

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ: ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

МАТЕРІАЛИ

*Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю*

7-8 лютого 2020 р., м. Суми

УДК 902/904(477)(06)

У45

*Друкується згідно з рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту історії та філософії
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(Протокол № 6 від 24.01.2020 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Ю. В. Подрез** – кандидат історичних наук, директор навчально-наукового інституту історії та філософії, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.
- О. В. Вовк** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.
- С. О. Авхутська** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.
- Н. В. Ярош** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

У45 **Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи:** Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (7-8 лютого 2020 р., м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. – 200 с.

Збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю присвячений актуальним проблемам української археології: здобуткам, сучасному стану та перспективам. Матеріали, розміщені у збірники можуть знадобитися викладачам, аспірантам, студентам, всім, хто цікавиться питаннями археології України.

УДК 902/904(477)(06)

© Колектив авторів, 2020

© ФОП Цьома С.П., 2020

© СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2020

ЗМІСТ

Баюк В.Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАФЕДРАЛЬНОГО КОСТЕЛУ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА В ЛУЦЬКУ (СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕНЬ).....	8
Беліменко А. О. РЕЗУЛЬТАТИ СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ВИРОБІВ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МОХНОЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА.....	12
Беценко Т. П. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТОПОНІМІЧНИХ СТУДІЙ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ОЙКОНІМА СУМИ).....	15
Бровендер Ю. М. ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТАЛУРГІЮ ТА МЕТАЛООБРОБКУ ГІРНИЧО- МЕТАЛУРГІЙНИХ ЦЕНТРІВ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОВІНЦІЇ	18
Бугрій В. С. АРХЕОЛОГІЯ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА (80-ті рр. ХХ ст.)	21
Вовк О. В. ВЧЕНИЙ-АРХЕОЛОГ МИКОЛА МАКАРЕНКО.....	23
Киркач В. А. ФРАГМЕНТ БРОНЗОВОГО ГАРПУНА ПОВОРОТНОГО ТИПУ З СМТ. ДРОБИШЕВЕ	26
Гиленко Д. Р. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ МІСТА ГЛУХОВА.....	30
Гірна Н.М. ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК – ДОСЛІДНИК КНЯЖОГО ГАЛИЧА	32
Главенчук А. В. ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДКРИТИХ СТЕПОВИХ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ЗІ «ЗВАЖЕНИМ» КУЛЬТУРНИМ ШАРОМ НА ПРИКЛАДІ АНЕТІВКИ 2	34
Гордієнко Р. О., Сивко А. Р. ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА СУМЩИНІ	36
Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С. ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА СУМЩИНІ (2014-2018 рр.)	41
Гура Є. Р. ВПЛИВ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	43
Дегтярьов В. А. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ. СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	45

Дідик В. В. РУЧНА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ ЛАНДМІЛІЦЕЙСЬКИХ ПОЛКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ ДАНИМИ).....	47
Дубяга А. П. ПЕРВИННИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ	50
Дядечко О. О. ЗНАХІДКИ ДРИМБ XIII–XVII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО- СІВЕРЩИНИ	52
Жмака В. М., Турков В. В. АРХЕОЛОГІЧНА ТЕМАТИКА У ЗБІРНИКАХ МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ» ...	55
Каплієнко В. С. ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ	58
Каравайко Д. В. ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ..	60
Карпенко А. А., Новобранченко А. В. ЦЕНТР ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ ОСЕРЕДОК ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ АРХЕОЛОГІЇ СЕРЕД СТУДЕНТСТВА	64
Качура О. В. ЩОДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО ІГОРЕВА СІЛЬЦЯ	65
Квітковський В. І., Свистун Г. Є. КИЦІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС НА ХАРКІВЩИНІ	67
Кедун І. С., Лицевич Я. О. ДАВНЬОРУСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ШАР В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ М. НІЖИН. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК 2019 Р.)	70
Кедун І. С., Пархоменко О.Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В М. НІЖИНІ, ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ. У 2019 Р.	71
Кедун І.С., Gorczyca К. ПРО РОЗВИТОК СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ В НОВГОРОДІ- СІВЕРСЬКОМУ	73
Коваленко О.В., Луговий Р.С., Романенко В.В. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА	74
Козило А. О. ВНЕСОК ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА В ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	77
Козир І. А. РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НА ПЛОЩІ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ	79

Корж А. А. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПОСУЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ	81
Косуліна А. О. ПАМ'ЯТКИ ТАВРІВ В КРИМУ.....	83
Крютченко О. О. ПРО ПРИНЦИПИ ОБОРОНИ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ	87
Кужельна О. В. АФАНАСЬЄВ–ЧУЖБИНСЬКИЙ О. С. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДНІПРОВ'І... 90	
Кулик А. А. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КОНОТОПЩИНІ.....	96
Луговий Р. С., Карпов В. Ю. НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ВОЛОДІНЬ ШВЕЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. З ПОСЕЛЕННЯ В УР. ОЗЕРО НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА	98
Михненко Є. М. МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ ТА ІСТОРИК.....	100
Москович В. О. ДОСЛІДЖЕННЯ Ф. К. ВОВКОМ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ (1907-1913 рр.).....	103
Моцак С. І. АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО КРАЮ	105
Ніколаєнко К. М. МИХАЙЛО КАРГЕР – ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА	107
Оліцький В. О. ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ М. О. МАКАРЕНКОМ	109
Осадчий Д. Ю. ВПЛИВ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬЦІВ	112
Осадчий Є. М. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ М. ВОРОЖБА БІЛОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ.....	114
Осадчий Є. М., Коротя О. В. ТОПОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СВЯТО- ДМИТРІЄВСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ У 2012 р.	116
Павлюкова П. С. ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНІ ГРУПИ ОРНАМЕНТОВАНОЇ КЕРАМІКИ ПАМ'ЯТКИ ГЕНЕРАЛКА 2.....	118
Панченко К. І. МОГИЛИ СКІФСЬКИХ ВОЇНІВ В БАСЕЙНІ р. СИНЮХИ	120
Паращенко Д. О. ПРОЦЕС ПОВЕРНЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК З ЗАКОРДОНУ ДО УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ.....	122

Пеляшенко К. Ю.	
КУРГАН № 2 МОГИЛЬНИКА СКИФСЬКОГО ЧАСУ «ДЕРГАЧІ»: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ	126
Петриченко Я. В.	
В. ДОВЖЕНОК – ДОСЛІДНИК ЗЕМЛЕРОБСТВА У РУСИ-УКРАЇНІ	129
Піструїл І. В.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я	130
Погуляка Б. С.	
ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МИСТЕЦТВО.....	132
Прудько В. О.	
ЗАСТОСУВАННЯ ЗДОБУТКІВ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ У ПРОФОРІЄНТАЦІЙНІЙ РОБОТІ ВНЗ.....	134
Подрєз Ю. В., Кедун І. С.	
ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ В НІЖИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ.....	135
Пушкар Д. А.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВГОРОДА – СІВЕРСЬКОГО	137
Ребенок В. Р.	
ВІДОМОСТІ ПРО КУЛЬТУРУ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ.....	139
Ржевуська С. С.	
ПІВДЕННО – СХІДНИЙ КОРДОН АРЕАЛУ МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	142
Рогожа М. М.	
МІСЦЕ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРАСНОСТАВКА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВЧЕНИХ-АРХЕОЛОГІВ.....	145
Рогожа М. М.	
ХРОНОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРАСНОСТАВКА.....	148
Рожкова Л. І.	
ДОСЛІДЖЕННЯ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	150
Рябуха С. М.	
ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГОВА	153
Самойленко А. Ю.	
НАЦІОНАЛЬНИЙ-ІСТОРИКО АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ОЛЬВІЯ»	155
Свиридов А. Д.	
ВІКЕНТІЙ ХВОЙКА - ПЕРШОВІДКРИВАЧ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	157
Сергєєва І. Л.	
КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНБАНКУ РОСЛИН УКРАЇНИ У РОЗРОБЦІ ПРОБЛЕМИ ЇХ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРІЇ	158
Сиволап Н. С.	
МИКОЛА МАКАРЕНКО – ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ СУМЩИНИ	160

Скусинець А. В.	
ІСТОРІЯ ВІНАЙДЕННЯ СКИФСЬКОЇ ПЕКТОРАЛІ	162
Снагощенко В. В.	
МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ	164
Старенький І. О., Левінзон Є. Ю.	
АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 2019 РОКУ	166
Рижов С. М., Науменко О. О., Степанчук В. М.	
ТЕХНІКО-МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЗАСТОСУВАННЯ БІПОЛЯРНОЇ ТЕХНІКИ НА КОВАДЛІ ЗА ДАНИМИ ЕКСПЕРИМЕНТІВ.....	169
Ступак Д. В.	
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ВИДІВ КАМ'ЯНОЇ СИРОВИНИ НА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІЙ СТОЯНЦІ БУЖАНКА 2	171
Ткаченко В. М.	
ДАВНЬОРУСЬКІ КЕРАМІЧНІ ПИСАНКИ: ЗНАХІДКИ ТА ІНТЕРПРИТАЦІЇ.....	173
Токаренко І. О.	
АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БОРИСФЕНІДИ (О. БЕРЕЗАНЬ)..	175
Топчій О. В.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУТИВЛЬЩИНИ.....	178
Фігурний Ю. С.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА БАРАНА.....	179
Фігурний Ю. С., Шостак М. В.	
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ В. БАРАНА.....	182
Хададова М. В.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧІ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ НА ДИТИНЦІ ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ БАБИНА ГОРА М.ОЛЕВСЬК.	184
Чорний О. В.	
МАЙДАН «БУРТИ» БІЛЯ С. КРАСНОСІЛЛЯ НА КІРОВОГРАДЩИНІ .	186
Шеренок І. М.	
ВАСИЛЬ ГОРОДЦОВ – ДОСЛІДНИК БРОНЗОВОГО ВІКУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ	188
Ярош Н. В.	
ВИЗНАЧЕННЯ НЕРУХОМИХ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ	191
Olena Frunt	
SCYTHIAN POLE-TOPS AND BELLS OF THE SULA REGION.....	193
Литвиненко Р. О.	
БАБІНСЬКІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ	195

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАФЕДРАЛЬНОГО КОСТЕЛУ СВЯТИХ
АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА В ЛУЦЬКУ
(СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Комплекс кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла та єзуїтського колегіуму збудований при в'їзді в Окольний (Нижній) замок, поряд із бувшою його Воротною вежею. Розташований на одній з найбільш високих центральних площадок колишнього міста-острова, у часи пізнього сеєредньовіччя комплекс становив найбільшу архітектурну доміанту міста. Заснований 16 липня 1616 року отцями-єзуїтами, комплекс входив у систему укріплень Окольного замку, оскільки зведений на місці його західних укріплень. Південно-західна стіна комплексу слугувала частиною оборонного муру Окольника. Костел зводився впродовж 1616-1639 років за проектом архітектора-єзуїта Джакомо Бріано, за зразками кращих тогочасних італійських споруд. 1639 року храм освятили на честь Святих Апостолів Петра і Павла.

Луцький костел вважався найбільшим серед костелів східних єзуїтських провінцій. Його габаритні розміри (разом з баштами) складають 39 x 53 м. Висота споруди від рівня підлоги до верхньої площини хреста на центральному куполі становить 40,25 м. Висота хреста – 1,80 м. Підвали заглиблені на 6 м.

На даний час храм є діючим Кафедральним собором Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви. В підземній частині костелу, яка в радянські часи використовувалась як овочесховище та риббаза, спільними зусиллями Адміністрації історико-культурного заповідника та Парафії проводяться підготовчі роботи комплексного проекту з реставрації та музеєфікації пам'ятки архітектури. Одним з першочергових завдань проекту є проведення комплексних археологічних, архітектурних та антропологічних досліджень.

Задля стабілізації стану і правильного функціонування підземної частини костелу було проведено низку необхідних заходів. У першу чергу, з метою усунення проблеми проникнення води в середину підземної частини приміщень, а також суттєвого замокання західної стіни костелу, на місці вщент зруйнованої старої відмостки було влаштовано нову з бетонних плит. У 2017 році завдяки безперервній системі водостоків у колектори гідромереж (1, с. 150) було реконструйовано систему водовідведення поверхневих стічних вод. У період 2018-2019 років проводились роботи з відновлення системи вентиляції підземелля, яка перебувала у вкрай занедбаному стані.

Були віднайдені і розчищені втрачені елементи системи вентиляції.

Роботи проводилися методами практичної археології. Зокрема, у 2018 році, розкрито частину фундаменту під західною стіною, де було виявлено такий конструктивний архітектурний елемент стіни як розвантажувальна арка (2). Виявлено верхню частину віконного прорізу, функціональне призначення якого, скоріше за все, вентиляція підвалу. Виявлений продух первісно розміщався в цокольній частині будівлі і був одним з декількох аналогічних продухів, що метрично розміщувалися вздовж західної стіни костелу. На даний час він знаходиться нижче рівня земної поверхні: відстань від поверхні землі до нижньої площини цегляної перемички прорізу складає приблизно 1,10 м. Проріз шириною близько 2 м оздоблений цегляною лучковою перемичкою. Внутрішній простір із напівциркульним склепінням має глибину близько 1 м. На тильній стіні продуха з правого боку виявлено невеличке прямокутне (витагнуте по вертикалі) заглиблення. Перед тильною стіною знаходиться сходинка (поріг), висотою близько 30 см.

У 2019 році вдалося дослідити частини фундаменту під південно-західною стіною костелу та під південною стіною північно-західної (Годинникової) башти костелу, де, окрім, виявлення суцільної монолітної кладки (без арок) розчищено, досліджено та відновлено роботу системи первісних повітряних продух до підземної частини храму (3).

Під західною стіною костелу на глибині 2,6 м від денної поверхні було розкрито ділянку фундаменту. Фундамент цегляний, стрічковий, ступінчастого типу. В північній частині розкопу фундамент має прямокутний виступ 1,40 x 0,30 м (у верхній частині) і відповідно 1,60 x 0,50 м (в нижній частині). Причому стіна над ним рівна, тобто виступ на стіні не повторюється.

Верхня частина фундаменту виступає на 0,15 м відносно поверхні стіни, нижня, опорна частина виступає на 0,20 м відносно верхньої частини фундаменту і оперізує всю довжину виявленої частини фундаменту. Висота нижньої частини фундаменту дорівнює 0,65 м. Верхня частина фундаменту являє собою метричне чередування трьох прямокутних, витягнутих по горизонталі, ніш розміром 0,15 x 1,75 м і аналогічних за розміром простінків. Ніші розташовані на одній осі з кожним із трьох вікон західного фасаду костелу, тобто під кожним вікном міститься ніша. Над нішами виявлено прямокутної форми (видовжені по вертикалі) продухи, що були закладені цеглою, які розміщені відповідно на одній осі з кожним із трьох вікон. Висота кожного продуху - 0,55 м, ширина - 0,30 м, глибина отвору – 0,40 м.

Під південною стіною північно-західної (Годинникової) башти костелу на глибині 2,0 м від денної поверхні було розкрито ділянку фундаменту. Фундамент цегляний, стрічковий, виступає на 0,15 м

відносно поверхні стіни. Розкрепована пілястра південного фасаду башти у підсиленому вигляді (+ 0,15 м) повторюється на фундаменті. На глибині близько 1 м від денної поверхні між південно-східним кутом башти і пілястрою було виявлено, закладену цеглою, нішу продуху. Форма ніші прямокутна, витягнута по горизонталі, з лучковою перемичкою. Існує вірогідність, що виявлена ніша сполучається із відповідною нішею верхнього рівня підземелля Годинникової башти.

Під час робіт зібрано цікаву колекцію рухомого археологічного матеріалу, що нині експонується у виставкових залах підземелля.

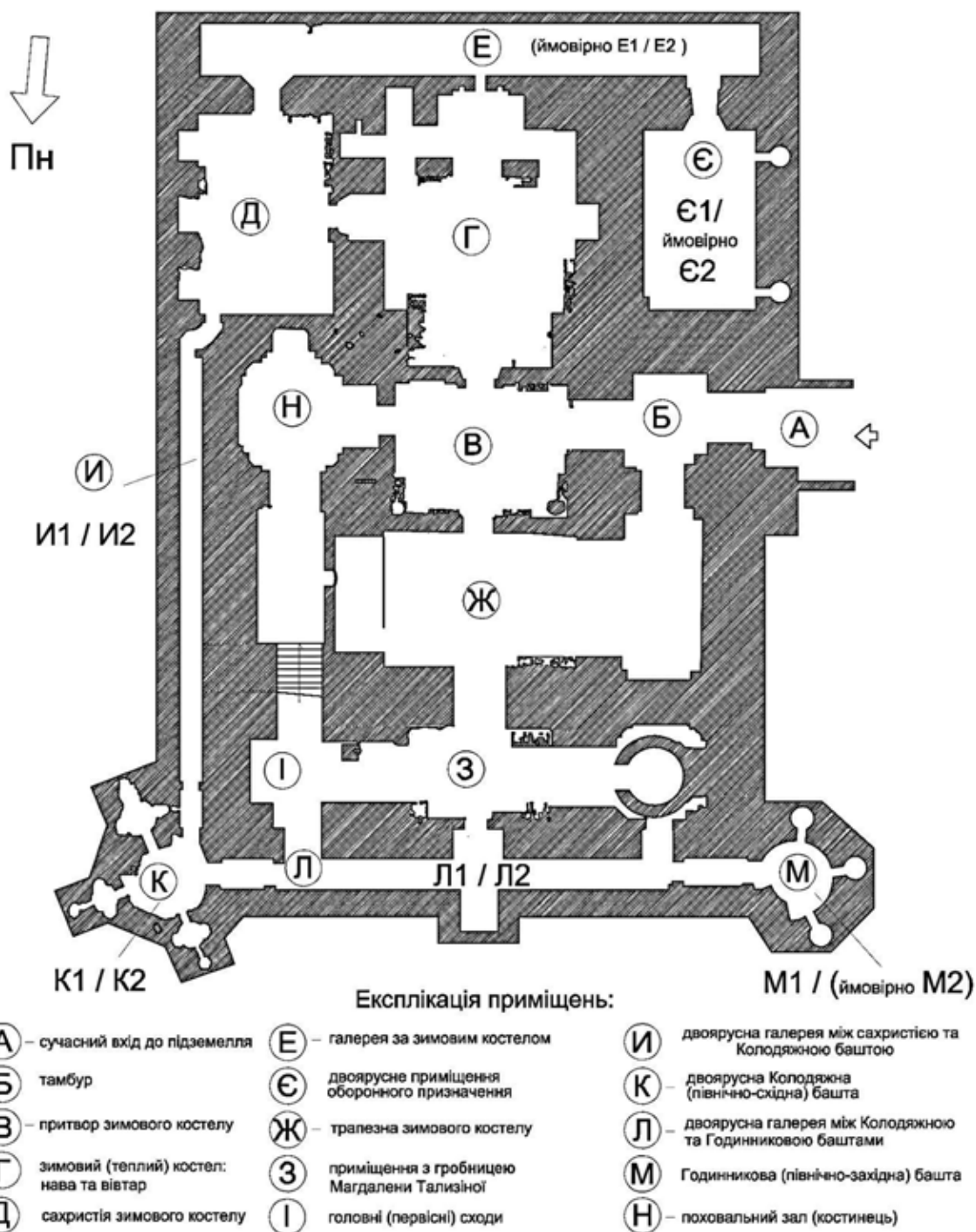
Планомірне та послідовне проведення відновлювальних робіт призвело до суттєвого покращення мікроклімату приміщень підземелля: відновилась необхідна циркуляція повітря, знизилась вологість приміщень і стін, значно зменшився грибок. В результаті з'явилась можливість планувати та проводити стаціонарні комплексні археологічні дослідження (4).

Перспектива досліджень підземелля костелу надзвичайно велика, проте, має свою особливість. В радянські часи (50-60 роки ХХ ст.) підземелля були пристосовані під овочесховище та риббазу із відповідним переплануванням приміщень, закладанням «зайвих» продухів та заливками підлоги більшої частини великих залів комплексу (в тому числі і підземного «теплого» костелу) бетонною стяжкою, яка «законсервувала» первісну підлогу, культурний шар та ймовірні поховання знатних міських родин. Зали та галереї, що не використовувались у господарських цілях, залишались повністю або ж частково засипаними. Їх розчисткою на громадських засадах протягом 1980-1990 років займався клуб «Ентузіаст», проте, наукова інформація відносно проведених робіт є вкрай обмеженою (5, с. 123-126).

Відкритим питанням є первісна кількість рівнів підземних приміщень. На даний час – їх два. Однорівневими є приміщення «теплого» костелу та великі зали комплексу. Дворівневими – підземелля обох башт, обхідні повздовжні та поперечні галереї, менші за площею зали. Однак, поверхня підлоги низки приміщень сучасного нижнього ярусу часто має форму правильних арок, що може свідчити про наявність під ними приміщень із склепінчастим перекриттям.

Окремим напрямком досліджень підземелля мають бути біоархеологічні дослідження. У поховальному залі підземелля (костниці) знаходиться більше ста поховань, без анатомічного порядку, часто перемішаних. Необхідно провести дослідження та упорядкування усіх поховань із подальшим захороненням їх у криптах костелу.

План підземелля кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюк В.Г. *Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику міста Луцька // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотація доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.) – Київ, ІА НАНУ, 2018. – 196 с.*
2. Баюк В.Г. *Звіт про проведені археологічні роботи на території ДІКЗ у м. Луцьку у 2018 році (розвідкові роботи на подвір'ї Кафедрального костелу*

- Святих Апостолів Петра і Павла) – Луцьк, АДІКЗ, 2018. – 52 с. / Науковий архів Інституту археології НАН України.*
3. *Баюк В.Г. Звіт про проведені археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку у 2019 році (Продовження досліджень подвіря Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла) – Луцьк, АДІКЗ, 2019. – 80 с. / Науковий архів Інституту археології НАН України.*
  4. *Баюк В.Г., Бербець О.В., Одзівич С.В. Підземелля Кафедрального костелу Петра і Павла: Путівник / Відп. за випуск П.Рудецький. – Луцьк: Терези, 2017, іл.*
  5. *Дмитренко А.А., Чибирак С.В. Дослідження підземель Старого Луцька // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада : історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства. – Луцьк, 2007.*

Беліменко А. О.

КЗ «Харківська обласна станція юних туристів»;
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

РЕЗУЛЬТАТИ СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ВИРОБІВ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МОХНОЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

На сьогоднішній день в більшості праць, присвячених металургії СМК провідну роль приділяють чорній металургії. Втім, на пам'ятках салтівської культури широко відомі вироби з кольорових металів, що представлені в основному прикрасами, предметами туалету і культового характеру. Критичне дослідження даного переліку інвентарю також необхідно. Картину повного дослідження невід'ємно доповнює визначення хімічної складової бронзи.

В наш час, на території, що займає СМК, відомо більше тисячі пам'яток – поселень, могильників, окремих комплексів та місцезнаходжень. До цього списку слід додати декілька сотень підкурганних поховань, зроблених в так званих «курганах з ровиками», датованих другою половиною VII – першою половиною IX в. Узагальнюючої праці з пам'яток, поки не існує. Відомості про окремі об'єкти публікуються, але більшість з них залишається не введеними у науковий обіг, а тому лишаються недоступними для історичної інтерпретації.

Не є виключенням Мохночанське городище. Певні причини не дозволяють створити монографію присвячену даному пам'ятнику. Основну інформацію можливо здобути завдяки звітам В. В. Колоди, його статтям та окремим працям інших дослідників.

Мохночанське городище відоме з початку XVII ст. Перші дані щодо нього містяться в «Книжці большому чертежу» 1627 р. [1, с. 20].

Табл. 1

**Таблиця процентного хімічного складу за даними
спектрометричної експертизи.**

№	Найменування	Польовий №	Mn %	Fe %	Co %	Ni %	Cu %	Zn %	Ag %	Sn %	Sb %	Pb %	Bi %	Au %	As %	похибка %
1	Дзеркало	676	0	1,0543	0	0	50,878	0,1359	1,2995	23,4243	1,38	21,6295	0,0011	0	0,0974	0,06
2	Дзеркальце	956	0,0806	0,0793	0,1	0,1598	34,2462	0,8496	0,4323	6,3987	0,9585	54,1241	0	0	0	0,08
3	Привіска	680	0,0341	0,258	0,0479	0,1487	98,2084	0	0,3449	0,2296	0,0846	0,174	0,0193	0	0	0,013
4	Підвісок	998	0,0832	2,3191	0,3314	0,226	54,5005	0,2635	0,2412	36,4229	0,9372	2,243	0,0714	0	0	0,039
5	Підвісок	960	0,0729	0,675	0,1211	0,1644	61,6422	0,0576	1,0798	10,9598	0,2849	23,2845	0	0	0	0,04
6	Амулет	986	0	0	0	0,2595	2,9112	5,1926	8,0158	23,0656	40,1434	0	0,0558	0	0	0,11
7	Амулет	686	0,0715	0,5054	0,1455	0,1745	50,4515	0,0802	0,7168	10,8961	0,8083	32,8998	0,7248	0	0	0,05
8	Амулет	964	0,0718	0,2984	0,1649	0,463	69,6078	0,4133	0,1088	14,2545	1,6434	8,8125	0,2453	0	0	0,84
9	Браслет	693	0,0459	1,0897	0,1878	0,2602	68,2749	9,5669	0,102	13,9336	0,679	3,0685	0,0901	0	0	0,03
10	Бубонець	678	0,0324	0,401	0,068	0,1539	93,7737	0	0,3222	0,2434	0,1699	4,0835	0,0138	0	0	0,4
11	Бубонець	832	0,0903	13,7058	1,0862	0,1271	41,2448	0,2334	0,1863	22,8335	0,471	18,1262	0,4366	0	0	0,04
12	Бубонець	830	0,1493	36,2022	0,0106	0,2066	24,1585	0	0	23,5412	0,2809	11,0828	0	0	0	0,039
13	Бубонець	831	0,0757	0,2774	0,1181	0,1195	44,4958	4,9852	0,3187	6,8069	0,1992	38,4365	1,0388	1,2387	0	0,04
14	Бубонець	833	0,1036	0,0836	0,1302	0,1834	42,3908	0,0109	0,4201	15,7462	0,5468	36,8447	1,1332	0	0	0,049
15	Кільце чумбурне	820	0,0839	1,5438	0,1749	0,2344	79,6098	0,8385	0,6866	5,7273	1,5832	3,0425	0,0771	0	0	0,06
16	Амулет	821	0,0888	2,8344	0,3517	0,2451	71,1872	0,098	0,1852	16,2243	0,6211	4,6469	0,0188	0	0	0,04
17	Підвісок	961	0,0428	0,3625	0,0927	0,1595	77,3133	0,7033	0,6414	4,0796	0,1793	15,1581	0	0	0	0,03
18	Бубонець	834	0,0651	0,5503	0,154	0,2032	77,5353	0,5203	0,5129	16,7898	0,6638	1,1314	0	0	0	0,04
19	Браслет	692	0,0426	0,5691	0,1048	0,2672	93,7144	0,3079	0,0638	1,3584	0,5832	0,8666	0	0	0	0,02
20	Браслет	696	0,0449	0,4884	0,1128	0,1808	84,5628	6,5796	0,029	4,7286	0,3715	1,459	0	0	0	0,02
21	Браслет	695	0,0312	0,7522	0,1586	0,1759	77,4699	14,8003	0,0593	2,4798	0,5385	1,373	0	0	0	0,03
22	Браслет	694	0,0812	0,8387	0,2145	0,3465	83,448	0,6917	0,1349	9,1067	0,7282	1,3973	0	0	0	0,03
23	Амулет	650	0,0579	0,843	0,1975	0,3443	84,7891	0,1726	0,2021	8,5633	0,6449	1,4885	0	0	0	0,04
24	Копоушка	963	0	1,1889	0	0	43,4632	0,2086	0,3142	26,7603	0,6053	27,3545	0	0	0,005	0,1
25	Бубонець	678	0,0883	0,4757	0,1404	0,1533	40,2482	0,0877	0,7788	10,7809	0,514	43,5563	0	0	0	0,05
26	Амулет	959	0,0568	0,4771	0,1576	0,1607	57,0595	0,1176	0,0999	2,7112	0,455	35,9147	0	0	0	0,04
27	Амулет	958	0	1,4531	0	0,2079	54,2655	9,006	1,8014	5,3359	2,0597	25,8759	0	0	0	0,06
28	Копоушка	679	0,0817	0,6403	0,1555	0,1604	57,83	0,0792	0,0954	2,8192	0,5536	34,1162	0	0	0	0,03
29	Підвісок	965	0	0,8005	0	0	55,6121	3,1143	0,4113	33,9682	0,3083	5,6708	0	0	0,0144	0,06
30	Підвісок	815	0	0,6543	0	0	59,7604	0,1421	0,3643	36,3717	0,3684	2,2388	0	0	0	0,07
31	Амулет	824	0,057	0,5914	0,1698	0,2113	76,9265	0,141	0,2236	15,271	0,5752	3,4325	0	0	0	0,03
32	Намістина	985	0	1,2328	0	0,2633	39,7865	6,9557	1,714	33,8478	1,3165	14,4527	0,4258	0	0	0,04
33	Браслет	536	0	2,7114	0	0	0,879	0,0559	77,1555	15,9321	1,2671	1,0135	0,0405	0	0	0,03
34	Пронізі	689	0,0443	0,8309	0,1695	0,1555	79,4681	12,3586	0,3712	3,8415	0,1452	1,8193	0,0108	0	0	0,02
35	Окуття від ножа	971	0,0332	0,5772	0,0927	0,2002	95,4535	0,1649	0	1,3008	0,4993	0,5693	0	0	0	0,02
36	Низки спіралеподібні (13 шт.)	969	0,0468	0,5585	0,1076	0,1589	86,7471	3,8464	0,1312	1,2277	0,2629	5,5995	0	0	0	0,02
37	Ланцюжок	677	0,0505	0,9367	0,1297	0,1294	82,1433	9,66	0,1204	0,522	0,2069	5,1007	0	0	0	0,02
38	Пронізі	828	0,0334	1,4509	0,1569	0,1755	91,6032	0,0288	2,3196	0,4866	0,2464	2,6706	0	0	0	0,03
39	Перстень	681	0	0	0	0	0,066	69,0947	1,3478	1,3167	0	0	0	26,3621	0	7,8
40	Пронізі	720	0,0432	0,5963	0,1156	0,1314	80,6184	10,1067	0,2408	1,6649	0,3161	5,1005	0	0	0	0,03
41	Бляшка поясна	825	0,049	0,8445	0,1227	0,1631	83,9082	0,1381	0,3126	3,4956	0,2371	10,001	0	0	0	0,02
42	Низка	1014	0,1446	3,5638	0,4085	0,1477	56,6578	1,7402	0,2888	21,2537	0,4218	13,0116	0	0	0	0,05
43	Низки (4 шт.)	970	0,1271	0,7269	0,3063	0,4161	43,5121	0,0312	0,6252	21,7081	1,6498	26,1927	0	0	0	0,06
44	Пронізь	646	0	0,5931	0	0,1611	54,8823	33,368	1,2074	4,8933	1,9552	2,9396	0	0	0	0,07
45	Пронізь	704	0,0503	0,7077	0,1812	0,1963	75,2682	16,4891	0	2,2745	0,5203	2,7691	0	0	0	0,04
46	Серга	660	0	0,2753	0	0	14,5178	5,7715	62,8354	13,631	1,2933	1,5448	0,1308	0	0	0,05
47	Серга	706	0	0	0	0	2,0217	1,0953	70,9538	18,5639	5,2238	0,2719	0,0764	0	0	0,06
48	Бубонець	968	0,081	0,3456	0,135	0,1694	74,6555	6,6222	3,1395	2,2026	0,4711	10,4023	0	0	0	0,059
49	Бубонець	968	0,0834	0,7346	0,4009	0,624	57,7441	1,0608	0	11,0197	2,0111	21,1165	0	0	0	0,1
50	Бубонець	968	0,093	0,2836	0,1204	0,1663	54,8906	0,113	0,1254	3,3527	0,6817	37,944	0	0	0	0,05
51	Бубонець	968	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20,98
52	Бубонець	968	0,1197	1,5734	0,3566	0,1592	37,3285	0,3241	0,4884	37,3559	0,5299	19,9505	0	0	0	0,06
53	Бубонець	968	0,0605	0,1892	0,0845	0,1366	61,3265	0,0162	0,1128	2,2734	0,5201	34,0397	0	0	0	0,05
54	Бубонець	968	0,0542	0,369	0,1003	0,1814	67,4939	0,0496	0,2338	2,2489	0,638	26,9425	0	0	0	0,08

Базу нашого дослідження, склали 54 вироби з кольорових металів. Зазначені вироби було знайдено Середньовічною експедицією ХНПУ ім. Г. С. Сковороди при дослідженні комплексів №№ 33, 55, 69 розкопу № 10 Мохночанського городища [2, с. 8-48; с. 3, 8-22]. Станом на 2016 р. згадані комплекси містили найбільшу кількість матеріалу, що було виготовлено з кольорового металу. Приблизна відсоткова кількість речей даних комплексів складає 30% по відношенню до загальної кількості виробів (189 виробів) кольорового металу знайденого на території Городища. Весь перелік інвентарю перебуває на зберіганні в фондах археологічної лабораторії ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Мета даної роботи полягає в упорядкованому розборі виробів кольорових металів Мохночанського городища, з акцентом на процентний хімічний склад окремих виробів.

Спектрометричні аналізи проведено в археологічній лабораторії ХНПУ імені Г. С. Сковороди, під керівництвом А.О. Беліменко. Технічну підтримку у вигляді відповідних кадрів та необхідного обладнання надала НПП «УКРИНТЕХ» [5]. Проведення роботи відбувалось за стандартним алгоритмом. Надана лабораторією НПП «УКРИНТЕХ» інформація, упорядкована автором у вигляді таблиці, виглядає наступним чином (Табл. 1).

Обробка отриманих даних репрезентована нами у таблиці триває. Всебічний аналіз с певною долею вірогідності, завдяки методиці Косікова, дозволить встановити географічні локації сировинних баз видобутку міді [4].

ЛІТЕРАТУРА

1. В. В. Колода, С. А. Горбаненко. *Сільське господарство населення хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ, 2018. с. 165.*
2. В. В. Колода. *Звіт о роботі Середньовічної експедиції Харківського національного педагогічного університету в 2010 році. Харків, 2010. с. 171.*
3. В. В. Колода. *Звіт о роботі Середньовічної експедиції Харківського національного педагогічного університету в 2013 році. Харків, 2013. с. 122.*
4. В. А. Косіков. *Производство бронзовых художественных изделий в скифий в VII – V вв. до н. э. Донецьк 1994. с. 208.*
5. <https://testlab.com.ua>

**ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ
ЗДІЙСНЕННЯ ТОПОНІМІЧНИХ СТУДІЙ
(НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ОЙКОНІМА СУМИ)**

Результати археологічних розвідок - суттєві факти, що слугують підтвердженням чи доказом лінгвістичних гіпотез, що постають у процесі топонімічних студій. Це безпосередньо стосується топонімічних досліджень Сумського регіону, у чому мали змогу переконатися, здійснюючи етимологічні розвідки ойконіма Суми.

Мета статті: аргументувати значення археологічних фактів для пояснення етимології топонімів та умов появи фіно-угорських мовних елементів (фіно-угорських гідронімів) у тодішньому континуумі на лівобережжі Дніпра.

Виклад основного матеріалу. Ойконім Суми пов'язуємо з гідронімом Сума (нині Сумка) та Сумка (нині Стрілка) (Сумка впадала у Суму, Сума - у Псел). У давніх джерелах Суми згадується як Сумин городок. Отже, назва Суми (Сумин городок) - відгідронімного творення. Слушною є думка, що «виявлення мов, що дали назви тим чи іншим річкам, - рівноцінне археологічним знахідкам. Це - знахідки знаків мов безписемних епох, мов, що відійшли в минуле разом із їх носіями-етносами чи соціально-етнічними групами» (Франко 1990:20). Найвірогідніше, що гідронім (потамонім) Сума похідний від топооснови су, що в багатьох мовах має значення «вода, струмок, озерце» (тюрк., чув., кор. та ін.) (Мурзаев 1984: 528-529). Зафіксовано багато топонімів, що в різних народів починаються з су: тюрк. Суат «місце водопою біля колодязя, річки, озера»; тур. Suwat – «водопій»; болг. Суват – «водопій»; Саат – «місце водопою біля річки», Суат – «запруджена водойма»; узб. Субой – «берег, місцевість вздовж річки», Субаши – «початок річки», «голова потоку», Суак – «зрошувальна канава», «арик»; азерб. Субасма – «наводнення», Сулу – «обводнений», Сузус – «безводний», Суамбар – «водойма, водосховище» і т.д. (Мурзаев 1984:529). Окрім того, лексемі су властиве значення «туман» (в морд. та ін. мовах), а у фінській, що особливо показово, існує апелятив *sumi* з таким же значенням (Мурзаев 1984: 529). Компонент *suo* також означає «болото». Фінляндію називають Суомі (що, мабуть, означає «земля (країна) води» або «земля води і туману» чи «земля боліт»). Пор. також інші топоніми з компонентом су: Суна (річка в Карелії), Суджа (річка. місто в Курській обл., Росія), Суоярві (озеро в Карелії; *suo* - болото, *jarvi* - озеро, тобто болотяне озеро) та ін. У давньоруській мові існувала лексема *сумь* – «др.-русск. название

финнов и Финляндии» (Фасмер 1986, т.3:803).

На наш погляд, зв'язок гідроніма Сума з елементом су в значенні «вода» і под. – безперечний та неспростовний. Потребує уваги і другий елемент лексеми – компонент **ма**. Ніхто не спробував обґрунтувати його значення, пов'язавши з першим компонентом – **су**, щоб пояснити причини виникнення лексеми в цілому як географічного найменування.

Ми схильні вважати, що розглядана лексема (топооснова) утворена шляхом поєднання компонентів су і ма. Першому приділено достатньо уваги (лив. вище). Другий, тобто ма, у багатьох мовах зафіксований із значенням «земля» (фін.-угор., ест., манс. та ін.) і, на думку вчених, залишив великий слід у топонімії. Виникає проблема: яким чином у наше середовище потрапили фіно-угорські мовні елементи? Відповідь на це питання можуть дати тільки історичні джерела, з-поміж яких першорядне значення належить археологічним доказам.

Заселення в далекому минулому північно-східних районів України і Білорусі племенами фіно-угорської мовної спільності підтверджується існуванням гідронімів, а також відповідним археологічним матеріалом. Ученими-істориками на основі багаторічних досліджень встановлено, що на північному сході України та Білорусі в давнину жили племена ряду археологічних культур, зокрема дніпро-донецької, ямково-гребінцевої кераміки епохи неоліту, мар'янівської і сосницької епохи бронзи, юхновської і скіфської раннього залізного віку, а також зарубинецької, київської, колочинської та ін. ранньослов'янського часу. При накладанні карт усіх названих культур України та Білорусі на карту фіно-угорських гідронімів спостерігається їх територіальний збіг, який найповніше виявляється в районі поширення пам'ятників культур ямково-гребінцевої кераміки епохи неоліту.

Д. Я. Телегін зауважував, що вже ця обставина «має досить важливе значення для розв'язання розглядової нами проблеми (а саме – виступає підтвердженням існування фіно-угорських гідронімів у Подніпров'ї – Т. Б.), тому що такого збігу цієї карти гідронімів з картами інших культур тут не спостерігається» (Телегін 1989:26-27). На думку вченого, у розглянутому випадку треба враховувати, ще й результати аналізу загальноісторичної ситуації цього часу: «Ми маємо на увазі той факт, що район поширення племен ямково-гребінцевої кераміки лівобережжя Дніпра виступає прямим продовженням більшого масиву культур цього кола Волгодонського басейну, Східної Прибалтики – більш північних територій Східної Європи взагалі...» (Телегін 1989: 27). А багаточисельні мисливсько-рибальські племена з ямково-гребінцевою керамікою заселяли цю велику територію близько двох тисяч років – від сер. IV до поч. II тис. до н. е.

Д. Я. Телегін підводить до думки, що «такий збіг карт фіно-угорських гідронімів і пам'ятників ямково-гребінцевої кераміки на великій території Східної Європи дозволяє припускати належність і тих і інших до одного і того ж населення. Отже, – продовжує він, – ми можемо говорити, що, по-перше, носіями культур лісних мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою етнічно були фіно-угори або їх прямі мовні предки, і, по-друге, давні фіно-угорські гідроніми району повинні датуватися II пол. IV – початком II тис. до н.е.» (Телегін 1989:27).

Відомо, що питання про фіно-угорську належність пам'яток ямково-гребінцевої кераміки, окрім Д. Я. Телегіна, ще раніше порушували лінгвісти Д. В. Бубрих, П. О. Арісте та ін., археологи Ю. Айлію, О. Я. Брюсов, Л. Ю. Янітс та ін. Під час дослідження лівобережжя Дніпра В. М. Топоров та О. М. Трубачов (1962, 1968) виявили близько 10 давніх фіно-угорських назв гідрооб'єктів. Вони відзначені, наприклад, у верхів'ях річок Полтавщини (близько до нашого району!), на Сеймі і в басейні річки Сож. Суттєвим є міркування, що «всі гідроніми на північному сході України і Білорусії виступають прямими продовженнями на південний схід ареалу досить великого скупчення фіно-угорських назв річок лісової зони Європейської частини (колишнього – Т. Б.) СРСР» (Телегін 1989:26). Зазначені висновки мають якнайтісніший зв'язок з нашим краєм. Так, ученими встановлено, що неолітична епоха на Сумщині характеризується пам'ятками, що належать до трьох археологічних культур: дніпро-донецької, лисогубської та неоліту ямково-гребінцевої кераміки. Проте, що доволі важливо і для наших наукових пошуків, «переважна кількість неолітичних пам'ятників Сумщини належить до культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки» (Неприна 1989: 29). Це – IV тис. до н. е. Ось у цьому, гадаємо, – ключ до розв'язання нашої проблеми.

Вище розглянуті факти наведені для підтвердження припущень щодо можливості виділення у лексемі Сума елемента ма з метою з'ясування того, чи має він відношення до відомого фіно-угорського і яке значення йому притаманне. Припускаючись думки про існування у лексемі Сума двох компонентів – су і ма із зафіксованими значеннями, навіть не підозрювали такого неймовірного збігу лінгвістичних і археологічних фактів, що було виявлено вже пізніше. Це остаточно переконує у вірогідності зроблених висновків.

Отже, наступним пошуком є з'ясування значення, що властиве лексемі Сума як гідронімові. На основі проаналізованого матеріалу стверджуємо, що, найвірогідніше, потамонім Сума треба розшифрувати як «річка у водній (низькій, заболоченій тощо) місцевості». Річка Сума впадає у Псел (пс, пси – ріка, вода (адиг., абх.) (Мурзаєв 1984: 465-466)). Місцевість навколо Псла поблизу міста і досі,

незважаючи на плин часу, низинна, болотиста.

Висновки. Отже, гідронім Сума (також і Сумка), відповідно й ойконім Суми – фіно-угорського походження, що переконливо підтвердили археологічні розкопки, здійснені у нашому регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини / Т. П. Беценко. - Суми: Собор, 2001
2. Беценко Т.П. Загадки топоніма Суми/ Тетяна Беценко // Культура слова. - 2001. - Вип. 57-58. - С. 89-93
3. Беценко Т.П. Лінгвістичне краєзнавство: походження географічних назв Сумщини :навчальна монографія / Т. П. Беценко. – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2015
4. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М., 1984.
5. Неприна В. И. Изучения неолита на Сумщине // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов. – Сумы, 1989. – С. 29-30
6. Телегин Д. Я. Финно-угорские гидронимы в Поднепровье и их археологическая интерпретация/ Д. Я. Телегин // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 26-28.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х тт. / М. Фасмер. – М., 1986.
8. Франко З. Хто ми? Звідки родом?/ Зіновія Франко. – К.: Наук. думка, 1990.
9. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник/ М. Т. Франко. – К., 1998.

Бровендер Ю. М.

*Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк)*

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТАЛУРГІЮ ТА МЕТАЛООБРОБКУ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИХ ЦЕНТРІВ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОВІНЦІЇ

В даний час існують десятки визначень поняття «металургія». Однак, на жаль, більшість з них не дають чіткого розуміння, здатного відрізнити металургійний цикл від інших тісно пов'язаних з ним виробничих циклів, особливо, металообробного.

Розпливчастість визначень створюють таку ситуацію, коли два різних поняття дослідниками розуміються як щось єдине, а одні і ті ж джерела (наприклад, ливарні форми) в одному випадку відносяться до металургійного циклу, а в іншому до металообробного. Ситуація що склалася не дозволяє говорити про більш вузьку спеціалізацію пам'ятки з вираженою виробничою спрямованістю, особливо коли мова йде про спеціалізовані на металовиробництві пам'ятники.

Під металургійним процесом у виробництві міді автор розуміє всі речові перетворення мідних руд, пов'язані з їх термічною обробкою (попередній окислювальний випал і, власне, металургійний переділ)

аж до утримання злитка чорнової (чистової) міді, або бронзи. У зв'язку з цим до джерел металургійного циклу ми відносимо залишки теплотехнічних конструкцій (в т.ч. камінь зі слідами шлаку), кераміка зі слідами шлаку (плавильні чаші), відходи металургійного виробництва (шлак, штейн), а також мідні злитки. Зауважимо, що в даному випадку, мідні злитки повинні супроводжуватися іншими знахідками, пов'язаними з металургією. Наявність злитків в культурному шарі пам'ятника при відсутності інших свідчень металургії (наприклад, будь-якого матеріалу покритого шлаком або шлаку і т.д.) можуть свідчити не про металургійний, а про металообробний цикл.

Свідоцтва металургійного циклу відомі на всіх пам'ятниках в зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, що розроблялися давнім населенням [Татаринів, 1993; Бровендер та ін., 2010]. Відомі вони і на інших гірничо-металургійних комплексах Євразійської металургійної провінції.

З металообробкою автор пов'язує всі наступні технологічні процеси на шляху виготовлення конкретних металевих виробів, в т.ч. надання металу певної форми шляхом застосування ливарних форм, а також наступні етапи термо-фізичної обробки (загартування, відпал, проковка і т.д.), що надають виробу остаточну задану форму і характеристики. Серед джерел металообробного циклу ми вбачаємо ливарні форми, молоточки, абразиви. Дана група знарядь на пам'ятках Донецького гірничо-металургійного центру (ГМЦ) не численна і в кількісному відношенні вона значно поступається знаряддям гірничо-рудного циклу. Подібна ситуація характерна і для поселення Горний Каргалинського ГМЦ, а також для гірничо-металургійного комплексу Михайло-Овсянка. Однак, на відміну від Картамиського комплексу Донецького ГМЦ [Бровендер та ін., 2010] і Михайло-Овсянківського комплексу [Горащук та ін., 2004], де основна колекція знарядь пов'язана з гірничо-збагачувальним циклом, на Каргалах більшість їх представляють гірничодобувний цикл [Кузьминых, 2004, с. 100].

Серед трьох досліджених розкопками гірничо-металургійних комплексів Східної Європи, металообробні знаряддя більш масово представлені на Каргалах. Тільки ливарних форм на поселенні Горний знайдено 197 одиниць, в т.ч. три цілих і 194 уламка [Кузьминых, 2004а, с. 134] при розкопаній його площі 1044 кв. м. Значно слабкіше металообробний цикл представлений на Михайло-Овсянці і Картаміші. Всього на пам'ятках Картамиського археологічного мікрорайону (поселення Червоне озеро-1, 3), при площі його дослідження 1290 кв. м колекція ливарних форм, причому знайдених виключно в уламках, в т.ч. і заготовки ливарних форм, становить 20 одиниць. Близько десятка ливарних форм знайдено на Михайло-Овсянці, дослідженій розкопками на площі 448 кв. м [Матвеева и др., 2004, с. 77]. Не можна

не помітити кількісну перевагу ливарних форм Михайло-Овсянки над Картамиськими, виходячи з середнього показника цих знахідок на 1 кв. м дослідженій площі. Ще більш помітним є кількісне співвідношення шлакового матеріалу на користь Михайло-Овсянки.

В даний час вже нема сумніву в тому, що пам'ятки на рудної території Донбасу функціонували переважно в системі гірничорудної справи. В цілому, аналогічна спеціалізація спостерігається і на інших гірничо-металургійних комплексах Східної Європи – Михайло-Овсянці [Матвеева и др., 2004, с. 78] і Каргалах [Черних, 2002, с. 86]. Особливістю Донецького ГМЦ є значно менша наявність в його культурних шарах свідоцтв металургії та металообробки. Обмежена їх кількість на пам'ятках Донецького ГМЦ вказує лише на виробництво металевих виробів, орієнтованих на внутрішнє споживання.

Тріщинуватість корінних порід Донбасу, на відміну від монолітного масиву корінних порід Поволжя, особливо Південного Уралу [Черних, 2004, с. 261-263], дозволяла в процесі ведення гірських робіт ефективно використовувати кам'яні знаряддя. У ГМЦ, що функціонували в рамках східної виробничої зони зрубної культурної спільноти [Молодин и др., 2005] (Михайло-Овсянка, Каргали) гірникам-металургам необхідно було значно активніше розвивати металургію, оскільки особливості геології цих регіонів для видобутку мідних руд вимагали використання металевих виробів. Очевидно, цією обставиною пояснюється велика кількість знайдених на Каргалах кінцевих фрагментів металевих кайл-кирок (118 одиниць) [Кузьминых, 2004, с. 79], як втім, і ливарних форм для відливання цих знарядь [Кузьминых, 2004а, с. 156].

Функціонування повного циклу давнього металовиробництва і масштабність давніх гірських робіт в зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, яка фіксується навіть візуально [Бровендер та ін., 2010; Загородня, 2014] дають підставу стверджувати про існування на Донецькому кряжі в епоху пізньої бронзи ГМЦ, орієнтованого на великомасштабне виробництво (видобуток і збагачення мідної руди).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бровендер Ю.М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін // *Археологія*. – № 2. – 2010. – С. 87-101.
2. Горащук И.В. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка на юге Самарской области / И.В. Горащук, Ю.И. Колев // *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. – № 2. – Самара, 2004. – С. 89-104.
3. Загородня О.М. Знаряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами Картамиського археологічного мікрорайону) / О.М. Загородня // *Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2014. – 15 с.
4. Кузьминых С.В. Металл и металлические изделия / С.В. Кузьминых // *Каргалы*. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 76-100.

5. Кузьминых С.В. Литейные формы / С.В. Кузьминых // *Каргалы*. – Т. III. – М.: Языки славянской культуры, 2004а. – С. 134-156.
6. Матвеева Г.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) / Г.И. Матвеева, Ю.И. Колев, А.И. Королев // *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. – № 2. – Самара, 2004. – С. 69-88.
7. Молодин В.И. К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах Евразийской степи и лесостепи / В.И. Молодин, А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 7-9.
8. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы / С.И. Татаринов. – Артемовск, 1993. – 153 с.
9. Черных Е.Н. Каргалы: феномен, парадоксы и модель функционирования / Е.Н. Черных // *Древнейшие этапы горного дела в Северной Евразии. Каргалинский комплекс: Материалы международного полевого симпозиума*. – М., 2002. – С. 85-86.
10. Черных Е.Н. Технология разведок и горных выработок в бронзовом веке на Каргалах / Е.Н. Черных // *Каргалы*. – Том III. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 249-264.

Бугрій В. С.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

АРХЕОЛОГІЯ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА (80-ті рр. ХХ ст.)

Після відновлення у 1981 р. історичного факультету у Сумському державному педагогічному інституті імені А. С. Макаренка його робота будувалася за навчальним планом, розрахованим на 5-річний термін навчання. До плану входила і навчальна дисципліна «Археологія СРСР» в обсязі 50 годин. Крім того, навчальним планом передбачалося після вивчення даної дисципліни обов'язкове проходження студентами археологічної практики.

У перші роки функціонування відновленого історичного факультету викладання навчальної дисципліни «Археологія СРСР» та керівництво археологічною практикою було доручено кандидату історичних наук, доценту Володимирі Георгійовичу Гаврилову. Випускник історичного факультету Московського університету В. Гаврилов, хоч і не займався до цього археологічними дослідженнями, проте був чудовим античником, досконало володів латинською мовою, мав глибокі знання про давні цивілізації. Це суттєво допомагало йому професійно викладати курс археології, зацікавити цією дисципліною багатьох студентів-істориків. Спільними зусиллями Володимира Георгійовича та керівництва історичного факультету вдалося організувати проведення археологічної практики на території відомих історико-археологічних

заповідників, таких як: «Ольвія» (Миколаївська область), «Генуезька фортеця» (Судак). Не дивно, що серед студентів історичного факультету археологічна практика одразу ж стала любимим видом практики. Адже вона давала можливість молодим людям не лише на власні очі ознайомитися з історичними пам'ятками, а й відкрити для себе небачені раніше чудові куточки України, зануритися у теплі хвилі Чорного моря. З цього приводу наведемо спогади колишнього студента історичного факультету С. Дворника: «Після закінчення першого курсу, влітку, цілий місяць ми працювали в місті Судак у Криму на розкопках Генуезької фортеці. У пам'яті збереглася назва башти Пасквалле Джудіче, яку мені довелося розкопувати під час археологічної практики... Вперше побачив море, вперше купався у ньому. Іноді згадую про це і порівнюю: скільки разів на морі були мої сини?» [1, с. 26].

У другій половині 1980-х років археологічна підготовка студентів історичного факультету пов'язана з іменем кандидата історичних наук, доцента, Олексія Івановича Журка. Олексій Іванович був справжнім ентузіастом цієї галузі історичної науки, активно займався археологічними дослідженнями. Як професійний археолог отримував дозволи від Інституту археології АН на проведення самостійних археологічних розкопок (так званий «Відкритий лист»). Метою досліджень, які проводилися студентами-істориками Сумського педагогічного інституту під керівництвом О. Журка було вивчення пам'яток Черняхівської культури у межиріччі Псла і Ворскли.

У 1986 р. перші розкопки провели у селищі Косівщина, поблизу Сум. Їх результатом стало обслідування 1796 кв.м на двох поселеннях Черняхівської культури. Досліджено 4 напівземлянки, 16 господарських ям. Розкопки проходили у тісній співпраці із краєзнавчим музеєм Сум. Один із його штатних працівників, старший науковий співробітник В. Приймак, був залучений у якості керівника студентської практики [2, арк. 37].

Протягом 1987–1988 р. розкопки черняхівських поселень були продовжені на території селища Краснопілля та села Великий Бобрік Краснопільського району. Експедицією було досліджено 2237 кв. м площі, відкрито 3 наземних і 3 напівземляних жител, напівземляна господарська споруда, 10 господарських ям. Загальна кількість знахідок становила близько 6 тис. екземплярів, із яких інвентаризували 1386. У 1990 р. експедиція історичного факультету Сумського педагогічного інституту досліджувала поселення Черняхівської культури у селі Піщане, Сумського району. Найдений на поселенні матеріал відносився до трьох епох: культури багатоваликової (багатопружкової) кераміки, ранньозалізного часу, Черняхівської культури. За результатами експедицій О. Журком була підготовлена доповідь «Деякі підсумки археологічних досліджень на Сумщині у

1986–1988 рр.». Радою історичного факультету вона була рекомендована до друку у березні 1990 р. [3, арк. 45-46].

Проведені під керівництвом О. Журка експедиції давали можливість студентам на практиці перевірити свої знання, отримані під час вивчення курсу археології та пройти увесь цикл історико-археологічного дослідження – від польових робіт до камерального опрацювання і наукової систематизації. Археологічні дослідження, проведені силами історичного факультету відповідали тогочасним потребам історичної науки, оскільки пам'ятки Черняхівської культури, за виключенням деяких могильників (Успенка, Сад), в даному регіоні практично не вивчалися. Експедиціями було представлено важливу інформацію з археології Сумщини, а саме: описи місця, розміру та особливостей об'єктів, їх періодизація, характеристика культурного шару та стратиграфії. Загалом студентам історичного факультету разом із своїми керівниками вдалося відкрити на території області майже 50 нових пам'яток археології. У подальшому зібрані матеріали використовувалися при вивченні раннього залізного віку на території нашої держави. Зокрема, 40 досліджених експедиціями історичного факультету об'єктів увійшли до державного проекту «Звід пам'яток історії та культури України».

За ініціативи О. Журка та когорта закоханих в археологію студентів на історичному факультеті було створено кабінет археології з постійно діючою експозицією, наукову лабораторію археологічних досліджень Сумщини, неодноразово проводилися тематичні виставки «Пам'ятки архітектури і археології на Сумщині».

Отже, протягом 1980-х років на історичному факультеті Сумського державного педагогічного інституту імені А. С. Макаренка завдяки сподвижництву викладачів та студентів були успішно продовжені та розвинені славні традиції Сумщини в галузі археологічних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дворник С. І. *Присмак зіркоти: біографічно-документальна повість*. Суми: Мрія, 2019. 376 с.
2. *Держархів Сумської області Ф.2817. Оп.6. Спр.262, 54 арк.*
3. *Держархів Сумської області Ф.2817. Оп.6. Спр.439, 64 арк.*

Вовк О. В.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВЧЕНИЙ-АРХЕОЛОГ МИКОЛА МАКАРЕНКО

Серед науковців, котрі зробили величезний внесок у дослідження української минувшини, гідне місце посідає постать Миколи Макаренка. Вивченням наукової спадщини відомого українського

вченого займалися різні дослідники. Зокрема, можна вказати В. Звагельського [2], В. Колеснікову [3], Н. Німенко [6; 7] та інші.

М. Макаренко (1877-1938) – був відомим українським мистецтвознавцем, музеєзнавцем. Значна частина його роботи була присвячена праці у галузі археології. Походив М. Макаренко з с. Москалівка (Роменський р-н, Сумська область). Початкову освіту здобув у спочатку у рідному селі, а згодом – у Лохвицькій гімназії, Центральному училищі технічного малювання у Петербурзі. Інтерес до археології спонукав М. Макаренка у 1902 р. вступити до Археологічного інституту. Від цього часу починається його співпраця з Ермітажем, де після закінчення навчання М. Макаренко починає працювати. У зазначений період М. Макаренко співпрацює також з Імператорською Археологічною комісією, друкується у наукових виданнях. Саме з цим періодом життя пов'язане становлення науковця з різних галузях науки, зокрема, й в археології. Після переїзду до Києва у 1919 році М. Макаренко продовжує плідну роботу, серед якої значну частину становили археологічні дослідження. Зокрема, науковець у складі Софійської комісії та Українського археологічного комітету досліджував собор Святої Софії у Києві, давньоруські пам'ятки, Києво-Печерську лавру, Михайлівський Золотоверхий собор. У подальших роках М. Макаренко бере участь у розкопках В Ольвії, Спасо-Преображенському соборі у Чернігові, Крейдищанському комплексу на Сумщині, Маріупольському могильнику. [5]

В якості археолога М. Макаренко досліджував різні історичні епохи. Вчений вивчав Роменське городище, трипільську культуру, археологічні пам'ятки біля Прилук та на Дніпропетровщині, вивчав Ольвію. [1, с. 19]

З 1901 р. М. Макаренко досліджував урочище Монастирище на Роменщині. Робота у цій місцевості тривала у 1906, 1924 роках, що дало можливість ідентифікувати роменську культуру як достовірно слов'янську, а опубліковані науковцем матеріали дозволили характеризувати пам'ятку, що знаходиться у багnistій заплаві р. Ромен як роменсько-давньоруську. [9, с. 35] Крім вказаного городища, М. Макаренко досліджував також Глинське городище, городище Г. Вашкевича, Медвежівське. [4, с. 23] «Виявлені документи щодо розкопок с. Ведмежого є надзвичайно цінними, адже, незважаючи на унікальність знахідок і застосованих методів дослідження та музеєфікації, окремої публікації М. О. Макаренко так і не встиг написати, звітів не залишив». [6, с. 35]

М. Макаренко на початку 1930-х років організовує, серед іншого, й рятівні археологічні експедиції. Зокрема у 1931 р. під керівництвом вченого така експедиція була підготовлена і проведена у Приазов'ї – на теренах будівництва заводу «Азовсталь». Підготовчим етапом до

цього заходу було опрацювання М. Макаренком археологічних матеріалів з рятівних досліджень 1930 р. Маріупольського могильника. Метою експедиції було – дослідження житлових споруд, курганів. Дослідники вказують на той факт, що М. Макаренку вдалося провести рятівну археологічну експедицію, попри фінансові труднощі. [8, с. 94-97]

Не поступившись принципом, відстоюючи від руйнування Михайлівський Золотоверхий собор, вчений потрапляє у заслання, арештовується, а 4 січня 1938 р. М. Макаренка було розстріляно на території Томської області. [2, с. 26]

М. Макаренко зробив великий внесок у археологічну науку. За роки свого наукового життя він засвідчив себе як талановитий практик і теоретик науки. Його праці дотепер залишаються актуальними і слугують основою для подальших археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Відроджені імена Сумщини (Бібліографічний покажчик) / Л.А.Чайковська, Н.О.Горнова, А.Р. Калашникова. Суми, 1991. 48 с.*
2. *Звагельський В. «Істина мусить стояти на першому місці» (До біографій М. Макаренка та Е. Ернста) // Сумська старовина. Суми, 1996. С. 21-27.*
3. *Колеснікова В. Дві постаті в українській археології: В. В. Хвойка та М. О. Макаренко (За матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). Нпукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2010. Вип. 28. С. 556-564.*
4. *Макаренко М. Городище «Монастирище» // Наукові записки історичної секції ВУАН за 1924 р. Т. 19. Київ, 1925. С. 3-23.*
5. *Маньковська Р. В. Макаренко Микола Омелянович // Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 6. Київ, 2009. С. 439.*
6. *Німенко Н. Конструювання наукової біографії за матеріалами архівних установ: приклад Миколи Макаренка (1877-1938) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки», № 28. 2019. С. 32-38.*
7. *Німенко Н. А. Матеріали до біографії М. О. Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України // Сумська старовина. 2005. №№ XVI-XVII. С. 149-166.*
8. *Принь О. В. Археологічна експедиція професора М. О. Макаренка 1931 року на теренах будівництва заводу «Азовсталь»: персональний склад, фінансування, знахідки // Праці Центру пам'яткознавства, вип. 30. Київ, 2016. С. 93-98.*
9. *Сухобоків О. В. До питання про виникнення давньоруських міст: літописний Ромен // Наукові записки НаУКМА. Том 20. Історичні науки: у двох частинах. Частина 1. Київ, 2002. С. 35-38.*

ФРАГМЕНТ БРОНЗОВОГО ГАРПУНА
ПОВОРОТНОГО ТИПУ З СМТ. ДРОБИШЕВЕ

Різнотравні степи, з родючими ґрунтами, заплавні і байрачні ліси з дичиною, чистоводні джерела, карстові провали з соляною ропою, оголення багатьох корисних копалин завжди наче магніт манили до себе людей. Численні племена, народності давнини, освоюючи територію сучасного Лиманського району залишили після себе пам'ятки різних епох у вигляді стоянок, поселень та могильників.

У запропонованій статті увагу приділено новій знахідці доби пізньої бронзи, випадково виявленій на території сучасного селища міського типу Дробішеве, у Лиманській міській територіальній громаді Донецької області за координатами 49.046762, 37.753355 (Іл. 1.). Мова йде про фрагмент бронзового гарпуна поворотного типу (Іл. 2 (1)). За попередніми висновками даний предмет можна віднести до чорноліської культури, хоча поселень її носіїв на вказаній території обумовленого району невідомо.

Перші свідчення про старожитності доби бронзи на території вказаного району наводив Д.І. Багалій в описі Археологічної карти Харківської губернії. Серед переліку досліджених на той момент курганних пам'яток виділялась значна кількість компактно розташованих курганних могильників бронзової доби, в котрих також фіксуються впускні поховання скіфського часу. [1, с. 43, 57, 61] див. також: [2, с. 260]; [3, с. 248].

Цікавими зразками бронзового ливарного виробництва з дніпровського Правобережжя є два гарпуни поворотного типу. Один з них було виявлено на території Канівського району біля с. Пищальники, він мав вигляд чотиригранного вістря з неглибокою втулкою округлої форми для дерев'яного руків'я, по краях якого розміщувалося два вертикальних шипа, нижче стержня втулки розміщуються два симетричних отвори для ремня. [4, с.156].

За словами О.І. Тереножкіна другий гарпун є безпаспортним і дуже схожим з великим вістря стріли скіфського часу. Даний гарпун являє собою чотиригранну форму, ребристий у поперечному розрізі, має округлу неглибоку втулку та боковий шип. Автор вважає що предмети було відлито з бронзи по восковій формі та відносить їх до чорноліського часу (Іл. 3 (2)).

В.І. Ключко, атрибууючи дану знахідку, вказує на приналежність її до сабатинівської культури: «Серед випадкових знахідок я такі бачив... У комплексі на ливарній формі з Дудчан Херсонської області

сабатинівська культура. Там поруч гарпун та острога».

На одному з порталів колекціонерів антикваріату (Arkaim.com) розміщено фото безпаспортного гарпуна, дуже схожого з тим, котрий представлений у статті. Авторами лоту зазначається лише те, що предмет виявлений в Україні [5.].

Ще один Інтернет ресурс (neolitica.ru) надає фото аналогічного гарпуна називаючи його «багор» і вказує на приналежність до періоду пізньої бронзи, а саме зрубної КІС, виявлений на території нижнього Дону, Ростовської області [6.] (Іл. 3. (3)).

Враховуючи географічне розташування земельної ділянки на околиці смт. Дробишеве, де знайшли гарпун, знахідку за історичним контекстом можна прив'язати до одного з відомих там поселень, що також знаходяться на околицях смт – епохи неоліту та одне – епохи бронзи.

Бронзовий гарпун (за номером Книги надходжень КН 26961, та інвентарним номером Арх. 1965) було передано до музею 2 січня 2020 р. мешканцем смт Дробишеве, котрий виявив його під час збору врожаю на власній земельній ділянці. Артефакт представлений у фрагменті, втрачено вістря, має зелену патину та сліди корозії металу, саме вістря гарпуна втрачене. Округла, глибока втулка, котра сходиться на конус до початку вістря має висоту 2,4 см з товщиною стінок 0,3-0,4 см, зовнішній діаметр втулки – 1,7 – 1,3 см., внутрішній 1,2 – 0,9 см. З одного боку втулка має слід від ливарної форми, з іншого шип довжиною 3,4 см. (Іл. 2 (2).) Вище місця відливу шипа під симетричними отворами для ремінця фігурує потовщення верхньої частини втулки. Місця зламу вістря залощені. За наведеними аналогіями можна припустити, що вістря гарпуна було двухлопасним (Іл. 3. (1)).

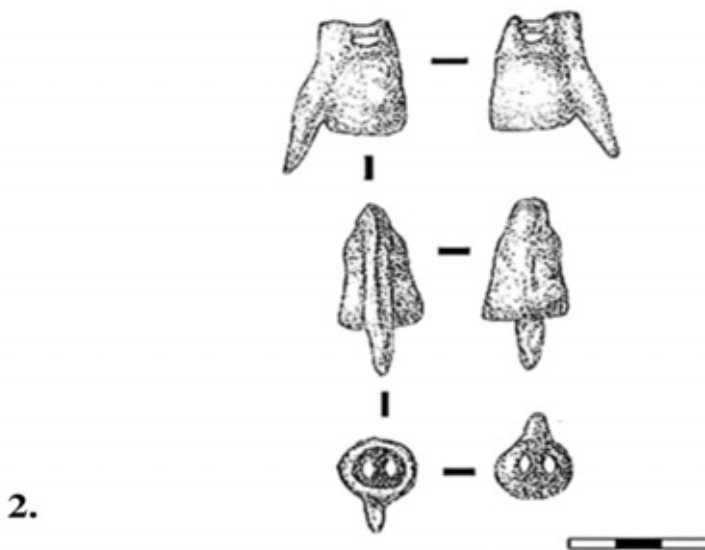
За словами Ю. Бровендера слід зазначити, що такі ливарні бронзові предмети являються доволі рідкими.

Більш відомими, за часів фінальної бронзи на нашій території, є кістяні та рогові гарпуни. Бронзові гарпуни поворотного типу, пов'язані з епохою пізньої бронзи – дослідникам невідомі.

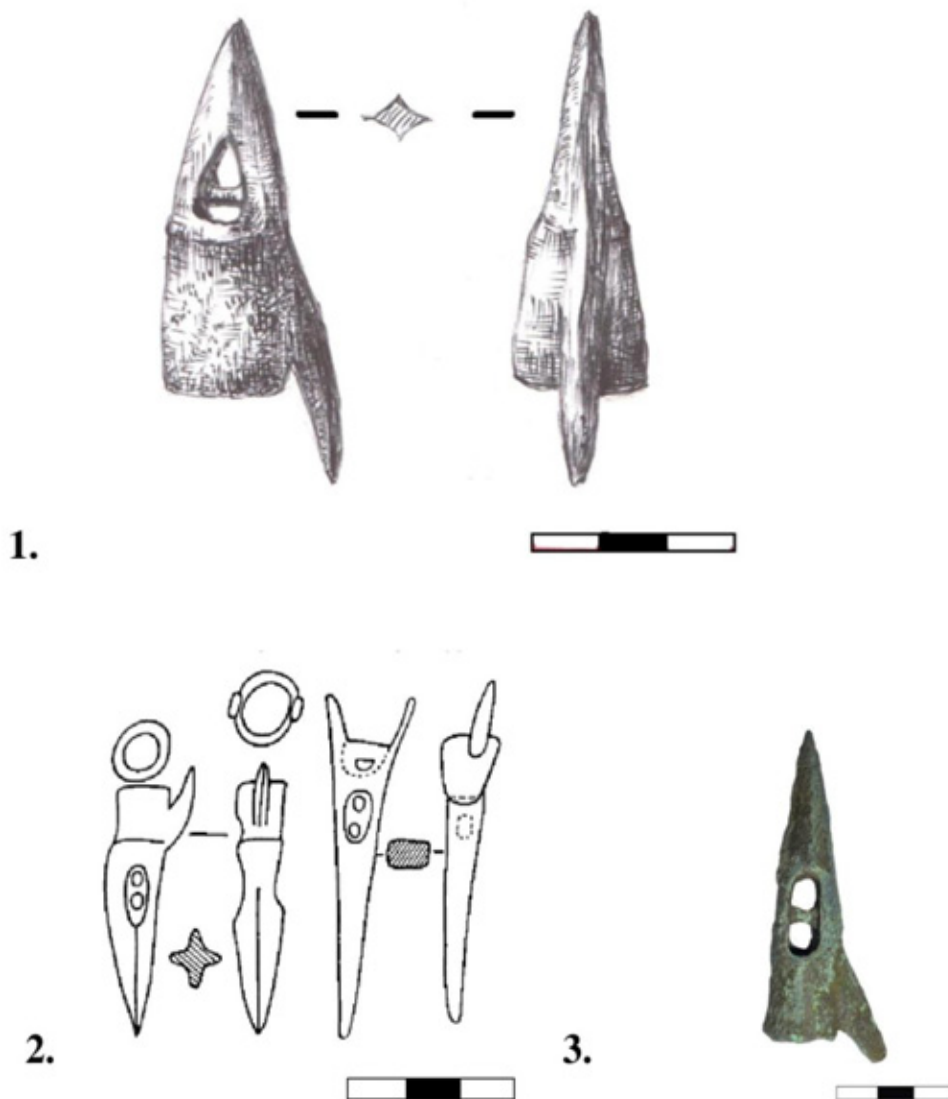
Таким чином опублікована знахідка гарпуна з смт Дробишеве, котра зберігається у Слов'янському краєзнавчому музеї, певною мірою доповнює археологічну карту регіону. Дана знахідка може бути імпортом і свідчити про торгівельні зв'язки місцевого населення з придніпровським в епоху пізньої бронзи, сліди замощення місця зламу вістря можуть вказувати на використання предмету не за призначенням. Більш детальну інформацію про цінність та значущість краю в археологічному контексті можуть дати професійні археологічні розвідки на обумовленій місцевості.

Лл. 1. Позначення місця виявлення знахідки на мапі.

Лл 2. Фрагмент бронзового гарпуна (мал. Духіна О.Й.)

Іл.3. 1) Графічна реконструкція гарпуна з Дробишеве (мал. Духіна О.Й.); 2) аналогії бронзових гарпунів з Середнього Подніпров'я (за Тереножкіним О.І.); 3) Аналогія бронзового гарпуна з Подоння, Ростовської області (з neolitica.ru).

ЛІТЕРАТУРА

1. Багал'ї, Д.И. 1905. Объяснительный текст къ Археологической картѣ Харьковской губ. В: Уварова, П.С. (ред.). Труды Двѣнадцатого археологическаго сѣзда въ Харьковѣ 1902 г. Том 1, с. 1-92.
2. Городцов, В.А. 1905. Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. В: Уварова, П.С. (ред.). Труды XII археологическаго сѣзда въ Харьковѣ 1902 г. Том 1, с. 174-225.
3. Городцов, В.А. 1907. Результаты исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. Труды XIII археологическаго сѣзда въ Екатеринославе Том 1, с. 211-285.
4. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археологии. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 245 с.

5. https://arkaim.co/gallery/image/426-nakonechnik-garpuna/?fbclid=IwAR31tP-tNUQq0_wTashN6vjT_2vCT5ve0vhTMMWa1xJC1LeiZE22BwWzAwQ
6. http://neolitica.ru/lot.php?lot_id=2366&fbclid=IwAR0n03ntEiOH0530evnoXWV4pqsXQSf5BUs5MdFlaXWlaRpTFxM90qh0Dac

Гиленко Д. Р.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ МІСТА ГЛУХОВА

В Глухові як і в інших сучасних містах з багатою, давньою історією доволі складно проводити археологічні розкопки. Середмістя нині щільно забудоване. У XVIII - XIX ст. забудованість була майже такою як зараз. Через це навіть на вільних ділянках сучасності не завжди вдається відшукати давні пам'ятки. Замість них трапляються: мури різних часів, будівельне сміття, господарські ями, підмурки, підвали, льохи, тощо.

Найперша письмова згадка про давнє місто Глухів на річці Есмань датується в Іпатієвському літописі за 1152 р., проте археологічні дослідження дають можливість припустити, що місто Глухів існувало вже в X ст., коли була створена Чернігівська єпархія в 992 р. Першими поселенцями, які тут проживали були сіверяни. Саме вони в VI - VII ст. заснували на цьому місці Глухівське городище [1, с. 206-207].

Взагалі писемних джерел зі згадками давньоруського Глухова небагато. У староруських літописах місто згадується кілька разів стосовно певних історичних подій, з якими воно було пов'язане, але там не має жодної згадки опису міста: забудов, укріплень, планування тощо.

Через мізерну кількість писемних відомостей одним із найважливіших джерел з вивчення Глухова тих часів є публікації археологічних розвідок та розкопок. Єдиним джерелом, що проливає світло на той період являються археологічні дослідження. За цими дослідженнями давньоруських старожитностей можна зробити певні висновки [3, с. 42-43]. По-перше, можна стверджувати, що давньоруський Глухів, згаданий у літописах, ототожнюється з однойменним сучасним містом, а точніше з його історичним центром. По-друге, археологи дійшли висновку, що поселення на території сучасного Глухова виникло на початку нової ери, розвивалося в наступні століття, а згодом на його основі сформувалося місто княжої доби, яке існувало у XI – XIV ст. як великий міський центр Сіверщини. По-третє, вони зробили припущення про дводільність стародавнього Глухова, який складався з укріпленого дитинця на пагорбі над річкою і посаду, що прилягав зі сходу та можливе місцезнаходження деяких ремісничих районів [1, с. 206; 3, с. 43].

Цікавою археологічною знахідкою є скупчення плінфи неподалік Київської брами, що являє собою важливий доказ існування тут мурованої споруди (вірогідно храму або княжого палацу). На схилі решток західного бастиону виявлений фрагмент плінфоподібної плитки, вкритої темно-зеленою поливою. Такими плитками зазвичай встелялася підлога давньоруських храмів. У східній частині мису знайдено велику кількість плінфи та цем'яноквого розчину, що свідчить про місцезнаходження у безпосередній близькості до місця знахідки підмурків кам'яної споруди [2, с. 12].

Смертоносна хвиля чуми прокотилася містом і краєм в 1352 р., забравши багато життів. Страшний Мор на довгі роки перекреслив перспективи міста, перетворивши його в одне з багатьох поселень, які переходили від однієї держави до іншої. В 1508 р. місто увійшло до Московської держави. Після Деулінської угоди в 1618 р. перейшло під владу Речі Посполитої. У 1623 р. Глухів згадується як безлюдне село. На початку XVII ст. починається відродження Глухова. В першій половині XVII ст. Глухів завдяки князю Пісочинському відбудовується й укріплюється, а наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стає достатньо красивим містом. Поряд із дерев'яною забудовою була велика кількість мурованих церков і будинків козацької старшини. Свої будинки мали гетьмани І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, полковник М. Миклашевський та інші.

Одним із багатьох свідчень, які підтверджують, що Глухів на той час був одним із найбагатших і найкрасивіших міст України, є велика кількість археологічних знахідок козацької доби. На початку 80-х рр. XX ст. були розпочаті археологічні дослідження, що надали вченим багатий матеріал саме козацького періоду в історії міста. Виявлені як рухомі, так і нерухомі пам'ятки – тобто, крім археологічних знахідок виявлена й низка залишків архітектурних об'єктів, які досі не досліджені й потребують подальшого вивчення. Кераміка стала найбільш поширеним і чисельним археологічним матеріалом. У галузі керамічного виробництва виявлені майже всі її підрозділи. Побутова кераміка представлена різним посудом, іграшками, світильниками, люльками; архітектурно-декоративна – різноманітними кахлями й елементами архітектурних споруд [4, с. 112-114].

Отже, Глухів має багату і давню історію. Підтвердження цьому є велика кількість різноманітних археологічних знахідок, що дали можливість краще вивчити історію міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В. В. *Гетьманські столиці України*. Київ: Наш час, 2008. 320 с.
2. Белашов. В. *Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872-2000 рр. Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). 2002. С. 12.*

3. Коваленко Ю. Глухівські фортифікаційні споруди. Сіверщина в історії України. 2013. Випуск 6. С. 42-43.
4. Коваленко Ю. Старожитності доби українського козацтва у фондах Національного заповідника «Глухів» (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років). Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Випуск 10(13). С 112-114.

Гірна Н.М.

Львівський національний
медичний університет імені Данила Галицького

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК – ДОСЛІДНИК КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Учений – археолог Ярослав Пастернак (1892 – 1969) зробив величезний внесок у розвиток української археологічної науки. За понад пів століття плідної праці він провів десятки теренових експедицій, підготував сотні книг, статей, повідомлень, звітів. За ті здобутки ще сучасники назвали Ярослава Пастернака легендою української археології.

Захоплення археологією проявилось з юнацьких літ, тому після закінчення Перемишльської гімназії Ярослав вступив на філософський факультет Львівського університету, на відділення класичної філології й археології. Блискуче навчався, але через вибух Першої світової війни у 1914 році був мобілізований на службу до австро-угорського війська. Із проголошенням ЗУНР Ярослав Пастернак вступив до лав УГА, його бойовий шлях простягнувся через весь період національно-визвольних змагань українського народу. У 1922 році після поразки Української революції він був інтернований до Чехословаччини. Там молодий вчений продовжував археологічні студії в Карловому університеті, був найталановитішим учнем всесвітньовідомого славіста Любота Нідерле. Згодом він захистив дисертацію на тему «Руські Карпати в археології» і викладав в Українському Вільному університеті. Ярослав Пастернак провів найбільші розкопки старої частини Праги, за що отримав звання почесного громадянина міста. Археолог міг продовжувати працювати в Чехословаччині, але через патріотизм і почуття обов'язку перед Україною у 1928 році повернувся до Львова. Тут Ярослав Пастернак став членом НШТ, очолив Культурно-історичний музей товариства, в якому були утворені окремі відділи «доісторичної» і «протоісторичної археології». Відзначимо, що Ярослав Пастернак завжди декларував свої державницькі погляди і працював на розвиток української науки. Він проводив просвітницьку роботу, дописував у періодичних виданнях «Записки НТШ», «Життя і знання», «Діло», «Наша Батьківщина».

Археолог розкопав низку пам'яток бронзової, ранньозалізної та римської доби у різних селах Галичини і Закарпаття. Результати дослідження вийшли друком – у 1932 році видана праця «Коротка

археологія західноукраїнських земель». Я. Пастернак досліджував літописні міста – Львів, Тереховлю, Звенигород, Белз, Перемишль і Плісненськ. За підтримки Митрополита Андрея Шептицького у 1934 році вчений розпочав пошук столиці Галицько-Волинського князівства. Це стародавній Галич в межах сучасного села Крилос на Івано-Франківщині. Ці масштабні розкопки остаточно закрили проблему розташування княжої столиці, коли в липні 1936 року було виявлено фундамент Успенського собору – головного храму Галицько-Волинської держави (перша згадка про храм датована 1187 роком). За розмірами цей храм тільки на півтора метри поступався Софії Київській – найбільшій українській церкві княжої доби. Всередині Успенського собору було виявлено кам'яний саркофаг з останками князя Ярослава Осмомисла (на думку Я.Пастернака та більшості пізніших дослідників – Н.Г.) – засновника храму. Щоправда, саркофаг був пограбований, із розбитим віком і розкиданими кістками. Ці відкриття стали справжньою сенсацією, широко висвітлювалися в наукових виданнях і пресі, а Ярослав Пастернак дістав ім'я «українського Шлімана, що віднайшов галицьку Трою», вчений став справжньою легендою української археології.

Дослідження на теренах княжого Галича і його околицях тривали до 1942 року, було виявлено фундаменти церков, рештки господарських споруд, що стали важливими матеріалами для висвітлення багатьох соціально-історичних і географічно-топографічних питань з історії княжої доби. Власне ці знахідки вчений детально описував у своїх численних статтях, а також знайомив із ними студентів, адже викладав у Львівській богословській академії, а згодом завідував кафедрою археології Львівського університету. Найповнішою науковою працею стала монографія «Старий Галич», видана у 1944 році.

Проте воєнні події 1939 – 1944 рр. перешкоджали повноцінній праці вченого, відчувався постійний тиск і контроль з боку пануючих режимів. Тому у 1944 році Ярослав Пастернак емігрував до Німеччини. Читав лекції в Українському Вільному університеті в Мюнхені та Боннському університеті. Через кілька років український вчений перебрався до Канади, викладав археологію в університеті Торонто.

Професор Ярослав Пастернак все життя досліджував питання української археології, він здійснив понад пів сотні археологічних експедицій, залишив безцінні наукові праці з історії археології, первісної історії, історії мистецтва та української сфрагістики, на яких виховувалися цілі покоління вчених-археологів. Його науковий шлях розпочався у Львові, згодом працював у Празі, потім знову повернувся до Львова. Після Другої світової війни Ярослав Пастернак жив в еміграції – у Німеччині, від 1949 року – в Канаді. Але уся його наукова спадщина безпосередньо стосується української історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верига В. Дослідник підземного архіву України (Пам'яті професора доктора Ярослава Пастернака) // Український історик, 1970. - №4.
2. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Записки НТШ. – Т. 189. – Нью-Йорк, 1975.
3. Пастернак Я. Старий Галич. / Я.Пастернак. – Краків - Львів, 1944.
4. Перегирич В., Павлів Д., Филипчук М. Ярослав Пастернак і українська археологія. // *Studia Archeologica*, 1993. – Ч. 4.
5. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 46 - 48.

Главенчук А. В.

Одеський археологічний музей НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДКРИТИХ СТЕПОВИХ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЗІ «ЗВАЖЕНИМ» КУЛЬТУРНИМ ШАРОМ НА ПРИКЛАДІ АНЕТІВКИ 2

Анетівка 2 – верхньопалеолітична пам'ятка мисливців на бізонів, яка знаходиться в Північному Причорномор'ї, в степовому Побужжі (Миколаївська область), яка систематично досліджується з 1978 року [6]. З 1992 по 2017 рік основні роботи проводились на північно-східній виробничій ділянці [2]. Для Анетівки 2, як і для багатьох степових палеолітичних пам'яток, характерне залягання знахідок в так званому «зваженому» культурному шарі. Це шар, який, з часом, під дією природних чинників, після залишення пам'ятки людьми, «зважився» (був «розтягнутий» в силу тих або інших причин) вертикально. На це впливало зростання рослин, морозобійні тріщини, життєдіяльність дрібних гризунів, комах і тому подібне. Робота з подібним шаром має свою специфіку. З 1992 р. методика розкопок включає обов'язкове «суцільне» промивання культурного шару. Експериментальне промивання ґрунту з культурного шару на пам'ятці застосовувалося в 1986-1988 роках [5].

В результаті застосування подібної методики дослідження змінилося співвідношення типологічних груп кременевого мікроінвентаря. Збільшилася кількість дрібних знарядь та їх фрагментів, відходів виробництва. Завдяки подібній методиці дослідження, з'явилися знахідки, які раніше взагалі не були присутні в переліку артефактів Анетівки 2: древні мушлі, дрібні намистинки, підвіски, предмети первісного мобільного мистецтва. Виявлені дрібні відходи виробництва кістяних і рогових виробів, які доповнюють характеристику виробничого процесу, з'явилися нові матеріали органічного та неорганічного походження і нові типи виробів, як з кістки, так і з каменю. Знайдено багато дрібних фрагментів кісткових «вуглинок», що свідчить про інтенсивне використання вогню, хоча залишки цілих вогнищ не збереглися. Окрім цього, промивання культурного шару дозволило виявити дрібні шматочки навмисно обпаленої глини у вигляді дрібних

уламків і мініатюрних глиняних виробів, навмисно виготовлених.

Розширене наше уявлення про використання різних мінералів і гірських порід каменю мешканцями Анетівки 2. Принесена здалеку дуже рідкісна або дуже якісна мінеральна сировина часто використовувалась людьми повністю, а вироби з неї переносились на інше місце. Але ми знаходимо те, що залишалось на місці їх виготовлення або роботи цими знаряддями. Знахідки подібних артефактів, їх вивчення дозволяє за принципом «частина замість цілого» відновити багато епізодів з життя первісних людей [4; 7]. Ми отримали багато матеріалів, пов'язаних з виготовленням, підбором і застосуванням мінеральних фарб на Анетівці 2 (пігментні вохри, каолін, мергель, лазурит(?)) [3].

Скрупульозне вивчення доступними методами (із залученням представників суміжних наук) різних матеріалів з розкопок може давати прекрасні результати. Цьому яскравим прикладом є роботи В.Ф. Петруня, що вивчав не лише мінерали великих розмірів, але й дрібноформатні камені з промивок культурного шару [7]. В результаті вивчення з'ясувалося, що часто первісні мешканці Анетівки 2 використовували не лише місцеву мінеральну сировину, але й мінерали з родовищ, розташованих більш, ніж за 100 кілометрів від пам'ятки. Інформативними також виявилися і дослідження А.Л. Чепалиги, який вивчив більше сотні мушель, виявлених промивкою культурного шару Анетівки 2. Серед них - четвертинні, третинні (включаючи скам'янілості) і геологічно сучасні черепашки. Окрім місцевих, визначені чорноморські та середземноморські мушлі, виділені четвертинні мушлі, що мешкали в річкових, морських та стоячих водах.

Завдяки вивченню дрібних фауністичних фрагментів з промивок культурного шару вдалося виявити і трасологічно вивчити (Н.Б. Ахметгалєєва) досить представницьку колекцію, що характеризує виробництво виробів з кістки та рогу. [1].

При вивченні культурного шару застосовуються усі доступні дослідникам Анетівки 2 прийоми і методи, що дозволяють витягнути максимум інформації з результатів розкопок. Застосування планіграфії, вивчення мікростратиграфії та літології культурного шару, використання просівання, промивання, флотації ґрунту після розчищення культурного шару, вивчення матеріалів розкопок спільно з представниками суміжних наук дозволяє мінімізувати втрати артефактного матеріалу і отримати увесь доступний масив даних, які тільки можуть надавати розкопки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахметгалєєва Н.Б. , Главенчук А.В. *Обработанная кость производственного участка верхнепалеолитической стоянки Анетовка 2 (раскопки 1992–2010 гг.)* // *Stratum plus*. № 1. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса,

- Бухарест, 2012. С. 193-210.
2. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // *Stratum plus.* – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест. 2003–2004. № 1. С. 206-227.
  3. Главенчук А.В. К вопросу об использовании красок в позднем палеолите (на примере позднепалеолитической стоянки Анетовка 2) // *Человек в истории и культуре.* Вып. 2. Одесса, 2012 С. 193-200.
  4. Главенчук А.В. Использование минерального сырья на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* Вып. 13. Одесса, 2015. С. 133-146.
  5. Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // *Древности причерноморских степей.* Киев, 1993. С. 4-8.
  6. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. - Киев, 1989. - 138 с.
  7. Петрунь В.Ф. О мелкоформатном, преимущественно некремнистом камне из промывок культурного слоя поселения Анетовка 2 на реке Бакшала // *Археологические записки.* Ростов-на-Дону, 2004. Вып.3. С.59-67.

Гордієнко Р. О., Сивко А. Р.

*Новосічанська ЗОШ I-III ступенів Сумської районної ради,
Сумської області*

ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА СУМЩИНІ

Топографічні особливості пам'яток кам'яної доби Сумщини різні. У зв'язку з заселенням неандертальцями у період середнього палеоліту території Сумщини з'являються перші поселення – стоянки. Давні неандертальці епохи мустьє заселили яр, який зараз знаходиться у м. Ромни і носить назву Муховець. Завдяки розкопкам видатного українського археолога Ю. В. Кухарчука поблизу м. Ромни в 90-х рр. стоянка яр Муховець увійшла в світову історію [3, с. 6]. Тому відлік історії людства на Сумщині починається з епохи мустьє. Це понад 100 000 тис. р. тому. На початку ХХ ст. в Європі поступово утверджується нове бачення історії, як багатогранного процесу, який по різному відбувався в певних регіонах світу. Творцем цивілізаційної концепції був Арнольд Тойнбі. Він розглядав історію давніх цивілізацій людства та їх розвиток. Історик вважав, що кожна цивілізація має своє зародження, розвиток і занепад. Так і археологічні культури з'являються і зникають. Тому, основна задача істориків та археологів прослідкувати як найточніше час існування на певній території тієї чи іншої археологічної культури чи типу пам'яток. Однак, з датуванням пам'яток кам'яного віку Сумщини не все так просто. Давні поселенці залишили безцінні речі, які свідчать про їх перебування на наших територіях. В епоху палеоліту кількість населення на території області була незначною. Це були люди, які шукали очевидно кращих умов існування. Стоянки – сезонні явища. Тому їх кількість на території області така маленька. Так само і в добу пізнього та фінального

палеоліту кількість населення не зросла. Глобальне потепління призвело до масового заселення і осілості в добу мезоліту. Кількість стоянок зростає. Можна говорити про низьку топографію пам'яток доби мезоліту та неоліту. Мезоліт на території нашої області розпочався після 10 000 тис. років тому.

Суттєве поживлення досліджень окресленого регіону відбулося лише з початку 2000-х років після ухвали закону України «Про охорону культурної спадщини». Археологічними експедиціями ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України (керівники Р. В. Терпиловський, Г. В. Жаров, Л. І. Білинська). Під час обстеження земель, що відводилися під будівництво та приватизацію, було виявлено археологічні матеріали кам'яної доби Сумщини. Це неолітична стоянка Олександрія-3 біля села Миропілля [2].

Цікаві відкриття були зроблені доцентом кафедри фізики та методики навчання фізики СДПУ ім. А. С. Макаренка О. Д. Стадником в межиріччі річок Псел та Сироватка, поблизу сіл Нижня Сироватка та Верхня Сироватка. Так впродовж багатьох років на піщаних дюнах О. Д. Стадник зібрав цікавий підйомний матеріал з поверхонь піщаних дюн в межиріччі річок. Він представлений крем'яними знаряддями, відщепами, остеологічними матеріалами та керамікою. На основі своїх розвідок він зробив стенд і запропонував свою періодизацію Давньої історії Сумщини (Дод. 1, 2).

Додаток 1. Фото О. Д. Стадника   Додаток 2. Фото стенда створеного О. Д. Стадником

Неоліт на території Сумщини починається із приходом на територію області населення Дніпро-Донецької культури після VI тис. до н.е. У 1953 р. роботи в Середньому Посейм'ї проводив неолітичний загін Лівобережно-Сейминської експедиції під керівництвом Д. Я. Телегіна,

який обстежив долину Сейму від кордону УРСР біля с. Гірки до гирла р. Клевін (права притока Сейму). Суцільною розвідкою було охоплено понад 100 км. Основна увага в роботі приділялася неолітичним стоянкам. [4]. Невизначена історія так званої лизогубівської культури чи типу пам'яток. З хронологією взагалі складно. Питання потребує досліджень. Ми припускаємо, що населення лизогубівської культури з'являється у IV тис. до н. е.. Лишається загадкою історії поява носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки. Можемо припустити, що ці фіно-угорські племена прийшли близько IV тис. до н. е. і проіснували аж до початку бронзової доби на Сумщині в II тис. до н. е. На базі культури ямково-гребінцевої кераміки постає мар'янівська культура. Тому верхня хронологічна межа культури відома.

Таким чином, археологічні джерела Сумщини підтверджують гіпотезу про утворення мар'янівської культури на основі культури ямково-гребінцевої кераміки. Також це свідчить про те, що ямково-гребінцеве населення частково асимілювало населення мар'янівської культури.

Карту пам'яток доповнюють нові об'єкти та археологічні матеріали виявлені О. Д. Стадником та іншими дослідниками й дозволяють доповнити список пам'яток кам'яної доби.

Неоліт – останній період історії кам'яної доби Сумщини. Кам'яну індустрію витісняє керамічна, з'являються вироби з металу. Так завершається кам'яний вік на Сумщині і починається епоха палеометалу. Перші металеві вироби, які з'явилися на території Сумщини були виготовлені з міді. Так восени 2019 року А. Р. Сивком було знайдено фрагмент мідної сокири-тесла. Знаряддя лежало на схилі лівого берега р. Олешні. Після дощів піщаний схил зруйнувала вода, вимивши давнє знаряддя. За формою воно нагадує крем'яні сокири доби неоліту та енеоліту з кременю. Поверхню знаряддя вкриває зелена патина, лезо очевидно, було проковане для покращення його якостей. В залежності від того як прив'язати до древка давнє знаряддя можемо отримати і мотику і сокиру. Тому мідна сокира-тесло з Кияниці багатofункціональне знаряддя. Таких знарядь на території нашої області знайдено одиниці. В подальшому сокиру-тесло з Кияниці плануємо передати до Сумського обласного краєзнавчого музею. Аналогічне знаряддя археологи знайшли в ході досліджень Варнинського могильника у 1972 році в Болгарії. Давній некрополь датується V тис. до н. е. Коли в нас на Сумщині зароджувався неоліт, то на територіях сучасної Болгарії вже активно користувалися металевими знаряддями аналогічно як і в Стародавньому Єгипті. Єгиптяни теж активно використовували мідні сокири-тесла [1]. Ще один фрагмент мідного знаряддя на Сумщині було знайдено Р. О. Гордієнком в ході розвідок Сумського обласного

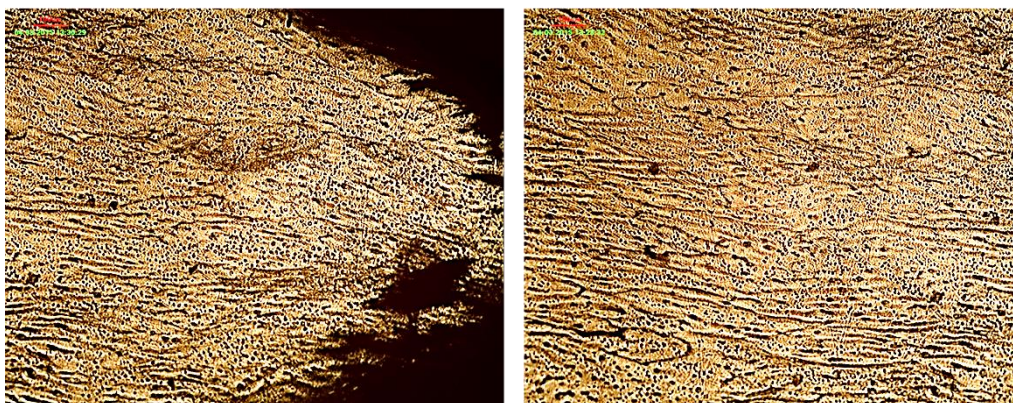
краєзнавчого музею. Це фрагмент мідної сокири. Знайдений він був поблизу с. Запсілля неподалік від поселення Запсілля-3. Те, що виріб дійсно мідний, не заперечує і спектральний та металографічний аналіз зроблений Т. Ю. Гошко та Р. О. Гордієнком у Києві в інституті археології (Дод. 3, 4). На території нашої області метал з'явився в II тис. до н. е., тоді й закінчилася епоха кам'яного віку на Сумщині.

Додаток 3. Фрагмент мідної сокири з Запсілля і результати спектрального аналізу

Аг. номер	Елемент	Концентрація елемента
50	Sn	0,081
14	Si	1,059
51	Sb	0,02
16	S	0,209
28	Ni	0,801
26	Fe	0,747
29	Cu	96,14
27	Co	0,053
20	Ca	0,009
33	As	0,651
13	Al	0,178
47	Ag	0,057

Додаток 4. Металографічний аналіз мідного фрагменту сокири з Запсілля

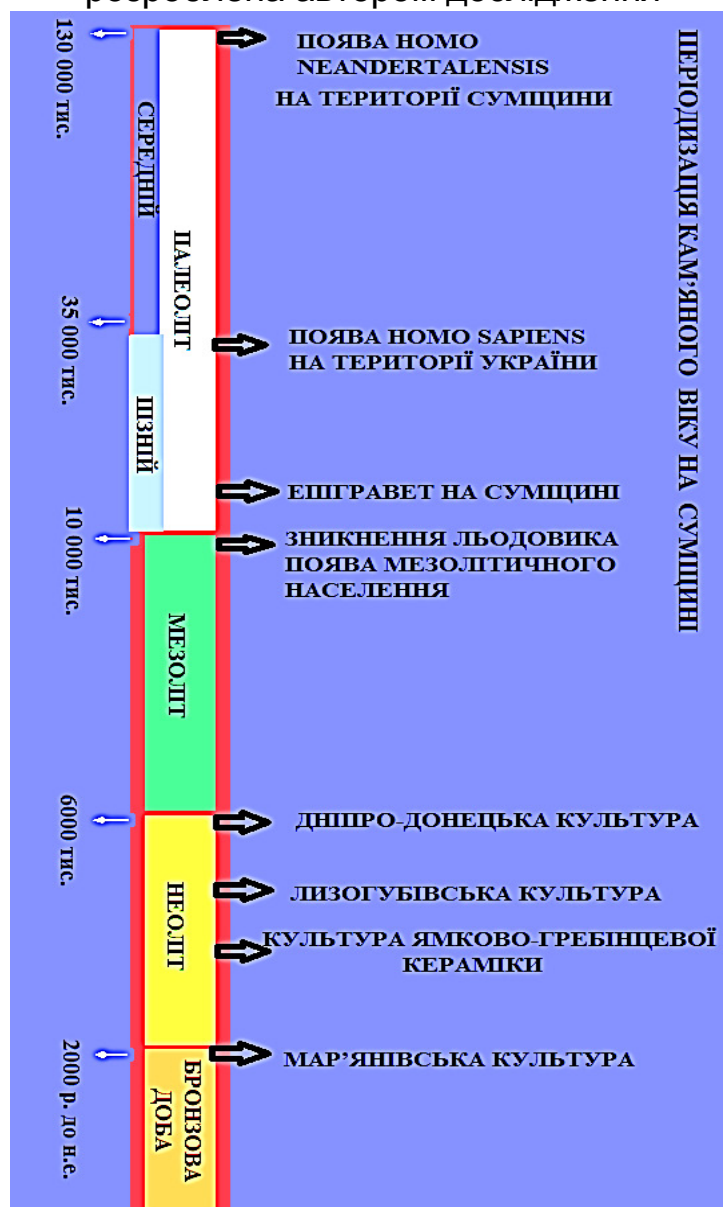
Як бачимо, у вивченні культур епохи каменю на Сумщині залишається ще чимало невирішених, дискусійних питань. Підґрунтям для їх з'ясування може стати накопичення якомога більшої джерельної бази, фахові археологічні дослідження різних категорій пам'яток давнього населення кам'яного віку в усіх регіонах його поширення. Важливе місце серед них можуть посісти пам'ятки межиріччя Сироватки та Псла, поки що практично не досліджені.

Через відсутність датуючих речей на більшості пам'яток, чітко датувати виявлені поселення та стоянки неможливо. Але на підставі вивчення техніки виготовлення кам'яного, зокрема крем'яного матеріалу та неолітичного посуду, його орнаментациї можна здійснити попереднє датування пам'яток кам'яного віку на Сумщині 130 тис. –

II тис. до н. е..

Археологічні дослідження пам'яток кам'яної доби відбувалися нерівномірно. Окремі пам'ятки були відкриті і досліджені під час планованих розвідок музейних працівників та професійних археологів. На сьогоднішньому етапі розвитку археологічної науки більшість основних проблем утворення, розвитку та зникнення культурних традицій та культур кам'яної доби лишаються дискусійними та потребують подальших локалізованих досліджень. Окреслений регіон мало досліджений археологами, тому розглянувши питання історичної долі, періодизації, хронології, історико-культурних зв'язків давнього населення в кам'яну епоху нам вдалося вперше в історії України розробити свою періодизацію кам'яної доби Сумщини (Дод. 5).

Додаток 5. Схема періодизації кам'яного віку Сумщини розроблена автором дослідження

ЛІТЕРАТУРА

1. Варненський некрополь <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 19.01.2020).
2. Гордієнко Р. О. Археологічні пам'ятки с. Миропілля та його околиць : матеріали сьомої Сумської наук. історико-краєзнавчої конф., м. Суми, 22 – 23 листопада 2007 р. Суми, 2007. С. 24–27.
3. Кухарчук Ю. Знахідки доби палеоліту на Роменщині. Сумська старовина. 1997. № 1. С. 3 – 10.
4. Телегин Д. Я. Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 года // НА ІА НАН України. 1953/8а.

Гречко Д. С., Крютченко О. О.

Інститут археології НАНУ,

Ржевуська С. С.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА СУМЩИНІ (2014-2018 рр.)

Впродовж 2014-2018 років Більською археологічною експедицією ІА НАНУ спільно з групою «Охорони історико-культурної спадщини», групою «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська обл.» при управлінні культури і туризму Сумської ОДА та Охтирським краєзнавчим музеєм було проведено археологічні розвідки археологічних об'єктів на території Сумської області (рис. 1).

Діяльність експедиції розпочато у **2014** році з дослідження Куземинського укріплення Більського городища на околиці с. Куземин Охтирського району. Дослідження показали, що комплекс власне Куземинського укріплення був створений фактично одномоментно, однак, з незрозумілих причин незабаром був покинутий і не модернізувався. Роботи 2014 року дозволяють стверджувати, що Куземинське укріплення є додатковим елементом комплексу захисних споруд і може датуватися скіфським часом [1, с. 35–49]. Також було досліджено піч XVIII ст. [6].

У **2015** році спільно з О.В. Коротею, Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом були проведені роботи на двох об'єктах на території Роменського району. Це городища Глинське та Ведмеже. Було уточнено плани відомих могильників скіфського часу «Солодка» та «Стайчин Верх», які зараз активно руйнуються грабіжниками. Крім того, було виявлено близько 20 археологічних об'єктів, здебільшого курганів висотою від 1 до 5 м. Добре збереглася група майданів поблизу с. Залатиха. У Охтирському районі проведено розвідки вздовж траси Охтирка – Велика Писарівка та на території північної периферії Більського городища (Довжик, Грунь), де знаходяться значні за розмірами курганні могильники. Крім того, було проведено обстеження верхньої течії р. Сосонка. Результати шурфовки городища Сосонка

1 свідчать, що воно виникло не пізніше кінця VI – першої половини V ст. до н.е. та досить активно функціонувало. У Сумському районі основну увагу приділено картографуванню городищ доби раннього заліза біля сіл Бездрик та Токарі [2].

У **2016** році було обстежено поселення Куземинські Ставки III на території Великого укріплення Більського городища. У Лебединському районі було виявлено нове поселення скіфського часу біля с. Боброве. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняне пряслице тощо. Поблизу с. Пісківка цього ж району було оглянуто Велике Ворожбянське городище та уточнено його план [5].

У **2017** році було оглянуто поселення Куземинські ставки I–III, які знаходяться в межах оборонних споруд Великого укріплення Більського городища біля с. Куземин. Було також виявлено нове поселення з зольниками одразу за оборонними спорудами городища - Куземинські ставки IV. У Тростянецькому районі було оглянуто городища поблизу с. Зарічне. Основна увага була зосереджена на городищі Зарічне 2, де було закладено шурф, у якому було фрагменти ліпного посуду роменської культури та скіфського часу [3].

Протягом **2018** р. було проведено шурфування городищ Токарі та Бездрик у Сумському районі та зольнику біля с. Хвойне Краснопільського району. У шурфах було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу [4].

Рис. 1. Археологічні пам'ятки Сумщини, які було досліджено Більською археологічною експедицією ІА НАНУ протягом 2014-2018 рр. 1 – Голінка; 2 – Залатиха; 3 – Загребелля (курганні могильники Солодка та Стайчин Верх; 4 – Лучки; 5 – Миколаївка; 6 – Посад (городище Ведмеже); 7 – Глинськ; 8 – Бугрувате; 9 – Велике Озеро; 10 – Грунь; 11 – Доброславівка; 12 – Довжик; 13 – Кардашівка; 14 – Куземин, Куземинські Ставки I–IV; 15 – Поділ; 16 – Пологи; 17 – Сосонка 1; 18 – Сосонка 3; 19 – Верхня Сироватка; 20 – Кровне; 21 – Степанівка; 22 – Терешківка; 23 – Чернецьке; 24 – Бездрик; 25 – Токарі; 26 – Ворожба; 27 – Боброве; 28 – Зарічне-2; 29 – Хвойне.

Археологічні дослідження на Сумщині, безумовно, необхідно продовжувати, оскільки на цій території розташована величезна кількість яскравих археологічних пам'яток, без дослідження яких наші знання про давню історію рідного краю будуть далеко не повними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко Д. С. *Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення // Археологічні дослідження Більського городища–2014.* – К.; Котельва, 2015.– С. 35–49.
2. Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. *Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища–2015.* – К. –Котельва–Харків, 2016. – С. 211–232.
3. Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Крютченко О.О., Осадчий Є.М., Пуголовок Ю.О., Шапорда О.М. *Розвідки на Сумщині у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища–2017.* – К. –Котельва, 2018. – С. 204–222.
4. Гречко Д.С., Каряка, О.В., Крютченко О.О., Коротя О.В., Осадчий Є.М. *Дослідження пам'яток скіфського часу на Сумщині у 2018 р. // Археологічні дослідження Більського городища–2018.* – К. –Котельва, 2019. – С. 152-164.
5. Коротя О.В., Гречко Д.С. *Археологічні розвідки північної частини великого валу Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016.* – К.; Котельва, 2017.– С. 265–275.
6. Приймак В.В., Коротя О.В., Кравченко О.М., Осадчий Є.М. *Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році// Археологічні дослідження Більського городища–2014.* К.; Котельва, 2015.– С. 50-55.

Гура Є. Р.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВПЛИВ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Грецькі колонії з'являються на берегах Чорного моря, на завершальній стадії Великої грецької колонізації. Серед причин, через що грецькі колонізатори почали переселятися у далекі краї, стала нестача землі для населення, а відтак, і продуктів харчування та можливість ведення широкої торгівлі з місцевим населенням [4, с. 44].

Греки-колонізатори вступали в мирні контакти з місцевим етносом, бо вони поселялися на незнайомих землях. Безпосередній вплив грецьких міст-колоній на місцеве населення позначилися передусім на виробництві посуду, ювелірних виробів та предметів домашнього вжитку.

Надбання античної цивілізації поступово знаходили свій зиск серед навколишніх племен, прискоривши темп їхнього історичного розвитку. Наприклад, скіфи користувалися послугами грецьких ремісників-зброярів та ювелірів [2, 49 с.].

Найпоширенішим для колоній були металообробка, ткацтво, керамічне, склоробне та ювелірне ремесла. Вишукані ювелірні вироби виготовлялися на замовлення заможних скіфів.

Кочові народи, що впродовж довго проміжку часу були сусідами понтійських еллінів, запозичили деякі прийоми будівництва й архітектури, ремесл. Грецькі амфори, столовий і парадний посуд, прикраси увійшли в повсякденний побут навколишніх племен [3, с. 68].

В античних центрах Північного Причорномор'я ювеліри та торевети досягли значних висот майстерності. Це пояснювалося, ймовірно, головним чином тим, що скіфська і сарматська знать пред'являла постійний попит на вироби античних ювелірів. Ольвійські і Боспорські майстри задовольняли цей попит і виробляли дорогоцінні судини та прикраси спеціально на продаж для варварської знаті. Більшість виробів тореветів та ювелірів було знайдено в похованнях скіфських і сарматських вождів [1, 164 с.].

Грецькі ювеліри мали справу з золотом, бронзою, сріблом та електризмом, з яких виготовлялися різноманітні вироби. Ольвійські майстри створювали велику кількість прикрас для скіфських царів. Багато виробів було знайдено в багатих похованнях скіфських курганах, а саме царських.

В Ольвії з найдавніших часів отримала розвиток художня обробка бронзи. Ольвія виробляла свої бронзові дзеркала та інші вироби для степу Причорномор'я. Ольвійські торевети виробляли бронзові вироби в скіфському звіриному стилі, які були призначені для кочівників [1, 165 с.].

Скіфський звіриний стиль відрізнявся тим, що на ньому зображувалося схематичні зображення диких тварин у динамічних позах. Ранньоскіфський стиль виділявся реалізмом, а саме виразними впливами Близького сходу, зображення азійських тварин: гірських баранів, хижаків та ін. Пізньоскіфський звіриний стиль відзначається культурним впливом грецьких колоній, який називався греко-скіфським. Пізній звіриний стиль відзначався поширенням суто античних міфологічних і орнаментальних мотивів поряд зі скіфськими. Звіриний стиль полягав у запровадженні зооморфних мотивів [5].

Велику кількість предметів побуту з Ольвії були знайдені в могилах-курганах скіфів по всій сучасній території України.

Колонізація Північного Причорномор'я значно вплинула на культурний, господарсько-економічний, та політичний розвиток Скіфської держави. Місцевому населенню Північного Причорномор'я греки збували передусім ремісничі вироби та зброю. Із місцевими племенами греки вели торгівлю переважно через обмін.

Таким чином, грецькі-міста держави були центрами античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Завдяки грекам-колонізаторам

місцеві племена отримали можливість долучитися до новітніх для свого часу надбань античної цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археология СССР: Античные государства Северного Причерноморья / Академия наук СССР. Т. 9. Москва: Издательство «Наука» 1984. 392 с.
2. Історія України / Зайцев Ю. та ін., за ред. Ю. Сливка. Вид. 4-те. Львів: Світ, 2003. 520 с.
3. Колтунов О. Ю. Історія української культури: навчальний посібник. Одеса: ОНМедУ, 2011. 316 с.
4. Пальм Н. Д. Історія української культури: навчальний посібник. Харків: Вид. ХНЕУ, 2013. 296 с.
5. Скіфо-сарматська доба у первісній, історії України. History: веб-сайт. URL: <https://history.vn.ua/>

Дегтярьов В. А.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ. СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Експериментальна археологія – це один з напрямів археологічної науки. Він присвячений пошуку відповідей на нерозкриті питання археології за допомогою наукових експериментів в контрольованих умовах [3, с. 10].

Дуже важко визначити час перших експериментів в археології. Виявлення в надрах землі незвичайних предметів спочатку викликало у людей безліч питань. Величезна кількість цих питань довгий час залишалася без відповіді. Першим археологам довелося б якось підтверджувати свої висновки. Зробити це без опори на експеримент було неможливо. Ймовірно, тому перші спроби повторити діяльність стародавніх людей почалися дуже давно. Археологічний експеримент народжувався практично одночасно з археологією [2, с. 4].

В наш час в експериментальній археології використовується принцип верифікації. Експерименти такого роду будуються, як правило, на основі двох передумов: «ймовірності» і «неймовірності». Наприклад, поставлено питання: чи використовувала стародавня людина дану породу каменю для виготовлення своїх знарядь? Якщо експеримент показує, наприклад, що виготовлене з даної породи каменю знаряддя не здатне витримувати робочі навантаження, то початкова гіпотеза відкидається. Значить, вироби були призначені не для використання у вигляді знарядь. Ймовірно, з якоюсь іншою метою. Необхідно виробляти нові гіпотези.

Принцип «ймовірності» в археологічному експерименті можна проілюструвати на іншому прикладі. Припустимо, що скупчення артефактів, які представляють собою відходи виробництва кам'яних

знарядь, утворили на досліджуваній археологами площі розсіювання характерної форми. Дослідники роблять припущення, що розщеплення каменю при виготовленні знарядь робилося на території, де були постелено шкури тварин. Після закінчення розщеплення люди струснули шкури, і кам'яні осколки, що лежали утворили купу з характерними обрисами. Експериментатори багато разів повторюють передбачувані дії стародавньої людини і, наприклад, переконуються, що відходи від експериментального розщеплення каменю утворили скупчення аналогічні тим, що зафіксовані на площі археологічного пам'ятника. Експеримент в даному випадку підтверджує ймовірність висунутої археологами гіпотези.

Експерименти по верифікації вимагають великої уваги організаторів до проблеми коректності експерименту. Зробити це досить складно, але результати виправдовують покладені надії [2, с. 14-15].

Зараз можна назвати три основні області застосування експерименту в археології: трасологія, технологія, планіграфія.

Трасологічні експерименти орієнтовані переважно на створення порівняльних еталонів. Розширюється база даних, але мета робіт з часом дещо змінюється. Якщо раніше трасологія була зайнята формуванням загальних порівняльних еталонних колекцій, то тепер її цікавлять деталі. Наприклад, якщо раніше першочерговим завданням фахівця при вивченні слідів зношеності кам'яних знарядь було необхідним «напрацювати» серії порівняльних еталонів для всіх основних знарядь людини епохи каменю (ножі, скребки, рубила і т.п.), то тепер його завданням є вивчення специфіки зносу знарядь, характерних для певної археологічної культури або конкретного археологічного пам'ятника. Трасологи іноді зайняті з'ясуванням таких тонкощів, як відмінність зносу кам'яних серпів, які застосовувались для зрізання диких злаків і для окультурених злаків (класів пшениці). Вивчаються навіть такі проблеми, як вплив зрушення ґрунту на збереження поверхні кам'яних артефактів або характер впливу різних органічних сполук на ступінь яскравості зношеної поверхні ріжучих знарядь. Експериментальний аспект археологічних досліджень останнього часу все частіше став набувати вузько орієнтований характер.

Аналогічний процес спостерігається і в такій області, як технологія. Для проведення реконструкцій тут вивчають специфіку кам'яної сировини, матеріалів. Сировина багато в чому визначає особливості розколювання. Необхідно вивчення безлічі аспектів процесу обробки каменю. Дослідження такого роду вимагають постійної участі фахівця-експериментатора, робота якого має тенденцію до все більшої спеціалізації.

Що ж стосується планіграфічних експериментальних досліджень, то їх деталізація зайшла так далеко, що об'єктом вивчення стають часом такі тонкощі, як специфіка природного переміщення артефактів по похилих поверхнях ґрунтів протягом різних часових періодів. Археологи все рідше і рідше ставлять перед собою завдання колишнього масштабу. У більшості дослідників експеримент тепер покликаний вирішувати тільки приватні, мало ще кому цікаві проблеми [2, с. 16-18].

Наука зараз розвивається дуже бурхливо. Уже не тільки лопатою повинен бути озброєний любитель старожитностей. В археологію починають проникати нові методи. Подібні дослідження не прості. Але не робити їх не можна. І тому польові дослідження археологічних пам'яток звичайно ж будуть проходити за новими методиками. Збір інформації ускладниться і відповіді на загадки історії будуть відкриватися з більшою точністю. Людина майбутнього буде значно розумніша ніж дослідники сьогодні, і вірогідно вона зможе досягти значних успіхів в цій галузі [1, с. 78].

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков П. В. *Экспериментальная археология при планиграфических исследованиях: Учебно-методическое пособие / Новосибирский государственный университет, Институт археологии и этнографии СО РАН. Новосибирск, 2007. 82 с.*
2. Волков П. В. *Экспериментальная археология: Учебно-методическое пособие / Новосибирский государственный университет. Новосибирск, 2006. 68 с.*
3. Р. Малинова, Я. Малина. *Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайну древних эпох. Москва: Мысль, 1988. 271 с.*

Дідик В. В.

Обласний комунальний заклад

«Харківський науково-методични центр охорони культурної спадщини»

РУЧНА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ ЛАНДМІЛІЦЕЙСЬКИХ ПОЛКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ ДАНИМИ)

1. Українська лінія була складною фортифікаційною системою початку ранньомодернової доби у степовому межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Укріплення споруджувались впродовж 1731 - 33 рр., їх потужний оборонний потенціал складався з 16 бастионних фортець, близько шести десятків редутів та 302 км суцільного реданного валу.

Історії дослідження Української лінії окремі розділи у своїх працях присвятили Аполлон Скальковський та Дмитро Багалій [1, с. 297 - 312; 7, с. 2 - 9]. Оглядовий опис фортечних споруд подав Федір Ласковський [4, с. 68 - 82]. У радянський час історики лише дотично

торкались питань Української лінії (Апанович О. М, Кабузан В. М.; Мельникова І. М., Слюсарський А. Г.). Сучасні монографічні дослідження питанням історії Української лінії присвятили українські дослідники Василь Пірко, Геннадій Шпитальов [6; 8].

2. Археологічні методи вивчення Української лінії були започатковані наприкінці 80 рр. минулого століття. Однак вони передусім торкалися проблем фортифікації [2, с. 111 - 116; 3]. Через брак речових артефактів досі відсутні достеменні дані про склад, типи та матеріальний стан озброєння ландміцейських підрозділів. У першу чергу це стосується ручної вогнепальної зброї. Згідно історичних джерел, із 9 полків Українського ландміліцейського корпусу, що безпосередньо дислокувались на лінійному фронтірі, до 1736 р. – чотири були піхотними (Ряжський, Борисоглібський, Слобідський, Белівський), а п'ять належали до кавалерійських драгунських частин (Орловський, Козловський, Тамбовський, Єфремовський, Лівенський). Після 1736р. всі ландміліцейські формування на лінії були переведені в драгунські підрозділи. За офіційними документами, у першій половині XVIII ст. штатне озброєння рядових драгунських підрозділів складалось з полегшених драгунських фузей, шпаги, третина бійців озброювалася двома пістолями. У піхотинця на озброєнні перебували піхотна фузея, скомбінована з тригранним багнетом, шпага, у гренадерських ротах запалювальні та вибухові гранати, що транспортувались у гранатних сумках. Таким чином, археологічні випадки фіксації вогнепальної зброї або окремих її деталей разом з свинцевими кулями повинні апріорі ілюструвати загальний технологічний рівень та інженерний стан стрілецького озброєння Українського ландміліцейського корпусу.

3. Нажаль, матеріальні знахідки деталей вогнепальної зброї через свою високу фінансову вартість та військову важливість дуже зрідка попадали у культурні шари лінійних укріплень або однодворчеських поселень. Виключення складають свинцевих кулі, але їх знахідки не завжди пов'язані із військовою діяльністю ландміліцейських підрозділів. Частина куль могла належати цивільній зброї однодворців, які на випадок війни виконували охоронну та дозорну службу на лінії, але їх особиста зброя могла не відповідати штатним військовим зразкам.

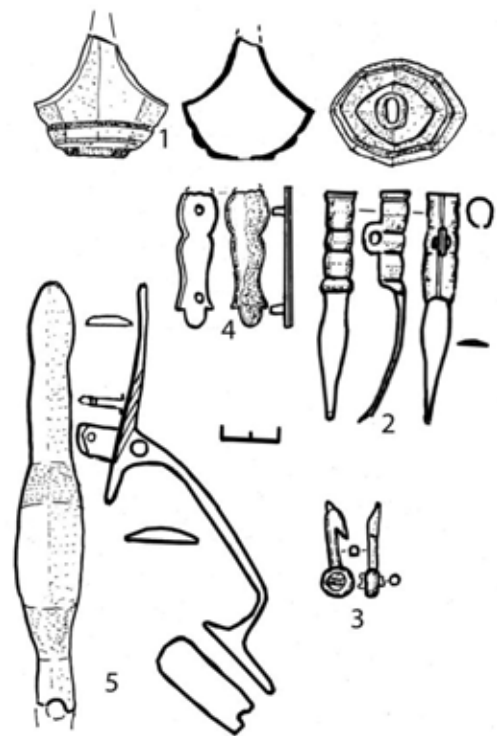
Серед випадкових знахідок першочергової уваги заслуговують залізне окуття руків'я пістоля із околиць Орловської фортеці та латунна фігурна рурочка від шомпольної трубки аналогічного типу зброї із форштадту Іванівського фельдшанця (рис. 1: 1, 2). За найближчими аналогіями та схожості найменших деталей обидві знахідки належали драгунському пістолю зразка 1715 р.; стандартний калібр його гладкоствольного ствола дорівнював 17, 3 мм (0, 68 дюйма) [4, с.74, рис. 119]. Наступна випадкова знахідка з походить з околиць

Дячківської фортеці (рис. 1, 3). Вона являє собою залізний гачкоподібний предмет. В обрисах та конфігурації цієї знахідки виразно проглядаються риси запобіжника курка від батарейного рушничного замка. Ця замкова деталь отримала повсюдне застосування на всіх модифікаціях драгунських пістолів, фузей, кавалерійських карабінів першої - третьої чвертей XVIII ст. До кола драгунського озброєння приналежна профільована латунева смуга з території Орловської фортеці (рис.1, 5). Вона являє собою деформований уламок спускової скоби до драгунської рушниці калібру 17,3 мм, зразка 1768 р. [5, с.26 - 27; рис. 83]. До кола вишуканих зброярських зразків належать декорована мідна накладка з Лівенської фортеці та латунева платівка із посрібною поверхнею з Іванівської фортеці (рис.1, 4). Декорування окремих деталей зброї практикувалось тільки на офіцерських зразках вогнепального озброєння першої половини XVIII ст. [5, с. 26, 53].

Незначні за обсягами візуальні обстеження фортечних укріплень Української лінії дозволили зафіксувати чотири метричні групи свинцевих куль, що розрізняються між собою діаметрами та питомою вагою. До першої групи належать набої діаметрами 19 мм та вагою 32 гр, другу складають кулі діаметром 17, 3 мм та вагою 21 гр., до третьої входять вже одиничні набої діаметром 15 – 16 мм, четверту - найбільш малочисельну утворюють кулі діаметром 12 мм. По жодній із фортець поки – що не відоме достовірне статистичне співвідношення зазначених боєприпасів. Перші відображають приналежність до піхотних зразків ручної зброї на зразок фузеї, другі, маркують драгунські типи вогнепальної зброї. Треті відповідають калібрам гладкоствольних унтер – офіцерських, егерських або нарізних (штуцерних) гвинтівок першої половини XVIII ст. Найменша у кількісному відношенні четверта група куль може бути приналежна до рідкісних офіцерських гвинтівок першої половини XVIII ст. [5, с. 108].

4. Таким чином, випадкові знахідки деталей вогнепальної зброї та набої до неї з укріплень Української лінії належать переважно до драгунського озброєння і підтверджують історичні дані про комплектування ландміліції різнокалібровими та застарілими зразками озброєння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д. И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва, 1887. 614 с.
2. Вітрик І. С. *Українська Лінія як археологічна пам'ятка пізнього середньовіччя*. *Археологія*. 1999. №2. с. 111 – 116.
3. Заїка Г. П. *Українська лінія*. Київ - Полтава, 2001. 88 с.
4. Ласковский Ф. Ф. *Материалы для истории фортификационного искусства в России*. Ч.3. Санкт - Петербург, 1865. 1003 с.
5. Маковская Л. К. *Ручное огнестрельное оружие русской армии конца*. Москва, 1991. 223 с.
6. Пірко В. О. *Оборонні споруди у межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця*. Донецьк, 2009. 176 с.
7. Скальковский А. А. *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края*. Часть 1. Одесса, 1836. 280 с.
8. Шпитальов Г. *Українська ландміліція*. Київ. 2013. 152 с.

Дубяга А. П.

Донецький національний університет ім. В. Стуса

ПЕРВИННИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ

Дослідження катакомбної культури триває більше ніж століття, проте на сьогоднішній день багато аспектів щодо існування цієї яскравої археологічної культури доби середньої бронзи залишаються не вивченими чи дискусійними. Одним з таких аспектів є певна недооцінка значення первинного етапу дослідження катакомбної спільноти, адже саме наприкінці ХІХ на початку ХХ століття відбулось відкриття культури, що розглядається, а також первинне накопичення джерельної бази. Насамперед необхідно обґрунтувати періодизацію дослідження катакомбної культури. В основу створення періодизації доцільно покласти такі фактори як інтенсивність польових досліджень і рівень систематизації й узагальнень матеріалів. Виходячи із зазначених факторів, періодизація вивчення катакомбної культури набуває наступного вигляду:

- Первинний етап (кінець ХІХ ст. – середина ХХ ст.) характеризується фактично безсистемним первинним накопиченням фактичного матеріалу, дослідження військової справи обмежується фіксацією знахідок предметів озброєння серед матеріального комплексу;
- Практико-аналітичний етап (середина ХХ ст. – початок 90-х років ХХ ст.). На цьому етапі відбуваються масштабні польові дослідження, що були зумовлені масовими, так званими новобудовними, експедиціями;
- Аналітико-синтетичний етап (початок 90-х років ХХ століття – до наших днів) зумовлений суттєвим зниженням кількості польових досліджень, увага дослідників здебільшого прикута до детального

вивчення вже накопиченого матеріалу.

Звичайно, запропонована періодизація в жодному разі не претендує на вичерпність, адже багато в чому залежить від того, які фактори й особливості вивчення пропонуються для аналізу. У той же час усі періодизації будь-яких процесів з плином часу змінюються, бо це надзвичайно динамічна сфера наукового знання. Перші дослідження катакомбної культури здійснювались такими дослідниками як Н.Є. Бранденбург, В.О. Городцов, Є.П. Трефільєв, К. М. Мельник, А.М. Покровський, С.О. Локтюшев, О.О. Потапов, І.Н. Луцкевич [1, с.7-8]. На особливу увагу заслуговують роботи Н.Є. Бранденбурга та В.О. Городцова. Останнього вважають першовідкривачем катакомбної археологічної культури, проте ще до своїх польових досліджень в Ізюмському та Бахмутському повітах Н.Є. Бранденбург у своєму щоденнику польових досліджень в Катеринославській губернії у 1889 році зафіксував наявність поховань, у яких покладення здійснювались у бічних стінах ям, які він назвав «нішами» [2, с. 182]. Об'єктивні ознаки дозволяють нам припускати, що це було саме поховання в катакомбі, проте, як вірно було відзначено С.Н. Братченком, навіть «при об'ємній публікації, жоден пам'ятник (курган, поховання) не було видано повністю, в комплексі, з малюнками, фото речей та кресленнями» [1, с. 8]. Цей факт ускладнює сучасним дослідникам історії вивчення катакомбної культури можливість об'єктивно оцінювати внесок окремих дослідників у цей процес. Проте Н.Є. Бранденбургом було здійснено первинну фіксацію елементів озброєння катакомбної культури, зокрема такої доволі рідкісної знахідки як навершя булави та бронзовий спис [2, с. 189].

Внесок В.О. Городцова у дослідження катакомбної культури важко переоцінити і, незважаючи на те, що дослідник аж ніяк не переслідував мету цілеспрямованого вивчення військової справи, сам факт виокремлення археологічної культури й обґрунтування послідовності зміни археологічних культур доби бронзи поклали початок академічному вивченню цих пам'яток. Незважаючи на загальний характер вивчення культур бронзової доби В.О. Городцовим, дослідником було зафіксовано доволі багатий матеріальний комплекс, серед якого були й зразки зброї. До предметів озброєння дослідником було віднесено булави. І в цьому аспекті з ним важко не погодитись, адже використання останніх неможливе у побуті. Необхідно відмітити, що на сучасному етапі булави майже повсякчасно визначаються дослідниками в якості інсигній влади, у той час як В.О. Городцов на цей аспект не зважав [5, с. 223, 228]. Кам'яні сокири та наконечники стріл науковцем були розглянуті в якості суто побутових речей, проте за класифікацією С. Венцл їх доцільно розглядати в якості неспеціалізованої зброї [3, с. 127]. Також доцільно зважити, що

В.О. Городцовим знайдені зразки крем'яних списів/дротиків було віднесено до ножів. На сьогоднішній день це припущення спростовано на рівні джерел. Стосовно бронзових ножів ним висувалось припущення їх використання в якості наконечників списів, але згодом він відкидає це припущення [4, с. 193]. Таким чином, В.О. Городцовим було здійснено не тільки первинне накопичення та фіксація матеріального комплексу, а й спроби інтерпретації і систематизації поховального реманенту катакомбної спільноти.

Таким чином, на початковому етапі вивчення, попри безпосереднє відкриття катакомбної культури, головним вектором залишалось накопичення поховального реманенту. Разом з тим, незважаючи на незначний масив досліджених пам'яток, відбувались спроби систематизації й опрацювання отриманих зразків. Велика роль первинного етапу дослідження катакомбної культури полягає у вивченні пам'яток, які не були потривожені грабіжниками, та виборка безумовно відповідала критерію випадковості. Тому фіксація предметів озброєння, їх інтерпретація та первинна систематизація є важливою складовою вивчення катакомбної культури в зазначеному ареалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С.Н. Донецкая катакомбная культура раннего этапа. Том I. - Луганск: Шлях, 2001. Адаптированный перевод на русский язык А. В. Файферта. - 216 с.
2. Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888-1902 гг. / Н. Е. Бранденбург; [подгот. Н. Печенкин]. – Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – VII, 220, [3] с., [1] л. карты : рис.
3. J.Vencl Sl. War and Warfare in Archaeology // Journal of Anthropological Archaeology. V. 3. № 2.-1984.
4. Городцов, В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года [Текст] // Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1905. – С. 174-225.
5. Городцов, В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года [Текст] // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1907. – С. 211-366.

Дядечко О. О.

Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

ЗНАХІДКИ ДРИМБ XIII–XVII СТ.

НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Дримба – один з найдавніших та найпоширеніших музичних інструментів. Вона виготовлялася з дерева, кістки або металу та мала доволі просту конструкцію з двох складових – корпусу (рамки) та рухомого язичка (пружини, струни). Під час гри виконавець однією рукою притискав варган до зуб або губ таким чином, щоб

язичок міг вільно коливатись, а іншою рукою приводив у дію язичок, вдаряючи по ньому.

На сьогодні єдиним дослідженням, присвяченим типологізації та датуванню дримб знайдених під час археологічних розкопок, є монографія Дж. Коллтвейта «Jew's harps in European Archaeology» («Дримби у європейській археології») опублікована у 2006 р [6]. У ній було каталогізовано 830 дримб, знайдених під час археологічних розкопок у Європі. На основі їх вивчення автор склав систему опису, виділивши такі типологічні ознаки: розміри інструмента (загальна довжина та ширина; довжина дек (витягнутих, прямих); довжина язичка; матеріал; метод виготовлення (кована, лита); форма дек у перетині; тип основи корпусу [6]. Нині ця система опису є загальноприйнятою.

У Східній Європі поширення дримб фіксується з IX-X ст. за знахідкою дримби на городищі Єкімауци у Молдові (поселення тиверців) [5, с. 18]. Утім для пізнішого часу відомі лише поодинокі археологічні знахідки цих інструментів. На території історичної Чернігово-Сіверщини їх всього кілька. Найдавніші з них відносяться до післямонгольського періоду. Один такий інструмент було знайдено у Глухові та опубліковано О.А. Пашковським [3, с. 122]. Дримбу виявили під час розкопок 1991 р. [2, с. 251]. Інструмент погано зберігся, від язичка вцілів лише фрагмент. Однак можливо визначити його головні ознаки за систематикою Дж. Коллтвейта: основа корпусу дримби круглої форми; зовнішній діаметр верхньої частини складає 2,1 см; загальна довжина корпусу – 5,7 см; довжина дек – 3,1 см; рамка дримби залізна, кована, деки ромбовидної форми у перетині (Рис. 1: 2). О.А. Пашковський датує цю дримбу XIII ст.

Окрім цього відомо про ще п'ять знахідок з Любеча, Чернігова, Новгород-Сіверського та Брянська. У Любечі дримба (Рис. 1: 1) була знайдена під час археологічних досліджень О.М. Веремейчик у 2013 р. [1, с. 281]. Рамка інструменту залізна, кована, деки трикутної форми у перетині, основа корпусу кругла. Загальна довжина корпусу 5,8 см; зовнішній діаметр верхньої частини корпусу 3 см; довжина дек 3,3 см. Збереглась частина язичка довжиною 3,8 см. Дримба походить зі споруди XVII ст. Утім серед знахідок з цього об'єкту був ряд речей X-XIII ст. На думку О.М. Веремейчик, всі вони були знайдені місцевими жителями під час земляних робіт та склали своєрідну «колекцію», що зберігалася у власника споруди. До групи цих речей, можливо, належить і дримба, оскільки вона належить до того типу, що побутував у XIII ст. за Дж. Коллтвейтом [6, с. 54].

У 2008 р. під час розкопок О.Є Черненко у Чернігові, по вул. Горького 1 була знайдена ще одна дримба (Рис. 1: 4). Погана збереженість інструменту не дозволяє точно визначити його

конструктивні особливості. Язичок не зберігся, хоча добре помітно місце його кріплення. Загальна довжина корпусу 5,2 см; зовнішній діаметр верхньої частини 2,8 см; основа корпусу кругла. Знахідка походить з шару XIII-XV ст.

Відомо також про знахідку дрімби у Брянську під час археологічних розкопок Т.В. Равдіної на Покровській Горі у 1968-1971 рр. [4, с. 66]. Виходячи із зображення, опублікованого дослідницею, можна визначити, що довжина корпусу інструменту 7,5 см; діаметр верхньої частини 3,4 см; довжина дек 5 см. Збереглась частина язичка завдовжки 4,4 см. Рамка залізна, деки трикутної форми у перетині, основа корпусу кругла (Рис. 1: 5). У публікації вказано, що інструмент був знайдений в шарах XIII-XIV ст.

Ще дві дрімби походять з Новгород-Сіверського. Одна з них – випадкова знахідка (Рис. 1: 3), що надійшла до музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» від місцевих мешканців. Загальна довжина корпусу дрімби 5,5 см; зовнішній діаметр верхньої частини 2 см; довжина дек 3,5 см. Довжина збереженої частини язичка 4 см. Рамка залізна, кована, деки ромбовидної форми у перетині, основа корпусу кругла. За типологією Дж. Коллтвейта інструмент можна віднести до XIII ст. [6, с. 54].

Другу дрімбу було знайдено у 2019 р. під час розкопок О.Є. Черненко та І.С. Кедуна на території посаду Новгород-Сіверського (сучасна Базарна площа) у заповненні зернової ями XVII – початку XVIII ст. (Рис. 1: 6). Загальна довжина корпусу дрімби 4,6 см; зовнішній діаметр верхньої частини 2,1 см; довжина дек 2,3 см. Основа корпусу кругла, рамка залізна, кована. Погана збереженість інструменту не дозволяє точно визначити інші його особливості (довжину язичка, форму дек у перетині).

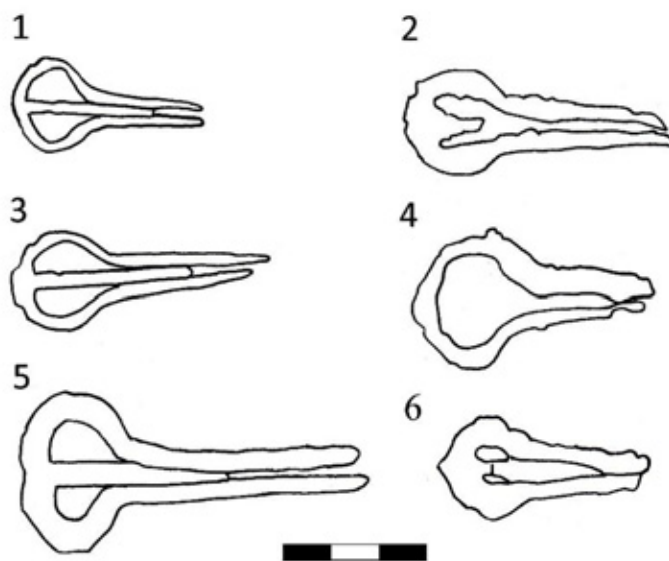

Рис. 1. Знахідки дрімб XIII–XVII ст. на території Чернігово-Сіверщини

Таким чином, на сьогодні знахідки дрімб на території Чернігово-Сіверщини дозволяють засвідчити їх побутування у регіоні тільки після монгольської навали. Можливо це пов'язане зі змінами у культурі місцевого населення. Однак не можна виключати можливість того, що у ході подальших досліджень вдасться виявити і більш ранні зразки цих інструментів, оскільки у Східній Європі такі знахідки відомі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веремейчик О.М. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013 р. // *Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015. С. 280–282.*
2. Пашковський О. Дрімби XIII – початку XVI ст. за археологічними знахідками // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2012. Вип. 21. С. 248-253.*
3. Пашковський О. А. Середньовічні варгани Сіверщини // *Сіверщина в історії України. 2012а. Вип. 5. С. 120–123.*
4. Равдина Т.В. О времени возникновения Брянска // *Краткие сообщения Института археологии: Славяно-русские древности. М., 1973. Вип. 135. С. 66-71.*
5. Федоров Г.Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. М., 1954. Вип. 56. С. 8-23.*
6. Kolltveit G. *Jew's harps in European Archaeology. Oxford, 2006.*

Жмака В. М., Турков В. В.
СумДПУ імені А. С. Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНА ТЕМАТИКА У ЗБІРНИКАХ МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ»

У 2012 р. історичний факультет, а згодом перейменований у навчально-науковий інститут історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, організував і провів Всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю «Історико-філософські читання молодих учених». На сьогодні вже відбулося сім таких конференцій (*проводиться щороку, крім 2016; **із 2014 р. – Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених»). Тематика доповідей і матеріалів опублікованих у збірниках конференцій досить широка: від актуальних проблем історії України, всесвітньої історії і міжнародних відносин до джерелознавчої тематики, історіографії, спеціальних історичних дисциплін та ін. Серед тем порушених студентами, молодими науковцями є і проблеми археології. Цією розвідкою ми хочемо провести короткий огляд матеріалів семи збірників конференції, у яких автори торкаються археологічної тематики.

Отже, I Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські читання молодих учених» відбулася 12 квітня 2012 р. Серед матеріалів збірника представлені тези О. В. Тішина (студента Запорізького національного університету) «Внесок Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького у дослідження скіфських старожитностей півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.» [6]. Автор детально аналізує археологічну спадщину Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького: проведення розкопок, археологічних з'їздів, називає їх праці з археології, робить висновок, що: «... Я. П. Новицький та Д. І. Яворницький увійшли в історію не лише, як відомі українські історики, фольклористи, етнографи, краєзнавці, а й також, як видатні археологи, які наприкінці XIX – на початку XX ст. зробили власний внесок у дослідження давніх пам'яток скіфів півдня України» [6, с. 146]. На жаль, окрім тез О. В. Тішина, археологічна тематика на першій конференції представлена більше не була.

Через рік, 25 квітня 2013 р. відбулася II Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські читання молодих учених». У матеріалах конференції можемо знайти тези студента Києво-Могилянської академії Р. О. Гордієнка «Керамічний комплекс поселення середньодніпровської культури Запсілля-4 (за матеріалами дослідження 2012 р.)» [1], у якій він досить детально описує фрагменти кераміки, на малюнках показує орнаментальні мотиви та елементи орнаменту посуду знайдені на розкопках поселення Запсілля-4. Ще одні тези у цьому збірнику О. М. Кравченка та Є. М. Осадчого – топографічного спрямування: «Топографічні дослідження на території Свято-Дмитрієвського чоловічого монастиря у 2012 р.» [5].

«Історія дослідження пам'яток черняхівської культури в Україні» - така тема доповіді і тез студентки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка О. М. Горобченко [2], які були виголошені і опубліковані у збірнику матеріалів третьої за ліком конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених», що відбулася 25 квітня 2014 р. Авторка послідовно розглядає історичні етапи вивчення старожитностей черняхівської культури, їх особливості, називає археологів-науковців та їх здобуток у дослідженні даного питання.

На четвертій (2015 р.) і шостій (2018 р.) конференціях археологічна тематики представлена не була.

27 квітня 2017 р. відбулася V Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених». Проблеми археології піднімалися лише одним учасником. Студент Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка А. А. Корж виступив із доповіддю і опублікував

матеріали «До історії вивчення пам'яток скіфського часу у Верхньому Посуллі (дослідження Басівського городища)» [4]. В історії дослідження даної пам'ятки А. А. Корж виділяє три етапи: дорадянський, радянський і сучасний. Кожен із етапів охарактеризований автором. Наприкінці, молодий дослідник приходять до висновку, що: «... городище залишається перспективним і потребує подальших досліджень» [4, с. 74].

На останній за ліком (сьомій) конференції, яка відбулася 18 квітня 2019 р., також був лише один учасник із проблематикою пов'язаною з археологією. Ним став представник Інституту Археології НАН України Ю. В. Долженко, який вивчає нормальні варіації форм черепа у чоловічої частина кіммерійського населення [3].

Отже бачимо, що проблеми археології порушувались студентами і молодими науковцями на конференціях «Історико-філософські дослідження молодих учених» (виголошувалися доповіді, публікувались тези у збірниках матеріалів). Проте, кількість учасників, які піднімали питання археологічної науки досить скромна: I конференція – 1 учасник; II – 3 (дві тези, одні у співавторстві); III – 1; IV – 0; V – 1; VI – 0; VII – 1 учасник. Однак це не свідчить про нецікавість чи небажання студентів займатися даним напрямком. Археологія – цікава і водночас достатньо складна наука, яка потребує знань і умінь, фізичної витривалості і терпіння, закоханості у свою справу. Представлені доповіді і тези є цікавими, змістовними, свідчать про готовність займатися археологічною справою. Ми переконані, що серед студентства інтерес до археології зростатиме ще більше, як і кількість учасників на різних наукових заходах і конференціях, у тому числі й «Історико-філософських дослідження молодих учених».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гордієнко Р. О. *Керамічний комплекс поселення середньодніпровської культури Запілля-4 (за матеріалами дослідження 2012 р.): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю «Історико-філософські читання молодих учених»* (Суми, 25 квіт. 2013 р.). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. С. 194-196.
2. Горобченко О. М. *Історія дослідження пам'яток черняхівської культури в Україні: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Історико-філософські дослідження молодих учених»* (Суми, 25 квіт. 2014 р.). Част. 2. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. С. 35-38.
3. Долженко Ю. В. *Краніологія кіммерійців (чоловіча частина населення): матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. «Історико-філософські дослідження молодих учених»* (Суми, 18 квіт. 2019 р.). Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 42-44.
4. Корж А. А. *До історії вивчення пам'яток скіфського часу у Верхньому Посуллі (дослідження Басівського городища): матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. «Історико-філософські дослідження молодих учених»* (Суми, 27 квіт. 2017 р.). Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 72-74.

5. Кравченко О. М., Осадчий Є. М. Топографічні дослідження на території Свято-Дмитрієвського чоловічого монастиря у 2012 р.: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 25 квіт. 2013 р.). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. С. 202-204.
6. Тишин О. В. Внесок Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького у дослідження скіфських старожитностей півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 12 квіт. 2012 р.). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2012. С. 143-147.

Каплієнко В. С.

Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ-НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

В другій половині ХХ століття, в басейні річок Сіверський Дінець., Уди, Лопань, Харків, Мжа, Мерла, Мерчик, дослідженнями Б. А. Шрамко, Б. П. Зайцева, А. Г. Дьяченко, Ю. В. Буйнова, Е. М. Петренко В.П. Андрієнко, А. К. Дегтяря були виявлені численні поселення, та могильники черняхівської культури. Багато з них були виявлені в результаті охоронних розкопок в зоні будівництва водосховищ або меліоративних систем. Так, на відрізку течії Сіверського Дінця від Чугуєва до гирла р. Вовчій, в зоні спорудження Печенізького водосховища, в 1950-і роки розвідками Б.П. Зайцева, І.П. Костюченко, Д.Я. Телегіна, Е. Пузакова, В.К. Міхеєва було виявлено ряд черняхівських поселень.[1, с. 66-74] У 1972 р, в ході розвідок на території спорудження Олександрівського водосховища А.К. Дегтярем були виявлені поселення Війтенки 1 і 2, а в 1975 р

на цьому пам'ятнику зроблені невеликі розкопки А. Г. Дьяченко. [2, с. 322-323] У басейні р. Мерла в 1973 році Б.А. Шрамко був вивчений могильник біля села Павлюківка[3, с. 9-12]. В ході спорудження Муромського водосховища на р. Харків було так само виявлено кілька черняхівських поселень. На деяких (Муром 5, 6, 7) були зроблені незначні розкопки. У зоні спорудження Рогозянської зрошувальної системи на р. Уди були відкриті ряд пам'ятників римського часу а саме виявлені В. Бородуліним, а досліджувалися Ю.В. Буйновим, та Є.М. Петренко. Протягом 1978-1982 рр. там були здійснені розкопки черняхівського могильника в с. Рідний край[4, с. 110-115].

Дослідження пам'яток пізньоримського часу та Великого переселення народів вченими університету триває у двох площинах: прикладній (археологічні дослідження) та теоретичній. Якщо не брати до уваги спорадичні дослідження пам'яток римського часу у радянські

часи, фактично, їх цілеспрямоване вивчення бере свій початок з 1995-1996 років, коли під керівництвом М.В. Любичева були проведені розкопки на багатощаровому поселенні Колісники з комплексами ранньоримського (постзарубинецький горизонт) та пізньоримського (черняхівська культура) часів. В 1997-1998 роках М.В. Любичевим досліджувались такі пам'ятки черняхівської культури як: поселення Тимченки, могильники Соколово та Глибоке (останнє – спільно з В.В.Скирдою)[6, с. 168-170].

Новий етап дослідження пам'яток черняхівської культури вченими факультету було розпочато із створенням 28 травня 1999 року рішенням Вченої Ради історичного факультету Слов'янської археологічної експедиції під керівництвом М.В. Любичева. У 1999 р. ним були проведені дослідження на поселенні Колісники, у Зміївському районі, а починаючи з 2001 р. дослідження зосереджені на території, переважно, Валківського району: у 2001 р. досліджувалось поселення Шлях 2, у 2002 р – поселення Халимонівка[5, с. 381-384]. В цей же час проводилися розвідки на поселеннях Хворостове, Трофимівка, Шевченкове, Мізяки, а у 2003 р. проводилися шурфування поселення Високопілля та розвідки на поселенні Війтенки.

Окрім досліджень Слов'янської археологічної експедиції розкопки на черняхівському поселенні Лозова 2 були проведені у 1999-2003 рр. В.В. Скирдою[8,с.242-243]. Починаючи з 2004 року дослідження проводяться на комплексі пам'яток пізньоримського часу у с. Війтенки (поселення Війтенки-1, 2, могильник Війтенки 1). Завдяки розкопкам на цих пам'ятках фонди Музею археології поповнюються: а саме значною колекцією керамічного посуду, прикрас, залізних речей, бронзових фібул, пряжок, фрагментів, і цілих скляною кубків та ін. речей. Крім того, експедицією ГСАЕ проводяться розвідки в окрузі річки Мерчик, та дослідження на поселеннях Огульці (Валковській район), Новоберецке (Первомайський район) [7, с.26-29]. Починаючи з 2012 р досліджується могильник в смт. Зачепилівка де були відкриті вже 53 поховання. У фондах Музею також зберігаються матеріали одного поховання в

2008 р, яке привезли школярі з вчителькою з смт. Золочів, а також матеріали розкопок І.В.Голубевой на поселення в с. Ватутіне, і матеріали одного поховання у с. Черкаська Лозова Харківського р-ну (дослідження М.В.Любичева).

Розвідками співробітників Германно-Слов'янської археологічної експедиції на теренах Харківської області було відкрито кілька нових черняхівських пам'яток, а на окремих з них зроблено шурфування. Відкриття нових поселень у різних районах Харківської області поширює знання про ареал пам'яток пізньоримського часу, зокрема постає питання про реальний кордони ареалу черняхівської культури, що традиційно позначається багатьма течіями річок які знаходяться

як в лісостеповій так і в степовій частині Харківщини.

На сьогоднішній день дослідження пам'яток пізньоримського часу ведеться співробітниками наукової лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Завдяки таким дослідженням фонди Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна постійно поповнюються новими експонатами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяченко О.Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця // *Археологія*. – 1980. – 35. – С. 66-74
2. Дьяченко А.Г. Исследования на Харьковщине // *Археологические открытия 1975 г.* – М., 1976. – С. 322-323.
1. 3.Шрамко Б.А. Могильник у с. Павлюковка // *Могильники черняховской культуры*. – М., 1979. – С. 9-12.
2. 4.Петренко Е. Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца./ зб. *Археология Славянского Юго-Востока*. - Воронеж.- 1991.-С. 110-124
3. 5.Любичев М. В. О некоторых последних исследованиях в северо-восточной области ареала черняховской культуры // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс до н.э. –V в. н.э.)*. – Тирасполь, 2002. – С. 381-384.
4. 6.Любичев М.В. Изучение позднезарубинецких памятников на Северском Донце // *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених*. – К., 1997. – С.168-170.
5. 7.Мызгин К.В. Итоги исследований п амятника позднеримского времени возле с. Огульцы // *Доистория Восточной Европы позднеримского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.)*. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*. – Вып. 1. – Харьков, 2011а. – С. 26-29.
6. 8.Скирда В.В. Розкопки поселення черняхівської культури // *АДУ 2001 р.* – К., 2002. – С. 242-243.

Каравайко Д. В.

СумДПУ імені А.С. Макаренка, Інститут археології НАН України

ГОРОДИЩЕ ШИРЯЄВЕ:

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Пам'ятки басейну річки Сейм раннього залізного віку, нажаль, довгий час залишалися вкрай слабо вивченими у порівнянні з усім Лівобережним Лісостепом. Згадаємо масштабні розвідки І.І. Ляпушкіна в повоєнний час [7-9] та невеликі розкопки Д.Т. Березовця в ці ж роки [1-2]. Перші професійні археологічні розкопки на городищі Ширяєве в 1950 р. були проведені відомим скіфологом В.А. Іллінською [3], 100-річчя від дня народження якої, відзначаємо в 2020 році. Можна згадати й роботи інших археологів, проте, вони проводилися на багатошарових пам'ятках, а основна увага приділялася вивченню матеріалів слов'янської доби.

Ситуація докорінно змінилася в 2012 році, коли, сумісними зусиллями Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль та Інституту археології НАН України розпочато систематичні дослідження городищ Путивльського Посейм'я скіфського часу. Протягом шести років було обстежено майже всі укріплені поселення середньої течії річки Сейм. Зняті нові топографічні плани, з'ясовано потужність культурного шару на них, зроблено перші спроби систематизації отриманого матеріалу [4-5]. В 2017 році було вирішено провести стаціонарні археологічні розкопки на городищі Ширяєве, які продовжуються і сьогодні. З 2019 р. до робіт активно долучився Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, студенти першого курсу якого, проходять там археологічну практику.

Городище влаштоване на високому мисі правого берега Сейму неподалік сіл Ширяєве та Старі Гончари. Площа пам'ятки незначна – всього 0,4 га. В північній частині майданчику влаштовано вал, що має висоту близька 2 м та ширину 20 м. Від плато городище відокремлене широкою угловиною. Схил в цьому місці ескарпован на 6 м. Унікальність пам'ятки, окрім ще багатьох факторів, полягає в тому, що на городище відсутній в'їзд і стародавній, і сучасний. Майданчик жодного разу не орався. Відсутність насаджень дозволяє проводити археологічні розкопки без перешкод.

Роботами останніх років досліджена площа 140 кв. м. Потужність культурного шару складає від 1 до 1,7 м. Стратиграфічно чітко виділяються три житлові горизонти, що відносяться до скіфського часу.

В верхньому горизонті виявлено наземну споруду, яку за три роки вдалося дослідити повністю. Будівлю орієнтовано стінами чітко по сторонах світу. Її розміри – 8x8 м. Північна та південна стінки добре фіксувалися за завалами обпаленої глини, інші стіни збереглися набагато гірше. Зважаючи на глибину залягання матеріалу, підлогу було дещо заглиблено – в середньому на 0,2 – 0,3 м. Будь-яких залишків опалювальної споруди не виявлено. Знахідка фрагменту вінця античної амфори дозволяє відносити виникнення об'єкту до часу не раніше 2-3 чверті IV ст. до н.е.

Ще дві споруди частково досліджені в середньому горизонті. Вони так само орієнтовані по сторонах світу. На відміну від верхньої споруди в обох домах цього горизонту розчищено пічки простої купольної конструкції діаметром близька 1 м. На одній ділянці вдалося добре прослідкувати особливості будівлі стін. В основі їх знаходився дерев'яний плетеновий каркас обмащений глиною зі слідами випалу. Зовнішня частина покрита шаром білої глини. Такі дома ми і сьогодні називаємо: «хата-мазанка».

На рівні материка, в третьому горизонті, так само частково розчищено дві споруди, що абсолютно тотожні вищеописаним. На

відміну від верхніх шарів, в цих домах чітко простежено, що підлогу їх заглиблено в середньому на 0,3 м.

Більш детальний опис житлових споруд другого та третього горизонтів стане можливим після їх повного дослідження, що є справою майбутнього. Проте вже зараз можна казати, що отримані важливі данні щодо конструктивних особливостей будинків місцевого населення Путивльського Посейм'я за скіфської доби.

За час робіт на городищі знайдено доволі виразний матеріал і перш за все це фрагменти посуду. Загальна характеристика останнього є темою окремого дослідження. Тут зауважимо лише на кількох особливостях. Для городища Ширяєве, втім як для деяких інших пам'яток Посейм'я, характерні ліпні горщики з високо піднятими плечиками, короткою та виразною шийкою і коротким злегка відігнутих вінцем. Такий тип абсолютно не відомий на інших пам'ятках Лівобережного Лісостепу, проте є домінуючим для культур лісу, зокрема, юхнівської [6, с. 138]. Необхідно відмітити наявність типових і за формою, і, головне, за орнаментациєю уламків горщиків юхнівської культури.

Імпортний посуд, зокрема фрагменти античних амфор, не чисельний і представлений переважно уламками стінок. Знахідки останніх сконцентровані виключно в межах верхнього горизонту.

З городища походить величезна кількість глиняних грузил для ткацького станка. За своєю формою вони дуже близькі аналогічним виробам юхнівської культури і відрізняються від грузил, знайдених на багатьох лівобережних лісостепових пам'ятках. Ряд виробів з глини мають дивну форму й взагалі не піддаються інтерпретації.

Городище неодноразово ставало об'єктом грабунку «любителями пошуку стародавніх артефактів за допомогою металодетектора». Завдяки потужності культурного шару деякі речі все ж збереглися. Важливими знахідками для вирішення питання про час існування городища є бронзові вістря стріл, які можуть бути віднесені до V – IV ст. до н.е. Серед іншого не чисельні залізні та бронзові прикраси, знаряддя праці та побуту.

Попри те, що кістка, разом з глиною, є найбільш доступним матеріалом, виробів з неї на диво мало. Це лише кілька голок - шил та уламків від руків'я ножа.

Культурний шар городища насичений кістками домашніх та диких тварин, що є кухонними рештками. Згідно з визначенням к.і.н. В. Л. Бондаренко розведення корови було пріоритетним в скотарстві місцевого люду. Полювали переважно на ведмедя, кабана та бобра.

Вкрай цікавим виявилися результати визначення іхтіологічних решток, проведені кандидатом біологічних наук Інституту зоології ім.

І.І. Шмальгаузену НАН України Ю.К. Куцоконем. Так, основою улову була щука та сом, а ось Карпові відсутні. Це, безумовно, свідчить про те, що сітка для рибної ловлі не використовувалася.

На останок зупинимося на питанні хронології. Свого часу В.А. Іллінська відносила городище до VI – V ст. до н.е. і припускала можливість його існування пізніше. При цьому зазначалося, що дата має бути уточнена на основі додаткових розробок і більшої кількості фактів [3, с. 114]. Останні дослідження суттєво сприяють вирішенню цього питання, хоча й не дають поки що однозначної відповіді.

Як сказано вище, споруда верхнього горизонту може бути віднесена до другої половини IV ст. до н.е. Середній шар, або другий горизонт, за знахідками бронзових вістрь до стріл, слід датувати V – (першою половиною?) IV ст. до н.е. Нажаль, новітніх артефактів, які б могли уточнити час існування нижніх споруд (горизонт 3) не виявлено. Відтак, спираємося на знахідку стріли з розкопок В.А. Іллінської і відносимо цей шар до VI ст. до н.е.

Городище Ширяєве існувало протягом майже всього скіфського періоду в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, що і робить цю пам'ятку, до певної міри, унікальною. На сьогоднішній день досліджено понад 400 кв. м. Зважаючи на особливості матеріального комплексу з кожного горизонту, саме городище Ширяєво стане опорним пунктом при вивченні старожитностей раннього залізного віку басейну середнього Сейму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 242 – 250.
2. Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 49 – 66.
3. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 109 – 122.
4. Каравайко Д.В., Плаксина О.В. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012 – 2014 рр. // Сіверщина в історії України. – Вип. 9. – Київ – Глухів, 2016. – С. 58 – 65.
5. Каравайко Д.В. Исследования городищ Путивльского Посеймья: итоги и перспективы // Старожитности раннего железного века. Археология и давняя история Украины. – 2017. – Вип. 2 (23). – С. 279 – 291.
6. Каравайко Д.В., Пеляшенко К.Ю. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльского Посеймья // Revista Arheologică, serie nouă, vol. XIV, nr. 2, 2018, p. 132-147.
7. Ляпушкин И.И. Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка И.И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI – XLVIII // Научный архив ИА НАНУ. – 1947/29.
8. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры «скифов пахарей» в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1949. – XXVII. – С. 67 – 71.
9. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья // СА. – 1950. – XII. – С. 41 – 65.

**ЦЕНТР ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯК
ПЕРСПЕКТИВНИЙ ОСЕРЕДОК ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ АРХЕОЛОГІЇ СЕРЕД
СТУДЕНТСТВА**

Запорукою становлення кваліфікованого фахівця в галузі археології є успішне закріплення теоретичного матеріалу практикою. Остання, у свою чергу, не обходиться без експериментів, проведення яких свідчить про компетенцію та спроможність майбутнього науковця до реального і всеобіймаючого дослідження.

Оскільки останнім часом все більшої популярності набуває напрямок експериментальної археології, то долучення студентів до діяльності саме в даній сфері є доречним, якщо не необхідним. Саме з метою розвитку і поширення вищезгаданої галузі археологічної науки і було утворено дану організацію.

Виникнення Центру експериментальних археологічних досліджень (далі ЦЕАД) було ініційовано к.і.н., доцентом кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин, Кедуном Іваном Станіславовичем, залучаючи студентів історико-юридичного факультету.

Ідейними засадами існування нашої організації є:

- Розвиток експериментальної археології
- Залучення студентів до практичної діяльності щодо візуалізації результатів археологічних досліджень
- Демонстрація студентам автентичних ремесел (гончарна справа, стрільба з лука, метання сулиці, середньовічні бої та кування заліза тощо), яка інтенсивно заохочує їх до глибшого пізнання історичних реалій

Основними напрямками діяльності даної організації є:

- **Підвищення культурно-освітнього рівня студентів.** Завдяки ЦЕАД вони мають можливість збільшити обізнаність про побут, ремесла, техніки бою на мечях чи стрільби з лука, способи виготовлення предметів щоденного вжитку наших предків тощо.
- **Залучення студентів до вивчення археології.** Під час активної демонстрації реальної роботи, яку виконують археологи, у студентів виникає інтерес та азарт, які розвиваються викладачами та співробітниками археологічної лабораторії та ЦЕАД. Окрім того, у процесі співпраці студенти переймаються знання, поради, корисні звички у своїх наставників, тобто, отримують досвід.
- **Музейна реплікація.** Ще один перспективний напрямок візуалізації археологічних досліджень, який являє собою виготовлення копії того чи іншого експонату в оригінальному розмірі для того, щоб відвідувачі музею мали змогу «доторкнутися» до історії, при цьому

зменшивши ризик пошкодження для оригінал.

Тому, завдяки ЦЕАД студенти зможуть підняти свій культурно-освітній рівень, розвинути уявлення про експериментальну археологію та історичні види ремесел, що буде спонукати інтерес до історії та археології.

Качура О. В

Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі

ЩОДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО ІГОРЕВА СІЛЬЦЯ

Однією із найвизначніших пам'яток скіфської доби на Лівобережній Україні є городище поблизу с. Ширяєве в Путивльському Посейм'ї. Виявлене у 1873 р. Д. Я. Самоквасовим. У ХХ ст. обстежувалось І. І. Ляпушкіним, Д. Т. Березовцем, О. М. Мельниковською та О. В. Сухобоковим. У 1950 р. В. А. Іллінською проводились археологічні розкопки.

З 2017 р. дослідження пам'ятки розпочала Путивльська археологічна експедиція, створена відповідно до угоди про співпрацю між Інститутом археології НАН України та комунальним закладом Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі». Експедицію очолив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України Д. В. Каравайко.

Увагу дослідників, окрім городища, привернуло поселення, розташоване поряд на полі і відоме ще за роботами І.І. Ляпушкіна (1947) [2, с.6]. У 1986 р. археолог О. В. Сухобоков під час обстеження пам'ятки виявив тут невеликий курган діаметром біля 8 м та висотою 1,5 м. Цим донедавна і обмежувалися всі наші знання про дане поселення [5, с.83].

У 2017 р. Путивльська археологічна експедиція вперше провела розкопки на поселенні. Його площа становить приблизно 10 га. Культурний шар незначний – 0,35 – 0,55 м і, на жаль, майже повністю переораний. За цей час досліджено 48 кв.м. та зібрано виразний підйомний матеріал. Було виявлено наземну споруду та дві господарські ями, що відносяться до скіфського часу. Серед знахідок – уламки горщиків, одне пряслице, фрагменти залізних шпильок та кілька наконечників до стріл. Попердньо, дату поселення можна визначити в межах V – IV ст.. до н.е. Крім того, траплялися фрагменти посуду доби бронзи.

Наступного року на цій території виявлено залишки об'єкту епохи Київської Русі, скоріш за все, виробничого характеру. Це частина рову завширшки 2,5 м, який було заглиблено в материк на 0,4 - 0,65 м. На

його краю, з південно-східного боку, розчищено залишки печі. Вона мала майже квадратну форму, розмірами 1,1 x 1,1 м. Повернута гирлом до рову, піч мала два поди. Верхній являв собою прошарок добре пропаленої глини. Нижній, у південно-східній частині, додатково викладений камінням та уламками одного горщика. Безпосередньо під гирлом печі розчищено округлу припічну яму діаметром 0,6 – 0,8 м і глибиною 0,65 м від нижнього поду. Південніше описаної печі виявлено округлу неглибоку яму заповнену золою, на краю якої фіксувалися шматки опаленої глини. Об'єкт знаходився майже на краю рову й можливо являв собою залишки ще однієї зруйнованої печі. Увесь комплекс дослідити, нажаль, не вдалося.

Слід зазначити, що подібний виробничий комплекс був досліджений у 1989 р у Чернігові. Споруда, в якій він знаходився, на той час була розкопана не повністю. Виявлено 14 печей, переважно овальної форми (але деякі мали і прямокутну), каркасної конструкції. Печі були згруповані по дві-три, на яких може працювати одна людина, тобто на всіх печах повинно працювати 5-6 осіб. Комплекс датований XII ст. [3, с.129]

Серед знахідок цього часу на Ширяєвському поселенні виявлено уламки гончарного посуду XII ст. н.е. і фрагмент бронзового браслету, округлого в перетині.

У 2019 р провести розкопки не вдалося, поле було засаджене соняшником. Але був зібраний підйомний матеріал, серед якого різноманітні речі з металу, а саме наконечники для стріл, цвяхи, фрагменти ножів, серпа, коси-горбуші, калачеподібного кресала, фрагменти від циліндричних замків, шила, голки та багато іншого.

Увесь матеріал, виявлений на поселенні, в тому числі і комплекс виробничого характеру, свідчить про те, що пам'ятка мала в той час велике значення і була далеко нерядовим поселенням. До того ж воно знаходиться у безпосередній близькості (10 км) до літописного міста і входило в його округу. Навіть на підставі підйомного матеріалу можна казати про достатньо високий рівень розвитку ремесел, зокрема металообробного. А промислове виробництво хліба, а саме з цим процесом ми схильні ототожнювати виявлений об'єкт, може свідчити про необхідність забезпечення княжої дружини і прямий зв'язок з давнім Путивлем.

Ведучи мову про поселення біля Ширяєвського городища, мимоволі виникає аналогія з так званим Ігоревим сільцем поблизу Путивля.

Ігореве сільце вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1146 р. у зв'язку з міжусобною війною новгород-сіверських князів Святослава та Ігоря Ольговичів із чернігівськими князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами. «...А їм же обом по диявольсь-

кому наущенню не було й того іще досить. Тож пішли вони удвох на Ігореве сільце, де ото він поставив був добрий двір. Було ж тут головизни багато у бретьяницях і в погребях – вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза і до міді, [то] не могли вони задля безлічі все те вивозити. І Давидовичі повеліли забирати [добро] на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву святого Георгія [Побідоносця], і стодолу його [Ігоря], в якій було дев'ятсот стогів.» [1, с.124].

На думку О. В. Сухобокова, з Ігоревим сільцем можна ототожнити городище і поселення поблизу с. Ігорівка у Буринському районі. Там, серед місцевих жителів існує легенда, яка пов'язує назву села з князем Ігорем. Але раніше село мало назву Вигорівка. І дійсно поблизу села дослідниками було виявлене городище і поселення з давньоруськими матеріалами. Вперше городище було відкрите розвідковим загоном Лівобережної слов'яно-руської експедиції у 1981 р. У наступному році на пам'ятці були проведені розкопки. На основі отриманого матеріалу не виключалась можливість приналежності його легендарному Ігорю [4, с.94-101].

Можливо, подальші розкопки виробничого комплексу поблизу с. Ширяєве дадуть більш конкретне уявлення про масштаби господарської діяльності на зазначеній пам'ятці у києворуську добу.

Отже, зважаючи на сказане вище, можна припустити, що саме наша пам'ятка у давнину була княжим сільцем. Але, звичайно, для цього необхідно провести більш ґрунтовні дослідження поселення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Літопис руський*. – К., 1989. – 590 с.
2. *Ляпушкін І. І. Пам'ятники епохи заліза Лівобережної України (по матеріалам польових польових изысканий 1947 г.) Науковий архів ІА НАНУ. – 1947/29.*
3. *Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів*. – К., 2011. – 314 с.
4. *Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)*. – Путивль, 1990. – 152 с.
5. *Сухобоков О.В. Отчет о работах Лівобережної славяно-русской экспедиции ІА АН УССР в 1986 г. Науковий архів ІА НАНУ. – 1986/31.*

Квітковський В. І. , Свистун Г. Є.

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР

КИЦІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС НА ХАРКІВЩИНІ

Кицівський археологічний комплекс у складі городища, кремаційного могильника та багат шарового поселення розташований на території Печенізького району Харківської області на південній та південно-західній околицях с. Кицівки, поблизу впадіння р. Большой Бабки в р. Сіверський Донець.

З 2017 по 2019 рр. Слобобожанська експедиція Харківської гуманітарно-педагогічної академії під керівництвом авторів здійснювала планомірні дослідження археологічного комплексу. Найбільші за обсягом роботи були проведені на території селища, де був закладений розкоп-1 та проведено шурфування.

Пам'ятка, розташована за 200 м південніше села, була відкрита І.П. Костюченком у 1949 р. Пізніше вона оглядалася Є.В. Пузаковим (1964 р.), Ю.В. Буйновим (1976 р.) та О.О. Лаптевим (2011 р.) [1, с. 278]. За результатами розвідок було встановлено, що це багат шарове поселення має відкладення зрубної, бондарихінської, пеньківської, салтівсько-маяцької культур, а також скіфського часу.

Роботами 2017-2019 рр. вдалося уточнити характер культурних нашарувань в межах започаткованого багаторічного розкопу. Найбільш ранні виявлені матеріали відносяться до епохи Великого переселення народів (IV–V ст.). Вони представлені уламками грубо ліплених, в основному неорнаментованих, горщиків. До цього горизонту відноситься найбільша кількість комплексів, серед яких виділяється велика круглопланова будівля.

Раннє середньовіччя представлено артефактами салтівсько-маяцької культури (VIII–IX ст.). Це, в основному, уламки імпортованих амфор, типових кружальних посудин кухонного та столового призначення.

На поселенні представлені й матеріали доби розвиненого середньовіччя (XIV–XV ст.). Вони представлені уламками якісних кружальних посудин із панівним орнаментуванням у вигляді прокресленої хвилястої лінії по плечу, найчастіше нерівномірним і почасти «уривчастим» розчерком. Виявлена і низка металевих предметів цього періоду: ножі, голки, шила, ремінний наконечник, уламок черешкового вістря стріли з упором. До цього етапу існування селища відноситься декілька господарських ям та виявлене у 2019 р. інгумаційне поховання із західним орієнтуванням. В районі кісток тазу були знайдені залізне кресало, ніж та кремій. Скоріш за все, до цього часу слід віднести і яму, яка містила цілу і колоті на сектори напівсферичні криці чорного металу.

Останній культурно-хронологічний горизонт відноситься до часів колонізації Слобобожанщини у XVII–XVIII ст. Кераміка цього часу представлена якісними кружальними тонкостінними посудинами різних типів, виготовленими з каолінової глини, а також фрагментами коробчастих кахель. У значній кількості знайдені й металеві предмети: знаряддя праці, цвяхи, підкови, свинцеві кулі. Серед комплексів цього часу відмітимо глибоку круглопланову будівлю XVII ст. із залишками дерев'яних конструкцій.

Салтівсько-маяцький кремаційний могильник розташований за 600 м на південний схід від селища. Приблизно з 2007 р. він активно розграбовувався. Лише навесні 2010 р. харківський археолог О.О. Лаптев виявив грабіжницькі ями з фрагментами кальцинованих кісток та обпаленими речами [3, с. 95] і після наукової фіксації пам'ятки в 2011 та 2013 рр. першодослідником були проведені розкопки. Нажаль, на сьогодні могильник майже повністю зруйнований грабіжниками. Сліди незаконних шурфів простежуються на значній площі, далеко за межами відомої до цього часу частини некрополя. Відзначимо, що металеві предмети вибрані злочинцями майже повністю, незважаючи на ступінь їх колекційної цінності.

Городище, яке розташоване південніше селища та могильника, було відкрите одним із співавторів у 2006 р. [4, с. 33, рис. 138-140]. Залишки оборонних споруд виявлені в місці, на якому, згідно даних Книги Большому Чертежу розміщені орієнтири щодо городища Гумніньї [2, с. 71]. Пам'ятка займає корінний мис підтрикутної форми заввишки 50-60 м відносно річкової заплави. З цього місця добре візуально контролюються на досить велику відстань прилегла піщана долина (Харківська пустеля), а також місце давньої переправи під назвою Каганського перелазу [2, с. 71] біля впадіння в Сіверський Донець лівої притоки Таланки. Городище значною мірою постраждало від перепланування території під штучне засадження хвойним лісом, закинутого на даний час кар'єру та польових інженерних споруд часів Другої світової війни. В 2017 та 2018 рр. були проведені додаткове візуальне обстеження, шурфування та розкопки на оборонних лініях: на північному ґрунтовому валу та на південній експозиції укріплення, де були зафіксовані залишки ґрунтово-піщаних оборонних споруд, характерних для салтівсько-маяцької архітектурної традиції. Культурний шар на внутрішньому дворіці городища не виявлений. Це свідчить на користь використання пам'ятки в якості сховища на випадок небезпеки, яка могла бути вчасно виявлена шляхом контролю переправи через Сіверський Донець.

Три польових сезони поспіль, що були присвячені дослідженням Кицівського археологічно комплексу, дали змогу висвітлити маловивчені періоди історії Харківщини. Перш за все, це такі як епоха Великого переселення народів (IV–V ст.) та золотоординський (XIV–XV ст.) час і краще зрозуміти етнокультурні процеси в їх зв'язку з навколишніми ландшафтами та магістральними шляхами тих часів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лаптев О.О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І.П. Костюченка. Древности 2012. Вып. 11. С. 275-290.
2. Книга Большому Чертежу / Под ред. К.Н. Сербиной. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 228 с.

3. Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині. *Археологія*. 2012. № 4. С. 95-109.
4. Свистун Г.Е. Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина в 2006 году. *Науковий архів ІА НАН України*. № 2006/30. 114 с.

Кедун І. С., Лицевич Я. О.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ДАВНЬОРУСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ШАР В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ М. НІЖИН. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК 2019 Р.)

Перші масштабні археологічні дослідження в центральній частині міста Ніжин відбулися у 1990 році під керівництвом Ю. М. Ситого. Тоді вдалося зафіксувати фрагментарні залишки давньоруського шару та рештки споруди з піччю.[1]

На далі дослідження в місті фактично не проводилися до 2003 р. Результатами досліджень з 2003 по 2016 стала фіксація фрагментарно вцілілого давньоруського шару, який в основному знищений містобудівною діяльністю XVII-XX ст. Першу давньоруську споруду вдалося зафіксувати лише 2017 р. [2]

У 2019 р. в межах виконання цільової програми археологічних досліджень в м. Ніжині. В центральній частині міста на території поселення Ніжатин було розпочато дослідження, спрямоване на перевірку стану культурного шару в центральній частині міста.

Саме цей сезон приніс довгоочікувані результати. В першому розкопі вдалося зафіксувати рештки давньоруського об'єкта, який був зруйнований спорудою XVIII-XIX ст.

Під час дослідження другого розкопу вдалося зібрати куди кращі наукові дані. Так вдалося зафіксувати дві зернові ями та фрагмент вцілілого шару. Хоч більша частина розкопу була знищена вапняковою ямою та перекопом XIX ст. Що до, власне, давньоруського шару XI-XII ст. то він зберігся в південній частині розкопу, потужністю від 0,4 до 0,5 м.

Перша зернова яма зафіксована на рівні материка. Її верхня частина була знищена вапняковою ямою. В заповненні знайдені фрагменти кругової кераміки: вінця, стінки, денця. За морфологічними ознаками вінця можна датувати XI- XII ст.

Друга яма часткової виходила за межі розкопу. Інша частині прорізана спорудою XIX ст. В її заповненні також знаходилися різні фрагменти кругової кераміки XI - XII ст.

Третій розкоп дав найцікавіші результати. Тут вдалося зафіксувати два давньоруські об'єкти. Перший є неширокою спорудою прямокутної форми в заповненні якої фіксувалася невелика кількість

кераміки XI - XII ст. Що до другого, то це залишки житла з піччю вирізаною у материковому останці. Сама споруда пошкоджена з усіх сторін. Тому її контури фіксуються частково в її східній частині. Піч також прорізана з трьох сторін, але її більша частина збереглася. Під час її дослідження з заповнення та поду вдалося зібрати не велику колекцію фрагментів кераміки давньоруського часу.

Загалом результати дослідження дають важливу інформацію для подальшої локалізації давньоруського поселення в центральній частині міста. Зауважимо що на основі згаданих досліджень в перше з'явилися реальні підстави стверджувати про активну забудову території сучасного міста Ніжин в давньоруський час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сытый Ю.М. Отчет об охранных работах в г.Нежине Черниговской обл. в 1989-1991 гг. – Чернигов, 1991. – *Машинопис// Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею*
2. Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Ніжин археологічний. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. – 73 с.

Кедун І. С., Пархоменко О.Г.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В М. НІЖИНІ, ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ. У 2019 Р.

Протягом 2019 р. археологічні дослідження проводилися в двох напрямках. 1) Науково-рятивні роботи в місті; 2) та виконання науково-дослідної цільової програми з археологічних досліджень в м. Ніжині за 2017 – 2021 рр.

По першому напрямку, дослідження проходили у центральній частині міста в межах археологічної пам'ятки «Нежатин / Крепость». В першу чергу здійснювався нагляд за будівництвом павільйонів на центральному міському ринку (території фортеці XVII – XVIII ст.), в ході яких були зафіксовані рештки забудови XX ст. та відсутність культурного шару до 1 м, що аналогічно до минулорічних досліджень. Втім в ході будівництва нового накриття над однією із північних ділянок ринка проводилися охоронні рятивні роботи: було встановлено залягання культурного шару XVIII – XIX ст. нижче 1 м, який місцями був знищений сучасними перекопами. Лише в одному з шурфів було встановлено наявність давньоруського шару, представленого круговою керамікою, ножами та залізною фібулою.

Подальші охоронні роботи проводилися в рамках реставрації пл. ім. І. Франка та будівництва фонтану в сквері ім. Ю. Лисянського, по вул. Гоголя. В ході нагляду встановлено відсутність культурного шару на даних ділянках.

У рамках діючої програми з археологічних досліджень в м. Ніжині за 2017 – 2021 рр. проводилися роботи на території археологічних пам'яток: «Нежатин / Крепость», пос. Воздвиженське, Магерки 1 та на території Нового міста.

Перші дослідження проходили на пос. Магерки I. В ході робіт було закладено два розкопи (4x4 та 10x4 м відповідно) та траншею (7x1 м). Було виявлено невелику колекцію кругової кераміки XI – XII ст., залізні кольчужні кільця, наконечники стріл, фрагменти вудил, поясних пряжок, ножів тощо.

Наступні роботи проходили по вул. Шолом-Алейхема, в східній частині Нового міста. Так як ділянка була закинута було вирішено закласти три траншеї (загальна площа дослідженої ділянка становить 50 м²) для визначення наявності культурного шару, однак жодного археологічного матеріалу не було виявлено. Далі було закладено чотири шурфи поряд з пос. Воздвиженське по вулицях Театральна та Воздвиженська. У ході робіт культурного шару не виявлено.

У подальшому дослідження були зосереджені на ділянці вул. Василівська південніше центрального міського ринку (в межах так званого посаду). Було закладено три розкопи (3x4, 5x6, 5,5x5 м). У робіт було встановлено рештки забудови XVIII – XIX ст. в заповненні яких було виявлено рештки підков, поясні пряжки, залізних предметів та монет XVII – XVIII ст. у перевідкладеному стані. Також, вдалося зафіксувати рештки трьох зернових ям та житла давньоруського часу. Так як вони були сильно пошкоджені в ході будівельної діяльності ранньомодерного часу, вони збереглися фрагментарно. Серед знахідок було зібрано колекцію кругової кераміки XII – XIII ст. та пірофілітові пряслиця. Однак найбільшої уваги привернула піч яка збереглася майже повністю (див. рис. 1).

Як висновок можемо зазначити, що археологічні дослідження на території «Нежатин / Крепость» в західній частині по пл. I. Франка та вул. Гоголя культурний шар був знищений в ході сучасної будівельної діяльності. Втім на території центрального ринку вдалося вперше виявити, хоч і фрагментарно, культурний шар XII – XIII ст. (до цього часу кераміку давньоруського часу знаходилася в перевідкладеному стані), а також виявлено рештки житлової забудови в межах, так званого посаду.

В ході робіт на території Нового міста та пос. Воздвиженське не було зафіксовано культурного шару. На сьогодні, беручи до уваги минулорічні дослідження, припускаємо про меншу площу археологічних пам'яток в межах археологічних охоронних зон.

ПРО РОЗВИТОК СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Історія Новгород-сіверського останнім часом все більше привертає увагу істориків та археологів. В результаті археологічних досліджень останніх років ряд усталених тверджень в історії міста викликають сумніви. Одним з таких питань став селітерний промисел в місті. До останнього часу вважалося, що на території давньої фортеці (дитинця) – на Замовій горі (Литовський замок) було розташовано селітряний завод. Згідно опису Новгород-Сіверського 1654 року, в той час міський замок функціонував в якості фортеці; свідчення про існування в її межах селітерного заводу відсутні. Функціонування фортеці на Замковій горі засвідчує і «План города Новгородка с показаным в оном как в городе, так и вне оногo казённому и обывательскому строению» 1760 року. Виходячи з цього, припустимо, що виробництво селітри на території Замку розпочалося не раніше кінця XVIII ст., коли фортеця приходить у запустіння. Однак, археологічного підтвердження цьому виявити не вдалось. За весь час досліджень, в тому числі у 2011 – 2013 роках (роботи автора), на території Новгород-Сіверського дитинця не були зафіксовані залишки печей-варниць згаданого О. М. Лазаревським селітряного заводу.

Натомість, в писемних джерелах наявні свідчення про виварювання селітри на посаді Новгород-Сіверського.

На даний момент єдиним археологічно дослідженим об'єктом, пов'язаним з селітроварінням на території Новгород-Сіверського є виробнича споруда, досліджена в 2010 – 2011 роках на міському посаді, в ур. Заручав'я.

Конструктивно споруда складалась із топочної камери та ступінчастого спуску до неї, що знаходився з північно-східного боку. Вона була витягнута вздовж центральної осі захід-схід.

Топкова камера грушоподібна (у верхній частині – 3 м. в діаметрі, у нижній розширена до 4,5 м), врізана в материк до глибини 2,2 м. На її стінках та на дні збереглися рештки товстого (до 0,15 м) шару перепаленої глиняної обмазки. Зверху камера мала оформлений глиняними вальками воронкоподібний отвір. Всю конструкцію перекривав навіс, про що свідчать зафіксовані по її периметру стовпові ями. Зі східного боку розташовувався вхід до топкової камери – 2 вирізані в материковому шарі сходишки.

Зважаючи на те, що єдина виявлена на сьогодні в Новгороді-Сіверському варниця розташовувалась в ур Заручав'є, ймовірно саме там знаходився місцевий центр селітряного виробництва. Його існування на території фортеці в XVI – на початку XVIII ст., здається маловірогідним. Скоріш за все, після припинення функціонування фортеці (кінець XVIII ст.), ґрунт, взятий із стародавніх фортечних валів Замку використовувався в якості сировини для селітроваріння. Саме на Замковій горі відбувався і процес її первинної підготовки (буртування). На користь цього свідчать залишки буртів, помітні на площадці городища ще в другій половині XX ст. Однак основне виробництво (виварювання) силітри здійснювалось на території розташованого неподалік ур. Заручав'є, ще з XVI ст. Втім, остаточне вирішення цього питання можливе лише після більш повного археологічного дослідження як на території Замкової гори, так і в ур Заручав'є.

ЛІТЕРАТУРА

1. Описание малороссийских городов 1654 г. // Архив Юго-Западной России: Т 8. – К., 1893. – С. 831.

Коваленко О.В.,

Інститут керамології Інституту народознавства НАН

Луговий Р.С., Романенко В.В.

Полтавський національний

педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

Складовою частиною наукової роботи кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка є активна археологічна діяльність, центром якої є археологічна практика факультету історії та географії. Археологічний напрямок дослідницької та виховної діяльності почав формуватися у 1970-х роках.

Саме тоді курс археології почала викладати вихованка факультету Світлана Павлівна Юренко. Саме тоді студенти факультету розпочали польову практику в експедиціях Олега Васильовича Сухобокова, досліджуючи слов'янські пам'ятки лівобережної України, в тому числі й Опішнянського городища.

Наступна сторінка в археологічних дослідженнях на історичному факультеті розпочалася в 1983 році, коли курс археології став викладати Петро Якимович Гавриш. Вже 1984 року з ініціативи Петра Якимовича, у 1986 році сформовано самостійну археологічну експедицію Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка. Відтоді, полтавські студенти-історики перестали бути

«варягами» в експедиціях інших наукових інституцій.

Так, протягом 1984-2006 років очолювані П.Я. Гавришем експедиції здійснювали дослідження на Полтавщині та Сумщині. У Попсіллі та Поворсклі Петро Якимович проводив розвідки поселенських та поховальних пам'яток скіфського часу, вів багаторічні розкопки на Книшівському та Більському городищах, на Броварському могильнику, на території городища та селищ округи Більського городища скіфської доби [1-5]. Результати робіт були викладені керівником у ряді монографічних робіт [1-4]. В яких, за результатами польових досліджень детально описано топографічні умови, планування і розміри оборонних споруд, культурні нашарування та археологічні об'єкти раннього залізного віку. Вперше докладно розглянуто ближню округу городища-гіганта. Приділено увагу історії вивчення пам'ятки, розвінчено ряд міфів про Більське городище, показано його унікальність і культурно-історичне значення.

Практика швидко об'єднала навколо себе зацікавлених людей. У археологічних експедиціях під керівництвом П.Я. Гавриша пройшла чимала когорта полтавських студентів. І варто зазначити, що чимало з них обрали саме професію археолога, успішно захистили кандидатські дисертації і працюють у наукових, музейних установах, у вищих навчальних закладах Полтави, Києва, Опішного, Харкова.

У 2005 р. розпочалася нова сторінка в історії археологічних досліджень факультету історії та географії. Була створена Спільна археологічна експедиція ПНПУ ім.В.Г.Короленка та Полтавського краєзнавчого музею, яка працювала до 2017 р. Її очолювали доцент кафедри, науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України к. і. н., Оксана Валентинівна Коваленко та завідувач науково-експозиційним відділом Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Роман Сергійович Луговий.

Спільна експедиція дослідила унікальний археологічний комплекс – Сторожівський курганний могильник [5; 7; 8]. Досліджено 22 курганні насипи, виявлено 56 поховань: ямної культури, донецької катакомбної культури; інгульської катакомбної, бабинської та бережнівсько-маївської зрубної культури епохи бронзи, комплекс скіфських святилищ-катакомб, пізньосарматські поховання кінця IV ст. – початку V ст., золотоординське поховання середини XIII ст., та козацької доби.

У 2008-2010 роках Спільна експедиція вперше здійснила дослідження цвинтаря та залишків найдавнішої, на теренах Полтавщини, мурованої Свято-Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області, побудованої у 1686 р. коштом гадяцького полковника Івана Бороховича [6;9].

Спільна експедиція за 13 років роботи, окрім розкопок та розвідок

[9] на території області, взяла участь в організації більше ніж 20 виставок, 10 наукових конференцій, але найголовніше – об'єднала навколо себе багато людей, студентів, викладачів, археологів, географів, істориків різних закладів України та Європи.

З 2016 року кафедрою реалізується новий археологічний проект – вивчення сотенних містечок Полтавського полку. У 2016-2017 рр. здійснені розкопки найменш вивченого городища XVII-XVIII ст. Полтавщини – Балаклійського, в 2018-2019 рр. – містечка Опішного. У 2017-2019 р. експедиція стала співорганізатором трьох Міжнародних археолого-керамологічних Практикумів в Опішному (куратори Юрій Пуголюков, Оксана Коваленко, Вікторія Котенко), які реалізуються Інститутом керамології НАН України та НМЗУГ в Опішному. Студенти узяли участь в розкопках Опішнянського та Глинського археологічних комплексів й теоретичних лекційних та практичних заходах.

У 2019 р., після тривалої перерви, експедиція ПНПУ імені В.Г. Короленка, повернулася на Більське городище – відому археологічну пам'ятку VIII-III ст. до н.е. Розкопки проведені на поселенні в ур. Озеро (керівник – викладач кафедри історії України Роман Луговий). Виявлений під час досліджень матеріал відноситься до трьох культурно-хронологічних етапів. У перемішаному стані знайдені фрагменти глиняного посуду зарубинецької культури (II ст. н.е.), черняхівської культури (III-IV ст. н.е.), скіфського часу (VI-III ст. до н.е.), ранньомодерного часу (XVII-XVIII ст.).

Сфера наукових інтересів дослідників, випускників факультету історії та географії, дуже широка – від кам'яної доби до XVIII століття. Вся територія області охоплена розвідками і розкопками. Таким чином, можна говорити про археологічний напрям наукових студій факультету історії та географії ПНПУ ім. В.Г. Короленка, який сьогодні є не лише чисельним, але й вагомим за своїми науковими здобутками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриш П.Я. *Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р.* – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 276 с.: іл.
2. Гавриш П.Я. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля).* – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.: іл.
3. Гавриш П.Я., Копил В.В. *Загадка стародавнього Гелона.* – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 212 с.
4. [Коваленко О.В., Гейко А.В.] *До 60 річчя Петра Якимовича Гавриша // Історична пам'ять.* – Полтава, 2016. – Вип. 34-35. – С. 158-159.
5. Коваленко О. В., Луговий Р.С. *Археологічний напрям досліджень кафедри історії України // Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Збірник матеріалів і бібліографічні покажчики.* – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – С. 73-76.
6. Коваленко О., Луговий Р. *Матеріали XVII ст. з розкопок церкви в с. Лютенька // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні.* – К.: Часі козацькі,

- 2013 – Вип. 22. – С. 121-128.
7. Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С. Стратифіковані кургани доби пізньої бронзи Сторожівського могильника // *Археологія*. – К., 2012. – № 3. – С. 83-94.
8. Коваленко О.В., Луговий Р.С. Сторожівський курганний могильник // *Археологічні дослідження в Україні 2011*. – Луцьк: Волинські старожитності. Вид-ня ІА НАНУ, 2012. – С. 367-368.
9. Луговий Р.С., Коваленко О.В. Розвідки та території Гадяцького та Лохвицького районів Полтавської області // *Археологічні дослідження в Україні 2011*. – Луцьк: Волинські старожитності. Вид-ня ІА НАНУ, 2012. – С. 369.

Козило А. О.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВНЕСОК ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА В ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Серед багатьох учених вагомих внесок у дослідження історії та археології Київської Русі зробив Петро Петрович Толочко – один із провідних спеціалістів з давньоруської історії, професор (1988), академік НАНУ, директор Інституту археології НАНУ (1987-2017), автор близько 300 наукових і понад 120 науково-популярних праць.

Активну роботу з дослідження Києва та Київської Русі вчений розпочав у 1960-х рр. Приділивши багато уваги історико-топографічному аспекту, він вніс великий вклад у дослідження історичного та археологічного минулого у монографії «Історична топографія стародавнього Києва» (1972). Цим самим він зміг відтворити історичний розвиток Київської Русі від походження до кінця 1240-х рр. [4, с. 1].

У своїх монографіях «Київ и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности» (1988), «Власть в древней Руси X – XIII» (2011) П. Толочко починає відкривати нове бачення держави в період XII-XIII ст. На думку ученого, незважаючи на відцентровані тенденції наприкінці XII – в середині XIII ст., цілісність Русі трималася на міцних економічних зв'язках між князівствами, спільності матеріальної й духовної культури, віри, єдності законодавства, родинності правлячої династії.

Отже, концепція єдності Русі та ролі Києва як економічного та культурного її центру отримала своє обґрунтування у працях дослідника [1].

За ініціативою П. Толочка у 1970-х рр. була створена археологічна експедиція, учасниками якої були відомі киевознавці та випускники історичних факультетів. Саме під час розкопок Подолу була виявлена зрубна культура, забудови якої датуються IX-XII ст. Ця знахідка дала

змогу виявити структуру напівземлянкових жител та довела теорію щодо побудови зрубних будівель того часу. Результатом цих знахідок стала монографія «Новое в археологии Киева» (1981). На відміну від М. Каргера, який вважав, що пересічені кияни мешкали переважно в землянках на відміну від новгородців, які жили в зрубках, П. Толочко, навпаки, на підставі відкритих у середині 1970-х рр. жител городян на Подолі стверджував, що й для Києва була характерна зрубна забудова садиб.

Висвітленням розвитку поселень слов'ян у V–VI ст. постали нові археологічні дослідження в районі Замкової гори. Під час розкопок були виявлені масові житлові забудови X–XIII ст., на основі дослідження яких ученим була створена фундаментальна монографія «Древний Киев» (1983). У ній автор розробив власну методику обчислення кількості тогочасного населення Києва у період XII–XIII ст. За його дослідями та підрахунками територія держави охоплювала близько 400 га, а кількість населення сягала приблизно 50 тис. [1].

Багато наукових праць П. Толочко присвятив саме формуванню Київської Русі. Підсумком став тритомник «История Киева» (1980) та монографія «Київська Русь» (1996). При дослідженні та вивченні різних концепцій походження Русі автор відкинув ідею про хазарські витoki східнослов'янської державності, створену О. Пріцаком, візантійську та норманську теорії. На думку П. Толочка утворення держави стало результатом досить тривалих політичних та економічних об'єднувачих процесів східних слов'ян [2, с. 237].

У монографії «Україна крізь віки» (1988) автор зазначив основні елементи давньоруської народності. Він зміг довести, що народ був певною етнокультурною спільністю. Історик вважає, що назва «Русь» була тотожна назві «слов'яни». Сама держава за походженням династії Рюриків була слов'яно-скандинавська, але досить швидко стала просто слов'янською. Протягом декількох поколінь різні народи, які йшли до київських князів на службу і залишались там мешкати, зуміли повністю асимілюватись [3, с. 35].

За вагомих особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, в тому числі збагачення історичної науки фундаментальними дослідженнями про Київську Русь та стародавній Київ, Петро Петрович Толочко нагороджений багатьма нагородами, зокрема орденами князя Ярослава Мудрого III, IV та V ступенів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івакін Г.Ю. Толочко Петро Петрович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tolochko_P
2. Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
3. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 4: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут

- історії України. К.: Альтернативи, 1998. 352 с.*
4. Шостак М.В. Утворення Київської Русі: українська історіографія (XX – початок XXI см.). URL https://otherreferats.allbest.ru/history/00578920_0.html#text

Козир І. А.

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НА ПЛОЩІ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Торговицький археологічний комплекс належить до пам'яток золотоординської міської культури. Тут досліджені елементи поселенських структур (лазня – hammam, гончарна майстерня), значні ділянки культурного шару та ґрунтовий могильник [1; 2; 3; 5; 6; 7]. Розташування пам'ятки у межах житлової забудови здебільшого не дає можливості проводити розкопки широкими площами. Тому значну роль в археологічному вивченні золотоординського міста відіграють розвідкові роботи.

На садибах місцевих жителів під час земляних робіт було виявлено кілька об'єктів, які зафіксовані археологами *in situ* та доповнюють загальну картину розвитку середньовічного міста: фрагмент лінії водогону довжиною 2,3 м, який складався з керамічних труб, скріплених вапняковим розчином; специфічні глиняні печі – тандири поза межами споруди [1].

Кілька шурфів було закладено безпосередньо на березі річки Синюхи праворуч від мосту з боку с. Торговиці, де за словами місцевих жителів, у 1980 році після весняного розливу було розмито залишки цегляних споруд. У шурфі № 1998/1 знайдено фрагменти червоноглиняної та полив'яної кераміки, цегли, керамічних труб, кістки тварин тощо, зафіксовані залишки згарищ. Все це підтвердило наявність насиченого культурного шару золотоординського часу. У 2001 році у результаті шурфування тут був відкритий цікавий об'єкт – лазня (hammam), який досліджувався у наступні польові сезони (розкоп №4). У 2008 р. на північно-східній околиці села поряд із ґрунтовим могильником I відкрито спеціалізовану гончарну майстерню (розкоп №8) [4; 6].

У 2010–2011 роках було організоване масштабне обстеження площі села Торговиця з метою виявлення нових ділянок культурного шару. Розвідки здійснювались на прибережній ділянці села довжиною 2 км вниз за течією р. Синюхи – від його північно-східної околиці (від могильника золотоординського часу) до максимального вигину річкової «петлі». Також обстежили прибережну смугу лівого берега р. Синюхи

на території смт. Новоархангельськ.

Серед підйомного матеріалу, переважно, більш пізнього часу, траплялися й знахідки, що належать до золотоординського етапу функціонування населеного пункту. У місцях, вільних від забудови, були закладені шурфи (№ 2010/1–2010/5 та 2011/1–2011/17). Майже всі вони містили матеріал золотоординського часу: фрагменти червоноглиняних, полив'яних, сіроглиняних посудин, зрідка – кашину, цвяхи, уламки скляних виробів, керамічних труб тощо. Також траплявся матеріал більш пізніх періодів – XVII–XIX ст., серед якого виділяється кераміка з опискою та фляндрівкою, коробчасті кахлі з рельєфним орнаментом, монети царської Росії, мідний каламар, глиняні люльки. В окремих місцях були знайдені фрагменти трипільського кухонного та столового розписного посуду.

Найцікавішим виявився район села Торговиця, що прилягає до «Великого яру». Він відрізняється більшою насиченістю культурного шару, де, крім традиційних знахідок червоноглиняної та полив'яної кераміки, знайдені фрагменти глиняних труб, імпортного кашинного посуду, стінки тандира, уламок точильного бруска, глиняна кулька, мідні ординські пули.

Обстежувався також високий мис, що виступає над берегом р. Синюхи в районі прибережної частини вул. Лесі Українки, в народі називається «скеля». У шурфі № 2011/2 виявлені культурні рештки кількох хронологічних періодів: XVII–XVIII ст., золотоординського часу, трипільської культури. У межах шурфу досліджений сегмент трипільської землянки. Поряд з нею розкопана ритуальна(?) яма.

У 2014–2015 роках розвідки проводились у місцевості «Сині роси» за межами села Торговиці, де місцевими жителями були виявлені та передані до Археологічного музею ЦДПУ артефакти золотоординського часу. Шурфування встановило наявність тут культурного шару, який містив фрагменти червоноглиняних та полив'яних посудин, залізних виробів, цвяхів. Також тут досліджено частину заглибленого житла з рештками згорілих дерев'яних конструкцій.

Таким чином, встановлено, що золотоординське місто займало територію сучасного села Торговиці у межах вигину річки Синюхи та протилежну прибережну смугу смт. Новоархангельськ. Також за 2,5 км на північний схід від села Торговиці в урочищі «Сині роси» у вигині річки Синюхи у результаті розвідок було відкрите золотоординське місцезнаходження (насичений культурний шар та житло), що дозволяє припустити наявність поселення – супутника міста. Здобуті під час розвідувальних робіт археологічні матеріали вказують на подальші перспективи досліджень в с. Торговиці та його околицях, дозволяють розширити наші уявлення про золотоординське місто на річці Синюсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 41–83.
2. Бокій Н.М., Козир І.А., Позивай Т.Д. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 5–12.
3. Боровик Т.Д. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині // Археологія. – 2012. – №4. – С. 91–94.
4. Козир І. Керамічна майстерня золотоординського часу з Торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2010. – С. 6–14.
5. Козир І. А. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва в контексті історії Східної Європи. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2014. – С. 10–21.
6. Козир І. А. Печі й тандири виробничого призначення з Торговицького археологічного комплексу золотоординського часу // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. Винниченка, 2019. – С. 99–121.
7. Козир І.А., Позивай Т.Д. Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – 16. – С. 414–423.

Корж А. А.

Інституту археології НАН України

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПОСУЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СКИФСЬКОГО ЧАСУ

У квітні 2017 року Європейський парламент прийняв рішення відзначити 2018 рік, як рік культурної спадщини. Він офіційно розпочався ще в грудні 2017 року під гаслом «наша спадщина: де минуле зустрічається з майбутнім». На сайті Європарламенту було подано розгорнуту інформацію, щодо даної події в тому числі і вказано мету «заохочення більшості людей до відкриття та взаємодії з культурною спадщиною Європи та посилення почуття приналежності до спільного Європейського простору». В Україні було підтримано рішення Європейського парламенту і оголошено 2018 рік, роком «Охорони культурної спадщини»[4].

В Міністерстві культури України було заплановано багато завдань серед, головних: інвентаризація та внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (на 2018 рік до реєстру було внесено не більше 9% нерухомих пам'яток) та внесення змін до чинного законодавства направлені на формування інформаційного електронного ресурсу. Заступниця Міністра культури Тамара Мазур наголошувала що не слід очікувати кардинальних змін: «Ми не можемо поки що рівнятися на Європу, тому що в питаннях

охорони об'єктів культурної спадщини ми багато в чому відстали». Спільнота доволі негативно сприйняла дане висловлювання заступниці міністра зокрема директорка київського офісу інституту Кеннана Катерина Смаглій з нею кардинально не погодилася: «Можливо, логіка інша: пам'ятки в такому стані, тому що ми не рівняємося на Європу. Розруха починається в головах»[4].

2018 рік приніс сподівання, що у галузі охорони культурної спадщини настануть зміни. Але як показала реальність нічого дієвого, особливо на місцях не сталося. Охорона археологічної спадщини залишилась на низькому рівні.

Сумська область, яка багата на археологічні пам'ятки різних періодів. Назви населених пунктів Ромни, Волинцево, Мар'янівка послуговували епонімами археологічних культур, які вперше відкриті на Сумщині. На сьогоднішній день область залишається одним із аутсайдерів по розвитку археологічної науки. Причиною цього є майже повна відсутність кваліфікованих місцевих археологів. А також власної «кузні» по підготовці даних кадрів.

Одним із періодів, які представлені великою кількістю археологічних пам'яток на Сумщині є ранній залізний вік. Територію області від басейну річки Сейм і нижче, активно освоюють носії скіфської лісостепової культури, які залишили по собі курганні могильники, городища поселення [3, с. 37].

Регіон Посулля вирізняється, з поміж інших, завдяки великій кількості курганних некрополів, які є пам'ятками археології національного значення, а найбільші, також, одним із «Семи чудес Сумщини». В басейні річки Сула відомо 15 городищ, близько 60 поселень скіфської доби [2, с. 52]. Точну кількість курганів встановити не вдається, проте за підрахунками В. А. Іллінської, в кінці XIX – на поч. XX ст. було розкопано близько 400 курганних насипів [1, с. 12].

Серед городищ дослідження проводилися на Басівському, Глинському, Свиридівському, Сухонівському, інші здебільшого обстежувалися лише поверхово. Останні розкопки проводилися понад 25 років тому. Площа досліджених ділянок складає сотні квадратних метрів, що є достатньо малою для таких пам'яток [2, с. 53].

Останнім часом актуальним є питання збереження археологічних пам'яток Сумщини, в тому числі і Посульських старожитностей скіфського часу. Особливо гострим є питанням охорони та збереження для майбутніх поколінь безперечно центральної пам'ятки регіону Басівського городища (в жовтні 2019 року працівниками ДІКЗ «Посулля» було виявлено масштабне пошкодження грабіжниками частини Басівського городища, яке має назву «Аршавське»), і ми повинні признати що ера грабіжників, які пошкоджували верхні 20-30 см, вже закінчується, на задернованих пам'ятках працюють

професійні грабіжники, які опрацьовують опубліковані новітні археологічні дослідження, і копають не маленькими ямками, а великими площами. Також через тотальне розорювання важкою технікою на межі зникнення є сотні курганів, про наявність деяких з них вже свідчать лише плями викиду.

До основних проблем пам'ятко-охоронної роботи в цілому, та охорони пам'яток скіфського часу зокрема можна віднести:

- Безперешкодний продаж металодетекторів, який виступає стимулом для людей, що бажають отримати «легку наживу»;
- Сільськогосподарська діяльність призводить до розорювання, або заорювання курганних насипів, які поступово втрачають висоту і розтаскуються плугом;
- НЕ досконалість та недієвість закону «Про охорону культурної спадщини»;
- Значне недофінансування науки та культури.

Таким, чином Посульські пам'ятки скіфського часу, які є невід'ємною складовою культурної спадщини Сумщини потребують збереження, кваліфікованого дослідження, а також популяризацію в широкі маси, адже нажалі ми поступово втрачаємо, те що створювалось протягом століть, і зберігалось тисячоліттями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья): монографія. Київ : Наукова думка, 1968. 267 с.
2. Корж А. А. Новітні археологічні дослідження пам'яток скіфського часу на Сумщині. Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. зб. матеріалів наук. конф. молодих вчених. Київ : Стародавній світ, 2017. С. 51 – 54.
3. Корж А. А. Проблеми досліджень пам'яток скіфського часу Посулля Історико – краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. зб. Матеріалів 4. Міжнар. наук. конф. Київ : СДПУ, 2017. Ч. II. С. 36 – 39.
4. Минуле для майбутнього: яким буде рік культурної спадщини: Lb.ua : веб-сайт. URL: <http://lb.ua/culture/2018/02/02/> (дата звернення: 11.01.2020).

Косуліна А. О.

СумДПУ ім. А. С. Макаренка

ПАМ'ЯТКИ ТАВРІВ В КРИМУ

Про таврів розповідають і пишуть від найдавніших часів до сьогодні. Хтось бачить в них корінних жителів Криму, хтось – мігрантів з Кавказу, а хтось взагалі записує в предки сучасних кримських татар. Досі ведеться дискусія про приналежність таврів до так званої «кизил-кобинської археологічної культури», а легендарні «ящики таврів» – стародавні кам'яні гробниці – можна знайти практично в будь-якій точці гірського Криму. Таврика як географічна

назва вперше вжита стосовно Криму Геродотом у V ст. до н. е. Під нею він розуміє територію від Керкінітиди (сучасна Євпа-торія) до Скелястого (Керченського) півострова і називає її країною таврів, вище, тобто північніше, яких він розташовує скіфів. Про варварські звичаї таврів Геродот писав: «Вони приносять в жертву Діві і тих які зазнали корабельної аварії, і тих еллінів, яких вони захоплюють не впливши в море, таким чином: зробивши попередні обряди, вони вдаряють їх дубиною по голові. Одні кажуть, що тіло вони скидають вниз зі скелі, а голову встромляють на кол; інші ж погоджуються з тим, що голову встромляють на кол, проте кажуть, що тіло не скидають зі скелі, але ховають. Самі таври кажуть, що то божество, якому приносять жертви – це Іфігенія, дочка Агамемнона. З ворогами, яких захоплюють в полон, вони вчиняють у такий спосіб: кожен, відрубавши полоненому голову, несе її до себе в дім, потім, настромивши на довгий кіл, ставить її, високо підняту, над будинком, найчастіше над димарем... Живуть ж вони награбованим видобутком і війною». [2]

Пізніше відомості Геродота повторювали й інші автори. Страбон у IV столітті до н.е. писав про те, що таври «зазвичай збирали свої розбійницькі банди» в гавані з вузьким входом, що називалася «Символон Лімен» (припускають, що під цим топонімом географ розумів сучасну Балаклаву). Амміан Марцеллін, що жив приблизно в ту ж епоху, говорив про те, що таври були розділені на племена Аріху, Сінха і Напі. Вже з XIX починаються більш глибокі дослідження таврів. Дюбуа де Монпере (1839) визначив як таврські, ті могильники, що складаються з кам'яних ящиків. Перші спроби осмислення проблеми походження таврів привели Бруна (1868), Караулова (1872) до думки про те, що таври були нащадками кіммерійців, яких витіснили в гори скіфи. Ця гіпотеза розвивалася і пізніше (Жебелев, 1953). У 1907 р. М. І. Репніков досліджував могильник Мал-Муз. Були зафіксовані відмінні риси поховального обряду таврів: скорченість похованих і багаторазовість поховань у кожному кам'яному ящику. Пізніше (1927) М. І. Репніков виділив п'ять груп таврських старожитностей. Після публікації роботи М. І. Репнікова більше не виникало питань про етнічну належність могильників з кам'яних ящиків, розташованих в межах Головного пасма Кримських гір і Південного берега Криму – всі дослідники визнали їх таврськими. На початку 1920-х рр. Г. А. Бонч-Осмоловський відкрив на північних схилах Головного пасма і в передгір'ях більше десятка поселень невідомої до тієї пори археологічної культури. Він назвав цю культуру кизил-кобинською і припустив, що вона належала таврам (1926). По закінченню Великої Вітчизняної війни розкопками таврських пам'яток спеціально займалися співробітники Тавро-скіфської експедиції АН СРСР. Підсумки робіт підбив у спеціально написаній статті П. М. Шульц

(1959). На його думку, таври сформувалися як етнос на самому початку I тисячоліття до н. е. Вони населяли гірський і передгірний Крим до раннього середньовіччя включно. Їм належала кизилкобинська культура. Немає жодних сумнівів, що саме таврам належали численні могильники, так званими «кам'яними ящиками» або «мегаліти», розташовані на головному пасмі Кримських гір і на Південному березі Криму. Датуються періодом VI-V століть до н.е., ці пам'ятки є масивними кам'яними могилами. Кам'яні ящики – доволі монументальні гробниці, майже на дві третини вкопані в землю. Виступаючи на поверхню, вони давно привернули до себе увагу. Ще мандрівники XIX ст. – П. С. Паллас, Д. де Монпере, описуючи ці пам'ятки Гірського Криму, порівнювали їх із дольменами Швейцарії, Кавказу. Висловлювалося навіть припущення, що це кельтські жертівники. Проте невдовзі було доведено, що кам'яні ящики не що інше, як поховальні пам'ятки. Ящики споруджені з плит вапняку або піщанику. Розміри ящиків різні. Основний конструктивний прийом зводиться до того, що між двома довгими паралельними плитами встановлюються поперечні плити, що утворюють ящик квадратної або прямокутної форми. На внутрішній стороні бічних стінок кам'яних ящиків іноді спостерігалися пази для установки поперечних плит. Клиноподібні плити, що знаходяться в ящиках, на думку А. А. Бобринського, служили для зміцнення кам'яних стін в землі. У деяких випадках шар морської гальки, як відзначав А. А. Бобринський, устеляв дно кам'яних ящиків. Незначні розміри гробниць дозволяють говорити про те, що ховали померлих у скорченому положенні.[3]

У кам'яних ящиках серед залишків кісток неодноразово знаходили уламки обпалених людських кісток, що свідчать про обряд трупоспалення поряд з обрядом поховання тіла. Відсутність слідів похоронного багаття дозволяє припускати, що трупоспалення відбувалося на стороні. Можливо, цей обряд пов'язаний з обрядом очищення вогнем, який іноді замінювався очищенням білою речовиною. Так, А. С. Уваров повідомляє, що внутрішні стінки двох кам'яних ящиків були вибілені крейдою, такий вибілений ящик було знайдено біля Гаспри. Незважаючи на те що поховання в кам'яних ящиках потривожені, про кількість похованих у них можна судити по знайденим в ящиках зубам. Так, в одному з ящиків Гаспри встановлено не менше п'яти похованих, в їх числі дві або три жінки, чоловік, дитина; в іншому не менше трьох: двоє чоловіків і одна жінка. Склад і вік похованих дозволяють бачити в кам'яних ящиках сімейні гробниці. Скласти повне уявлення про поховальний інвентар могильників досить важко, так як в більшості випадків вони розграбовані. Проте Могильник в урочищі Мал-Муза набуває особливого значення для вивчення могильників гірського Криму,

оскільки це єдиний не потривожений пам'ятник, з семи ящиків шість не розграбовано. Однак і він через багаторазові поховання не є в повному розумінні закритим комплексом. Найбільша кількість знахідок походить з цього могильника, інвентар складався з предметів озброєння, кінського убору, прикрас, деталей одягу.[3]

У двох ящиках Мал-Муза знайдені залізні кинджали, наконечники стріл в основному бронзові, зустрічаються і залізні. Незвичайну знахідку являє собою чотиригранний кістяний наконечник стріли, залізна сокира. З предметів кінського убору знайдені двоскладне залізне вудило, досить частою знахідкою є бронзові кільця для кріплення ременів. Прикраси представлені гривнями з дроту, часто зустрічаються сережки з довгим стрижнем, бронзові скроневі кільця, грибоподібні сережки, знайдені 73 бляшки. До шийних прикрас відносяться бронзові намиста. Частою знахідкою є масивні бронзові браслети з незімкнутими кінцями (часто орнаментованих зарубками), масивні персні. З деталей одягу були знайдені бронзові і кістяні шпильки, бронзова фібула. В потривожених кам'яних ящиках неодноразово знаходили предмети елліністичного, римського і навіть середньовічного часу, які потрапляли в ці комплекси або випадково, або в момент пограбування могили. У могильниках, в тому числі в непорушеному комплексі Мал-Муза, кераміка відсутня, за винятком одного комплексу - де знайдено три посудини, безперечно відносяться до предметів похоронного інвентарю. Це дві плоскодонні чарки банкової форми і мініатюрний кубок на піддоні. В ящику № 1 комплексу Мал-Муза знайдений уламок стінки дуже великої посудини з грубої, темної глини з жолобчастим орнаментом, характерним для кінця першого етапу кизил-кобинської культури. Що ж точно сталося з цим народом – точно невідомо, деякі вчені вважають що вони змішалися з елліністичним населенням або скіфами. Остаточо таври змішалися з населенням Криму, мабуть, у II-III століттях нашої ери, зі знищенням пізньоскіфських міст півострова загарбниками. Вони залишили великий спадок. На нашу думку ця тема є досить цікавою для дослідження, адже багато могил ще не вивчено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас достопримечательностей Крыма. Судак, 2005
2. Геродот. Історії. Переклад А. О. Біленького. Київ, 1993.
3. Крис Х.И. Кизил-Кобинская культура и тавры. – М.: Наука, 1981. 128 с.
4. Крым. Симферополь: Таврия - Плюс, 2000. С. 10 – 92 (у співавторстві з М. І. Храпуновим).
5. Культурно-історичний портал «Спадщина Предків»
6. О населении Крыма в позднеримское время (по материалам могильника Дружное) // Российская археология. 1999. № 2. С. 144 – 156.
7. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы. – Симферополь: Таврия, 1995. 83 с.

ПРО ПРИНЦИПИ ОБОРОНИ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Ступінь збереженості городищ є різним. Вали та рови укріплень з часом, сильно замулились та опливли, від дерев'яних конструкцій фіксуються лише стовпові ями. Під впливом природних та антропогенних факторів на цілій низці городищ окремі ділянки та навіть вся захисна лінія вже візуально не простежується (Рис. 1). Це призвело до того, що ідентичні поселення в археологічній літературі описані по-різному, в залежності від стану збереженості. Ці фактори ускладнюють наше розуміння архітектурних та інженерних рішень, що використовували давні будівельники, а також ролі, яку відігравали стародавні фортифікації у житті населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфського часу.

На теренах Східної Європи розвиток захисних споруд розпочався ще за доби пізньої бронзи [1, с. 246-255; 4], а свого розквіту досяг у другій половині VI – V ст. до н.е. [2, с. 160-178]. Класифікація пам'яток сильно ускладнена обставинами наведеними вище. Однак, існують серії укріплень, що, не зважаючи на розбіжності в топографії, зведені дуже схожим чином (наприклад, Кам'янка, Сосонка-1, Токарі). Натомість два розташованих неподалік один від одного городища можуть кардинально відрізнитись (комплекс городищ біля с. Сосонка). Імовірно кожна така споруда була результатом втілення знань і навичок колективу з урахуванням традицій, наявних людських ресурсів та вимог часу. Нажаль, на сучасному рівні знань ми мало можемо сказати про архітектурні традиції населення Дніпро-Донецького регіону скіфського часу. Проте, на низці пам'яток простежується певний порядок розташування захисних ліній, який впливав на кінцевий вигляд плану городища. Хоча, здебільшого, розміри майданчика городища диктувалися формою обраного мису або плато.

Розвиток фортифікації простежується в ускладненні системи захисту в'їзних/вхідних конструкцій, додаткових предградь та оборонних ліній. Захисні споруди ранньоскіфського часу, здебільшого, мають просту у плані форму та утворюють навколо поселення замкнену систему оборони (Мотронинське, Немирівське та ін.). Обороздатність підвищувалась зазвичай збільшенням пропорцій валу та рову. За наявності кількох будівельних періодів простежується пріоритетна функція саме дерево-земляних конструкцій (Рис. 3), зведення яких вимагало великої кількості ґрунту. Для забезпечення необхідного обсягу матеріалу робили широкий та глибокий трапецієподібний рів (Рис. 2). Після замулення якого зазвичай зводили

вже більш ефективний, трикутний в перетині: Люботинське городище [3, с. 14, рис. 3] та Циркуни [6].

Середньоскіфський час характеризується розповсюдженням додаткових захисних ліній, що утворювали нежитлові предграддя та окремі лінії оборони з напільного боку та з боку в'їздів чи входів та інших ділянок, що потребували посиленого захисту [2, с. 160-178]. Додаткові укріплення зводились шляхом будови рову та валу без використання дерев'яних конструкцій. Такі посилення з напільної сторони облаштовувались на відстані 50 - 90 м від основної (третьої двір Циркунівського городища), що дорівнює дальності ефективного пострілу з лука [5, с. 190, 232]. Для захисту в'їзних/вхідних конструкцій могли створюватись складні системи з замкнених додаткових предградь, що давали змогу захисникам в разі штурму проводити фланкуючий обстріл по атакуючим (городища Кам'янка, Сосонка-1, Токарі, Куземинське укріплення Більського городища). Інший метод використання допоміжних захисних ліній полягав у створенні перешкоди безпосередньо перед в'їздом чи входом на городище (Коломак). Подібний прийом, мав ускладнити вірогідність швидкого доступу супротивника до найбільш уразливого місця у захисній конструкції.

Наприкінці V – IV ст. до н.е. набувають популярності захисні споруди утворені почерговою комбінацією з кількох валів і ровів (городища Кочеток 2, Знам'янське, біля хут. Городище, Басівка та ін). Так звана багаторядна система мала на меті посилити глибину нерозривної системи оборони городища. В разі штурму ворог змушений був би кілька разів долати на своєму шляху штучні перепони. Використання цього прийому зустрічається як для захисту входів чи окремих вразливих ділянок, так і для створення системи захисту по всьому периметру городища. Можливо, подібна модель оборони пов'язана з активним залученням піхоти до штурмових дій.

Не зважаючи на наявність складних прийомів захисту, існувала тенденція до створення трудомістких за працевитратами захисних ліній. На деяких середньоскіфських (Велике укріплення Більського городища) та пізньоскіфських пам'ятках (Кочеток II) цей процес призводив до створення цілої системи показової демонстрації міці, де потужність захисних споруд у порівнянні з площею та культурним шаром пам'яток явно перевищують базові вимоги захисту. В той же час, частина захисних споруд зводиться до символізму (Південний вал Більського городища, укріплення Перекіпського валу). Попри велич або символічність, подібні споруди мали всі ознаки притаманні типовій тогочасній фортифікації. Тобто виконуючи утилітарну функцію, могли одночасно відігравати роль певного символу, що підвищував вагомість поселення та/або його жителів.

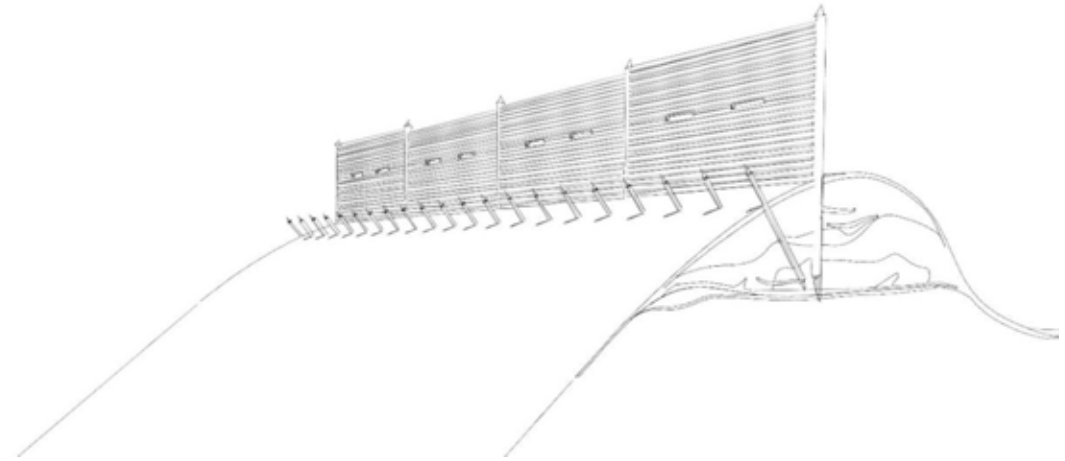
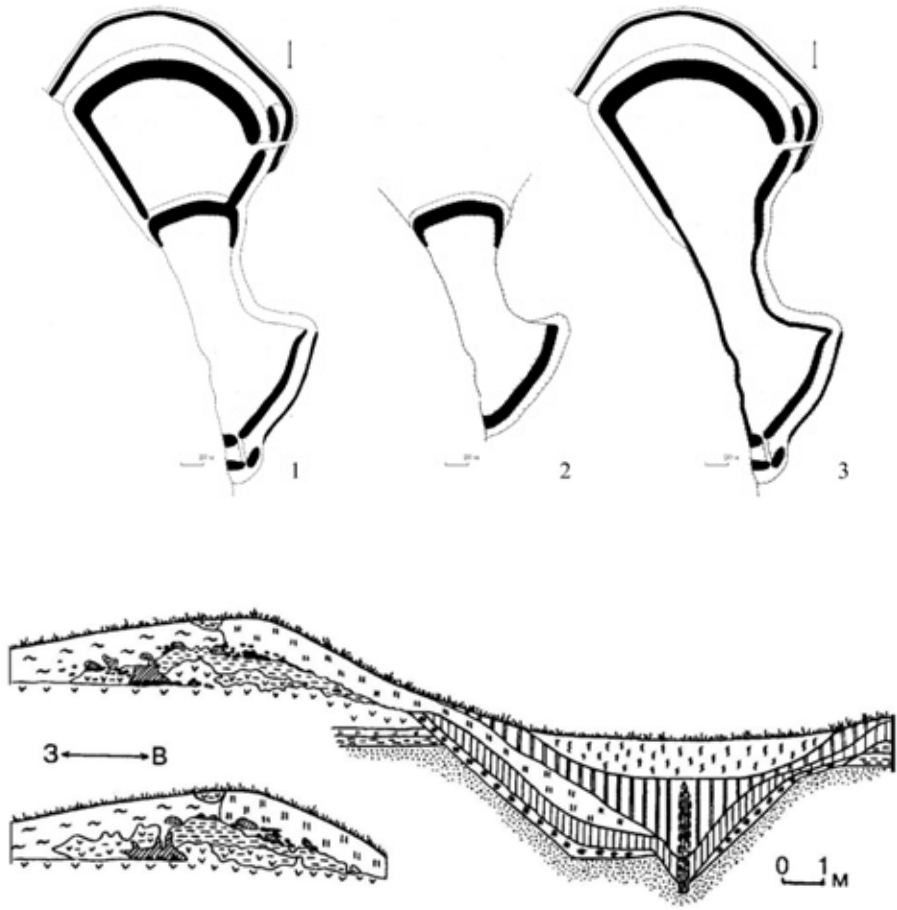

Рис. 1 Циркунівське городище. 1) Сучасний план; 2) Захисні споруди початку V ст. до н.е.; 3) Захисні споруди кінця V-IV ст. до н.е.

Рис. 2 Люботинське городище. Перетин захисних споруд (за Б.А. Шрамко 1998).

Рис. 3 Варіант реконструкції оборонних споруд.

Розвиток лісостепової фортифікації дає нам змогу простежити еволюцію тактики тогочасної військової майстерності. На перших однорядних городищах, ще не застосовувались складні системи захисту в'їзду. Це, на нашу думку, вказує на відсутність широкого розповсюдження прийомів прямого штурму укріплень. Натомість у

більш пізні часи основна увага була приділена саме обороні в'їздів та напільних ділянок городища. Поява складних багаторядних укріплень у пізньоскіфський час вказує на поширенні штурмових дій нападами, що вже не обмежувались грабунком навколишніх селищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйнов Ю.В. *Бондарихинская и чернопесчаная культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине). Древности.* – 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харків, 2015. С. 246-255.
2. Моруженко А. А. *Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. Советская археология.* Москва, 1985. № 1. С. 160-178.
3. Пеляшенко К.Ю. *Звіт про дослідження Циркунівського городища та його округи, у Харківському районі Харківської області в 2010 р. / НА ІА НАН України.* – 2010.
4. Тереножкин А. И. *Предскифский период на днепровском Правобережье: монографія: Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 245 с.*
5. Черненко Е. В. *Скифские лучники: монографія: Киев: Наукова думка, 1981. 168 с.*
6. Шрамко Б. А. *Люботинское городище / Шрамко Б. А. Люботинское городище: зб. наук. пр. / упоряд. та відп. ред. Ю. В. Буйнов. Харків., 1998. С. 7–106.*

Кужельна О. В.

Національна спілка краєзнавців України

АФАНАСЬЄВ—ЧУЖБИНСЬКИЙ О. С. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДНІПРОВ'І

Видатна особистість ХІХ сторіччя Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (12.03.1817 – 18.09.1875) був найосвіченішою людиною свого часу. Освіту здобув 1829-1835 рр. у Ніжинському ліцеї князя Безбородька. У 1836–1843 рр. проходив військову службу у Белгородському уланському полку. Займався видавничою справою. Захоплювався подорожами. Серед найбільш цікавих у цьому сенсі були подорожі разом з Т.Г. Шевченком по Лівобережній Україні (1845-1846) та участь в етнографічній експедиції, що була організована Морським міністерством, по берегам Дніпра та Дністра [3, с.153; 5, с.5, 7]. У більшості довідкових видань Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський зазначається, як відомий український історик, мовознавець, етнограф, письменник. Про «археологічний напрямок» його діяльності майже не згадується. Тож автор даної статті намагатиметься заповнити цю «прогалину».

Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський у 1856-1860 роках здійснив експедицію берегами Дніпра й Дністра. Плодом цієї поїздки стала ціла низка статей, що публікувалися на протязі 1856-1860 років

на сторінках журналу «Морской сборник». Пізніше була видана книга «Поездка в Южную Россию». Більш ніж через 150 років ця праця вийшла у світ українською мовою (у перекладі з російської Ілька Лемка) [2].

На Дніпрі, в його середній та нижній течії, де розвинене судноплавство, Афанасьєв-Чужбинський провів близько трьох років. Використовуючи різні засоби пересування (на пароплавах, човнах, гужовим транспортом і пішки), Афанасьєв-Чужбинський відвідав села на берегах Дніпра від Катеринослава до Чорного моря [5, с.19].

Окрім вивчення судноплавства на берегах Дніпра, мандрівника цікавила низка інших питань. Він досліджував і описував побут місцевого населення (до речі, багатонаціонального, бо там мешкали не лише українці та росіяни, а й євреї, караїми, німці, шведи). Приділяючи увагу більше питанням судноплавства (як того вимагала мета експедиції) та питанням етнографічним, дослідник, тим не менш, не міг обійти питання щодо необхідності проведення археологічних досліджень в місцях, які він відвідав у ході експедиції. При цьому варто зазначити, що сам дослідник, будучи по суті етнографом та письменником, проявляв у питаннях археології не аби яку обізнаність.

Афанасьєву-Чужбинському самому безпосередньо доводилося займатися археологічними дослідженнями. Так, розповідаючи про рештки земляних укріплень, де жили запорожці і що збереглися на території села Красногорівка, Афанасьєв-Чужбинський зізнається: «*Займаючись археологічними розвідками* (тут і далі в статті посилання курсивом автора статті) у різних місцевостях, я всюди натрапляв на одні й ті самі перекази про залізні двері та скрині», які нібито зберігалися у старих підземеллях [2, с. 210-211]. У Афанасьєва-Чужбинського увійшло до звички, перш за все, розпитувати про ті чи інші історичні пам'ятки у місцевих мешканців даного населеного пункту (розповіді яких перетворювалися більше на перекази стародавніх легенд та сказань), а потім вже проводити конкретні археологічні розвідки.

Найбільшу увагу (в археологічній площині) Афанасьєв-Чужбинський приділяв питанням вивчення стародавніх курганів. Тож наведемо декілька цікавих спостережень та описань дослідника з цього приводу:

«Біля Ненаситця (один з Дніпровських порогів) були пристановища диких кочових народів, про що свідчать досі розкидані по прибережжях кургани, які чекають на наукові розвідки» [2, с. 148]; «Тут і там на горах під Дніпром видніються кургани, серед яких є і доволі великі, і немає сумніву, що ретельне їхнє дослідження приведе до значних результатів» [2, с. 157].

На місці курганів траплялися доволі цікаві знахідки. «Один лоцман, який стояв на якорі за плотом біля Піскуватого острова, -

писав Афанасьєв-Чужбинський, – знайшов у піску срібний карбованець 1732 року ... і декілька куль» [2, с. 156-157]. Від лоцмана він дізнався, що років 25-30 тому біля села Свистунова «напроти Халявинського каменя в Кривій заборі, на березі знайшли скелет із золотою посудиною на голові. Чи не корона це? Але як це було, куди поділася знахідка, лоцман (Яків Сохач) не зміг мені розповісти» [2, с.157].

Особливу увагу дослідника привернув Хортицький острів. «Є на острові примітні кургани /.../ якщо взяти до уваги, що у давнину тут були поселення, і подивитися на камені, що увінчують вершини декількох курганів, беззаперечно, можна припустити, що їхнє дослідження принесе користь археології. Чи то скіфи, чи то печеніги залишили тут, у надрах землі, свої пам'ятки – для науки все одно, але я не знаю, чи було обстежено ці кургани. З погляду історичного все говорить на користь цієї місцевості, де жили древні народи. ... Якщо тут і не трапиться царська гробниця, така, яку відкрили минуло річ в Олександропольському кургані, то все ж таки можна сподіватися, що під згаданими мною могильними насипами лежить кістяк якогось лицаря древності» [2, с.185]. І далі автор доповнює: «У різних місцях цього острова знаходять старовинні монети і металеві наконечники стріл; інколи можна натрапити і на цілі купи костей» [2, с.187].

Перебуваючи у селах Лоцманська Кам'янка та Волоське, Афанасьєв-Чужбинський зазначає: «Де-не-де на скелі розкидані невеликі курганчики, нариті шукачами скарбів» [2, с.137], і додає: «Незважаючи на те, що над селом Волоським, у степу, були досліджені кургани, мені здається, не завадило б розрити ще декілька курганів /.../ і взагалі ретельно дослідити все це узбережжя. Шкода, що така корисна наука як археологія, від якої ми маємо підстави багато очікувати для вітчизняної історії, не оцінена ще в нас достатньо, і приватні особи, які володіють великими коштами, не допомагають їй жертвами значних сум для наукових досліджень» [2, с.142-143].

Окрім курганів, решток поселень і укріплень Афанасьєва-Чужбинського зацікавили скульптурні зображення, так звані «баби», що були розкидані по степах біля курганів. Описуючи села Василівка, Скельки, Маячка, він зазначає, що «далі лежить село пана Бродського... Тут недалеко на стрімкому березі вціліла груба кам'яна скульптура, яких раніше доволі багато було у степах на курганах. Нині всі ці статуї, які тут називають бабами, стоять у селах, біля хат... Вже мало де на кургані трапляється така статуя» [2, с.215]. «За Нікополем маже одразу починається село Сулицько-Лиманськ ... на землі, що належить цьому селу, верст за десять, під Чортомликом, є заманливий для археолога об'єкт. А саме – величезний курган... На ньому стоїть грубо витесана кам'яна фігура» [2, с. 258]. Вище села Гаврилівка, що належить поміщикові Капністу «на стрімкому березі, лежать залишки

старовинного укріплення, як можна припустити – турецького. Вали ці тепер подекуди вже розриті... Усюди – безліч розбитих товстих глиняних глечиків» [2, с. 295]. «У степу, ... дорогою до Бізюковського монастиря, є продовгасті кургани примітної форми... Дослідження цих курганів, - зауважує Афанасьєв-Чужбинський, - було б цікавим для науки. Сам я не маю часу, а надто засобів для подібної розвідки, а отже, не вважаю зайвим вказати на цей курган особам, котрі мають можливість зайнятися археологічними розвідками» [2, с. 310].

Неподалік села Тягинки, пише Афанасьєв-Чужбинський, «при впадінні у Дніпро балки ... лежать два острови... на великому /острові/ явно видніються сліди давно вже не існуючих будівель. Це городище має форму неправильного п'ятикутника, який, можливо, ... був обведений кам'яними мурами, бо й досі, незважаючи на розробку острова, ще помітно багато каміння і трапляються уламки битого давнього посуду» [2, с. 358]. У західному напрямку видно доволі високий курган. «Курган зритий в багатьох місцях, але всюди, в усіх заглибленнях, зроблених сучасними шукачами скарбів, стирчать камені» [2, с. 358]. За розповідями одного з старожилів, якого опитав Афанасьєв-Чужбинський, п'ятдесят років тому тут ще височів мур, що поступово був розібраний місцевими мешканцями. Чи було щось знайдено серед цих уламків – невідомо. «Що знайшли під час цих розкопок, залишається таємницею внаслідок загальної у нас неповаги до пам'яток старовини», - з сумом констатує дослідник [2, с. 358].

Подорожуючи по узбережжю Дніпра, Афанасьєв-Чужбинський відвідав село Дудчина балка, що належить поміщику Старицькому і біля якого «пролягає велика дорога, яка веде з Катеринослава до Херсона» [2, с. 298], і зробив багато цікавих спостережень:

«Якщо йти берегом далі, то версти за три від Дудчиної вас вразить великий курган, сажнів 10 заввишки, в якому, вочевидь, похований якийсь знаменитий лицар давнини. Таких курганів я мало зустрічав понад Дніпром: один – між Верхньодніпровським і Романковим, про який згадує Боплан, інший – над Чортотликом, а це третій. Всі вони чекають на дослідження. Навколо нього розсипано багато дрібних курганів» [2, с.298]. По дорозі до села Знам'янка «видніються купи битих черепків червоної глини, розкидані кістки і трапляються стріли» [2, с. 422]. «Після сильних вітрів і тепер на місці городища деколи трапляються мідні і золоті монети та уламки золотих прикрас» [2, с. 423].

Наголошуючи на необхідності археологічних досліджень, автор «Нарисів Дніпра» звертає увагу на те, що такі дослідження повинні бути, перш за все, науковими. Цим повинні займатися науковці, а не «шукачі скарбів». На той час ще не існував термін «Чорна археологія» і його походження напевно невідоме. Але саме у Афанасьєва-

Чужбинського зустрічається такий термін, як «темні» дослідники, що можна вважати «прообразом» сучасної назви «чорної» археології. Тож наведемо один з уривків з «Нарисів Дніпра»: «...біля лівого берега Майстрова острівця /.../ було знайдено, за словами інженер-капітана С...ки, древні посудини, золоті монети і якісь кам'яні знаряддя /.../ А чи не збагатили вони *темну* збірку якогось *темного* прихильника старовини, який з гордістю показує свої рідкісні речі, не підозрюючи навіть, що для таких речей існує наука?» [2, с. 150].

Афанасьєв-Чужбинський О.С. цікавився діяльністю Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, що було засноване 1839 року, і вважав за доцільне активізувати його діяльність. Одним з головних завдань цього товариства, визначених в Уставі, було «собрание, описание и хранение всех остатков древностей, открывающихся в Южной России /.../ и приготовление материалов для будущей истории края» [1, с. 233]. Одеське товариство видавало свої «Записки». Перший том записок було видано за результатами п'ятирічної роботи товариства у 1844 році [4]. Усього таких видань вийшло 33 томи. Останній том вийшов у 1916 році. На час перебування Афанасьєва-Чужбинського в експедиції Одеське товариство видало ще три томи «Записок» (2 том – 1848, 3 том – 1853, 4 том – 1860 р.)

«В Одесі є товариство історії і старожитностей, – зазначає Афанасьєв-Чужбинський, – однак досі воно небагато здійснило розвідок, а кому ж іще належить займатися цією справою! Звичайно, корисно ритися в грецьких та римських істориках і вибирати звідти відомості, що стосуються Новоросії, але друковані іноземні пам'ятки доступні і вченому, котрий живе в Петербурзі, Нью-Йорку, Парижі. Чи не корисніше було б щоліта розкопувати по декілька курганів, яких сила-силенна у новоросійських степах і Бессарабії? /.../ Товариство володіє якимись сумами, а отже, може щось виділити на археологічні розкопки. Інакше якою є мета існування товариства?» [2, с. 310].

Зауваження Афанасьєва-Чужбинського були не безпідставні. По перше, під час подорожі на його шляху йому не пощастило зустріти археологів. По друге, дані зауваження свідчать про його обізнаність щодо діяльності товариства. Так, зазначимо для прикладу: у першому томі «Записок Одесского общества» у розділі «Археологія» було вміщено лише дві публікації (членів товариства Надеждіна М. та Григорьєва В.) [4, с. 3-115].

Далі Афанасьєв-Чужбинський зазначає: «Бачив я у деяких цікавих місцевостях кургани, розриті за старою системою – рівчачками то повздовжніми, то розміщеними навхрест. При такому способі риття найкращі дорогоцінності ховаються деколи у відрізках, що стирчать по боках. Утім, найновіші археологи і без мене знають, як братися до

робіт. Треба лише побільше любові до науки, поменше невиправданої скупості в товариствах – і археологія наша піде вперед» [2, с.310-311]. І далі дослідник наголошує: «Чому ж хоча б і одеському товариству не відрядити фахівців для огляду далеких невідомих місцевостей? Це запитання, на яке дають відповідь записки товариства. Третій рік я у цьому краї, однак не лише не зустрів жодного відрядженого члена в широких степах, а навіть не натрапив на його слід» [2, с. 311].

За сто шістдесят років, що минули після подорожі Афанасьєва-Чужбинського, узбережжя Дніпра значно змінилося. Після спорудження Запорізької ГЕС та Каховського водосховища пішли під воду дніпровські пороги, були затоплені деякі острови та села [5, с. 25]. Лоцманська Кам'янка стала частиною м.Дніпро (колишній Катеринослав). До цього часу зберегли свої назви, згадані Афанасьєвим-Чужбинським, села Любимівка, Волоське, Василівка, Скельки, Маячка, Олексіївка та інші, а Василівка стала Василівкою-на-Дніпрі [5, с. 25]. Скіфські кургани біля Чортомлика, про які згадував Афанасьєв-Чужбинський, вперше почала досліджувати експедиція імператорської археологічної комісії під керівництвом Забеліна І.Є. вже у 1862-1863 роках, тобто за кілька років після виходу книги «Поездка в Южную Россию» [5, с. 27].

Тож можна стверджувати, що Олександр Афанасьєв-Чужбинський не лише власноруч проводив археологічні розвідки та детально описував пам'ятки історії та старовини і вказував місця їхнього розташування, а й наголошував на необхідності проведення робіт по дослідженню решток укріплень та курганів, що на той час збереглися на берегах Дніпра, та привертая увагу науковців (зокрема, і членів Одеського товариства історії та старожитностей) щодо необхідності активізації археологічних досліджень. І чи не з легкої руки Афанасьєва-Чужбинського відбувся новий сплеск археологічних досліджень на Подніпров'ї? Зважаючи на вищенаведене, можна стверджувати, що – так.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Археологические общества в России. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб, 1891. – Том II. – с.230-243.*
2. *Афанасьев-Чужбинский О.С. Нариси Дніпра. – Львів, Априорі, 2016. – 544 с.*
3. *Брега Г.С. Афанасьев-Чужбинский Александр Степанович. // Энциклопедія історії України.– К., Наукова думка, 2003. - Том 1. - 688 с. - с.153.*
4. *Записки Одесского общества. – Одесса, 1844. – Том 1. – 672 с.*
5. *Крушинська О. Що було на серці. // Афанасьев-Чужбинский О.С. Нариси Дніпра. – Львів, Априорі, 2016. – 544 с. – с.5-34.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КОНОТОПЩИНІ

Конотоп – один із історичних центрів Посем'я та Сіверщини. Друге за значенням і населенням місто Сумщини, розташоване на річці Єзуч. Точний рік появи Конотопа невідомий. Перша писемна згадка про місто відноситься до 1634 р. З початком Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, Конотоп у 1648 р. стає центром козацької сотні Чернігівського, потім Ніжинського полків. У 1782 р. Конотоп отримав статус повітового міста Чернігівської губернії. В історичному контексті місто стало відомим завдяки Конотопській битві 1659 р., а в культурному - завдяки видатній повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». [1, с. 3].

Конотоп та його район розташовані на межі лісостепу та мають велику кількість річок. На Конотопщині знаходяться 272 пам'ятки археології: тимчасові стоянки стародавніх часів, поселення, городища, кургани. Відносяться вони до різних епох – від кам'яного віку до часів Київської Русі. На стародавніх стоянках і поселеннях знаходять залишки жител, посуд, поховання наших далеких пращурів. Стоянки доби палеоліту і мезоліту (давній і середній кам'яний вік) знайдені в селах Шаповалівка і Михайло-Ганнівка, пам'ятки епохи бронзи – в селах Шевченкове, М.Самбір. Саме біля цих сіл були знайдені рештки черепа печерного ведмеда, тура, кістки та бивні мамонта. Найбільша річка, яка тече через район - це Сейм. Береги цієї річки і привернули увагу археологів. В селах Конотопського району, які розташовані поблизу річки, були виявлені знахідки пізнього кам'яного віку. Це села Духанівка, Хижки, хутір Таранський, Лисогубівка. Як правило, тут находили багато кераміки, сліди стоянок давніх людей. Другою за величиною річкою була нинішня річка Єзуч, по берегах якої також були знайдені сліди неоліту. Що стосується Конотопа, то археологічні знахідки траплялись в районі Загребелля. [4, с. 23].

Археологи, яким належать відкриття, як правило, давали назви культурам, прив'язуючи їх до населених пунктів, де робились розкопки. Так, В. Непріною у 1971-1974 рр. було досліджено поселення біля с. Лисогубівка Конотопського району на р. Сейм. Від назви цього села і походить назва - Лисогубівська культура, яка надійно закріпилась в археологічній термінології України. Пам'ятки цієї культури є на Десні, Посеймів'ї та на середній течії р. Сули. Заболочена територія краю з часом змінювалась, утворювалось багато невеликих озер, ріки поступово набирали свого сучасного вигляду. У болотистих місцях утворювались поклади залізної руди.

На території Конотопщини поселення черняхівської культури відомі по берегах річок Сейм, Єзуч, Куколка. Для того, щоб мати певне уявлення про поселення зазначеного часу, наведемо ще один приклад з археологічних досліджень, які проводились в 1990 році А. Обломським і Р. Терпіловським біля с. Духанівка. Поселення розташоване на верхнім краї пологого схилу першої надпойменної тераси лівого берегу р. Сейм. Розмір 1,6х0,2 км.кв., висота над рівнем пойми 4-7 м. Величина культурного шару 60см, розорано - 30см. Кераміка знаходиться прямо на поверхні землі. Такі поселення на той час існували на місцях теперішніх сіл Грузьке, Карабутове, Озаричі, Червоний Яр, Духанівка. [1, с. 365].

Конотопщина в плані археологічних досліджень вивчена мало, але проведені розкопки у 1997-1998 рр. дають багатий археологічний матеріал XII-XIII ст., а це говорить про те, що люди на території м. Конотопа в той час уже жили. Проблему літописних міст на Сумщині досліджував вчений-історик В.Б.Звагельський. У своєму історичному нарисі «Літописні міста Сумщини» він згадує Путивль, Глухів, Вир, Попаш, В'яхань, Ромен, Зартий і Липовицьк. Деякі назви міст достатньо відомі, деякі зустрічаються вперше, але серед них немає Конотопа. Це говорить про те, що у літописах сучасна назва міста не згадувалась. Тому задовго до початку археологічних досліджень у Конотопі, місцевий краєзнавець І. Лисий висунув версію, що літописний Липовицьк і є сучасним містом Конотоп. [2, с.34].

Отже, можна зробити невеликий аналіз археологічних досліджень, виконаних археологами: Д. Телегіним, А. Обломським, Р. Терпіловським, Н. Миловановою, В. Непріною, краєзнавцями Б. Філіпенко, та І. Лисим та ін. Наведенні в тексті назви місцевостей дадуть змогу ширше уявити давні розселення людей на Конотопщині:

- с. Вирівка – на околицях села відомі знахідки неоліту, вироби з бронзи, раннього заліза, косяна сокира;
- с. Грузьке – біля села знаходиться древній курган;
- с. Дептівка – на землях цього села – 14 курганів епохи бронзи і раннього заліза;
- с. Дубов'язівка – сім древніх курганів;
- с. Духанівка – найбільш досліджена місцевість у районі, виявлено неолітичні стоянки, стоянки мідного віку і раннього заліза, знайдено крем'яні вироби, ножі, сокири, кераміку;
- с. Жовтневе – три древніх кургани;
- с. Землянка – древній курган;
- с. Карабутове – 21 древній курган, всі різні за величиною;
- с. Козацьке – древній курган;
- с. Кошари – 10 древніх курганів;
- м. Конотоп – на Загребеллі знайдено сокиру–молот епохи бронзи;

- с. Красне – 3 кургани;
- с. Лисогубівка – неолітичне двошарове поселення;
- с. Мельня – неолітична кераміка лісогубівського типу, поселення неоліту, бронзи;
- с. Михайло-Ганнівка – кераміка неолітичного часу. В 1956 р. знайдено череп печерного ведмедя, 11 курганів епохи бронзи;
- с. Підлипне – 9 древніх курганів;
- с. Озаричі – поселення неоліту, знайдено крем'яні знаряддя – жолобчата сокира, ножі, скребки, різці;
- с. Сім'янівка – 10 древніх курганів;
- х. Таранський – неолітична стоянка, знайдено кераміку, крем'яні вироби;
- с. Тернівка – 3 древніх кургани;
- с. Хижки – поселення епохи неоліту, бронзи;
- с. Шаповалівка – відомі знахідки епохи неоліту, також 14 курганів епохи бронзи раннього заліза, в тому числі на околицях;
- х. Саранівка – 8 кургані. х.Савійських–21 курган, х. Торговиця–21 курган;
- с. Шпотівка – 4 кургани епохи бронзи і раннього заліза;
- с. Юрівка –12 древніх курганів. [3, с. 28].

ЛІТЕРАТУРА

1. Акічев Ш. М. *Пам'ятні дати з історії Конотопщини*. Харків, 2019. 312 с.
2. Акічев Ш. М. *Конотоп на перехресті шляхів*. Київ, 2012. 128 с.
3. Борошнев В. О. *Конотоп. Сторінки минулого*. Конотоп, 2001. 135 с.
4. Василенко Г. М. *Конотоп. Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2003. 871 с.

Луговий Р. С., Карпов В. Ю.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ВОЛОДІНЬ ШВЕЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. З ПОСЕЛЕННЯ В УР. ОЗЕРО НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Під час археологічних досліджень багатошарового поселення в урочищі Озеро в межах Великого укріплення Більського городища археологічною експедицією Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, у 2019 р. було знайдено дві монети Прибалтійських володін Шведії першої половини XVII ст. Подамо короткий опис та характеристику цих нумізматичних пам'яток.

Монети Речі Посполитої були головною, проте не єдиною великою групою платіжних засобів в грошовому обігу XVII ст. на території сучасної України. Переважна більшість українських скарбів цього часу складається, головним чином, з трьох типів монет: Речі Посполитої,

Прибалтійських володінь Швеції і Бранденбурзько-Прусської держави. Шведські та бранденбурзько-прусські монети з'являються на «східних кресах Речі Посполитої» у першій половині 20-х років XVII ст. [1, с. 120-138].

На поселенні в ур. Озеро, було знайдено дві монети Прибалтійських володінь Швеції, періоду 1621-1654 рр. Одна монета була знайдена в розкопі, друга – під час розвідкових робіт.

Монета виявлена в розкопі (гл. 0,4 м) є шведським солідом (місцева назва соліда – «шеляг») Густава II Адольфа Вази (1621-1632). Монета була виготовлена з низькопробного срібла (білон), в місті Рига. Має вагу 0,44 г та діаметр 1,6 см. На аверсі, по колу, прослідковується аббревіатура: «**GVST**avus **ADOL**phus **Deum** **Gratiae** **REX** **Sweden**», що в перекладі означає «**Густав Адольф** божою милостю король **Швеції**». Надпис на реверсі також скорочений: «**SOLIDVS CIV**itatis **RIGENSIS**», що означає «**Солід міста Риги**».

У 1621р. Швеція відібрала у Речі Посполитої Ригу і розпочала там монетне карбування [1, с. 120-138]. Саме з цього часу монети Шведської Прибалтики почали проникати на ринок Речі Посполитої, в тому числі і на українські землі, і досить швидко зайняли важливе місце в грошовому обігу [2]. Доказом цього можуть служити знайдені скарби, в яких помітне місце займають соліди (шилінги) [1, с. 120-138]. І саме ризькі соліди були якщо і не основною дрібною монетою на території східних воєводств Речі Посполитої, то, принаймні, були монетою досить розповсюдженою. Звичайно ж, як одну з найпоширеніших монет, її могли підробляти. Цьому сприяв і той факт, що монета випускалася з край низькопробного срібла (1621 - 1627 - II лотове, а з 1628 - I ½ лотове) [3]. З часом, після того як стрався хімічно вибілений верхній шар, їх ставало неможливо відрізнити від мідних монет.

У роки правління Густава Адольфа розпочали підробляти ризькі соліди у Молдовії, в Сучаві, які важко відрізнити від справжніх. Фальшування шведської монети продовжувалося до кінця XVII ст. і пояснюється її широким використанням у Східній Європі [1, с. 120-138].

На українських землях поширені ризькі соліди і дрейпелькери Густава Адольфа (1621-1632) та його наступників Крістіни (1632-1654), Карла X Густава (1654-1660) і Карла XI (1660-1697).

Іншу монету знайдено під час розвідкових робіт на правому боці балки, за озером, її ми визначили як шведський солід Крістіни. Монета була виготовлена з низькопробного срібла, в місті Ельбінг (Ельблонг). Має вагу в 0,37 г та діаметр 1,6 см. На аверсі, по колу, прослідковується аббревіатура: «**CHRISTINA** **Dei** **Gratia** **RE**gina **Sve**ciae», що перекладається як «**Христина** милостю божою королева **Швеції**». Скорочений надпис має монета і на реверсі – «**SOLIDVS CIV**itatis

ELBING...», що означає «Солід міста Ельблінг».

Під час правління Крістіни шведський уряд у 1644 р. розпочав карбування монет в одному з монастирів Риги і продовжував його до 1669 р. Випущені на цьому монетному дворі монети дещо відрізнялися від суто ризьких і сучасники назвали їх монетами Лівонського герцогства або просто лівонськими.

У 1626-1635 рр. місто Ельбінг (Ельблонг) належало Швеції. У 1628-1634 рр. шведський уряд карбував у ньому монети, з яких на українських землях ми часто зустрічаємо дрейпелькери і соліди, рідко – потрійні гроші і гроші. Усі перелічені типи монет Шведської Прибалтики посідали важливе місце в грошовому обігу України XVII ст.

Варто відзначити, що власне шведських монет в українських скарбах майже немає, на нинішню територію республіки приходили, як правило, шведсько-прибалтійські дрейпелькери і соліди [1, с. 120-138].

Таким чином, публіковані нумізматичні пам'ятки засвідчують поширення на даній території, східному річпосполитському прикордонні, монет прибалтійських володінь Швеції та проживання на території колишнього городища раннього залізного віку населення у 1620-40-х рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котляр М. Ф. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму.* – К.: Наук. думка, 1971. – 174 с.
2. Рязцевич В.Н. *Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика Вып. 1.* – К., 1963. – С. 155-159.
3. Ceplīte R. *Laika no 1621. līdz 1701 gadam Rīga kalta sīknauda un tas apgrozība // Numismātika.* – Rīgā. 1968. – 128 lpp.

Михненко Є. М.

СумДПУ імені А.С. Макаренка

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ ТА ІСТОРИК

Ім'я цієї людини добре відоме усім кому не байдужа Україна, її мова, історія, культура. Знане воно не лише в нашій державі, а й за її межами. Михайло Юліанович Брайчевський – людина наділена унікальним талантом, доклав багато зусиль для дослідження витоків українського народу, правдивого висвітлення його історії, збереження його історичних пам'яток і відродження національних святинь [1, с. 3].

Народився М. Брайчевський 6 вересня 1924 р. у Києві. Закінчивши школу, вступив до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на історичний факультет. Закінчив навчання з відзнакою і під впливом своїх наставників захопився історією стародавнього світу та археологією. В 1947 році Михайло Брайчевський був рекомендований

на роботу до Державного історичного музею України на посаду наукового співробітника, але вирішив пов'язати своє життя з археологією. Влітку цього ж року він брав участь в експедиції «Великий Київ», а з вересня, як молодший науковий співробітник сектора слов'янської археології Інституту археології АН УРСР, був відряджений в експедицію досліджувати давньоруське городище [2, с. 13].

23-річний Михайло Брайчевський сприймав життя з присутнім для молодості оптимізмом, натхненням, бажанням віддати всі сили улюбленій справі. Молодий дослідник швидко опановує проблеми, пов'язані з польовими та теоретичними дослідженнями черняхівських старожитностей. Поглиблене вивчення питання поширення римських монет у східнослов'янському середовищі у 1955 році привело його до захисту дисертації на тему «Римська монета на території України» та здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук [1, с. 4].

В 60-ті роки цей дослідник видає цілий ряд блискучих праць, серед яких монографії «Коли і як виник Київ», «Біля джерел слов'янської державності» та «Походження Русі», в якій було висунуто сміливу і добре обгрунтовану концепцію сутності етнічного розвитку східнослов'янської людності доби Київської Русі. Як справжній громадянин і патріот, Брайчевський завжди брав активну участь у суспільно-політичних процесах, які відбувалися в Україні. У 1966 р. Брайчевський написав статтю, де заперечив створені партійними ідеологами фальшиві «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією». Стаття, що спочатку поширювалася «самвидавом», а у 1972 р вийшла друком у Канаді. Завдяки цьому він набуває популярності за кордоном. З цього часу на різних наукових форумах діаспоряни стали на захист переслідуваного історика. Однак, діаспорні дослідники критично ставилися до деяких новаторських ідей Михайла Юліановича. Передусім, це була теорія культурного впливу слов'ян на кочівників, у тому числі Хазарський каганат. Діаспорні науковці, перебуваючи під впливом творчості українського вченого О. Прицака стояли ближче до позицій, що суперечили переконанням М. Брайчевського. Зокрема в протигагу йому ставили недооцінку впливу гуннів і Хозарського каганату на слов'янські племена, а також переоцінку ролі аварів в долі слов'ян. За це, а також за підпис під листом проти репресій до керівництва СРСР у 1968 р. вченого було звільнено з роботи [3, с. 48].

Тривалий час вченого не друкують, забороняють посилатися на його твори, його не пускають на наукові конференції, не дають працювати за фахом. Лише незламний дух та непереборне тяжіння до творчої праці стали складовими, які підтримували дослідника у скрутні часи безробіття. Вчений писав свої праці, без надії на публікації. Саме тоді були створені книги «Соціально-політичні рухи в Київській Русі» та

«Історична думка в Київській Русі», що складають найзначніше історичне надбання Михайла Брайчевського. Після двох років вимушеного безробіття М.Ю. Брайчевський посідає посаду старшого наукового співробітника Інституту археології. Упродовж 1970-1972 років очолює окремі зағони Київської експедиції, що працювали у межах Верхнього міста, «місто Ярослава» та Копирів кінець. Водночас з археологічними дослідженнями стародавнього Києва, ініціює відродження часописів «Середні віки на Україні» та «Київська старовина». Після виходу перших випусків цих часописів М.Ю. Брайчевському було завдано нового звільнення [1, с. 5.]

У 1978 році М.Ю. Брайчевського було поновлено на роботу в Інститут археології. З подвоєною енергією він займається улюбленою справою. Видаються ґрунтовні твори, серед яких монографія «Утвердження християнства на Русі», за яку у 1993 р. вчений був удостоєний престижної премії фонду Антоновичів [2, с. 16].

У 1989 році М.Ю. Брайчевський здобув вчений ступень доктора історичних наук. На Установчому з'їзді Руху у 1989 р. М.Ю. Брайчевський виступив із доповіддю «Про українську державність», переконливо довів глибокі державотворчі традиції українського народу й неминучість його самостійного буття. Він завжди мав соціально-активну позицію, був одним із засновників Руху, але ніколи не обмежував себе вузькими рамками жодної політичної партії, бо стояв на загальнонаціональних державницьких позиціях. Активну наукову та громадську діяльність історик розгортає у 90-ті роки. У 1991 році надруковано «Історію міста Києва». Вченого обирають професором Києво-Могилянської академії. Виходять його монографії «Скарби знайдені і незнайдені», Конспект історії України, «Походження слов'янської писемності» та «Літопис Аскольда», яка стала останньою з праць вченого, надрукованих за життя автора [3, с. 49].

За час своєї бурхливої наукової діяльності, яка тривала понад півстоліття, М.Ю. Брайчевським було написано понад 600 праць, в яких автор подає власне тлумачення багатьох історичних проблем. Глибокий та систематичний аналіз різних видів джерел дозволив створити власну концепцію давньої та середньовічної історії України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій Л., Джує П., Підгаєцька О. *Просвітник українського народу: кат. книж. вист. Івано-Франківськ: ОНБУ ім. І. Франка, 2014. 22с.*
2. Білокінь С. *Брайчевський Михайло Юліанович // Українські історики ХХ століття. Київ, 2003. 168с.*
3. Бодак, О. П. *Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань // Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 34-49.*

ДОСЛІДЖЕННЯ Ф. К. ВОВКОМ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ (1907-1913 рр.)

Як показує досвід, великі відкриття людства відбуваються випадково. Така ж доля спіткала і всесвітньовідому стоянку - Мізин.

Копавши у своїй садибі новий льох, козак Кошель, житель села Мізин Коропського повіту (нині району) Чернігівщини, не міг навіть і уявити, що цим він зробить глобальне відкриття і його рідне село назавжди ввійде в історію. У стіні майбутнього льоху він знайшов кістки невідомих тварин, після чого повідомив про це місцевого священника, а той сповістив у Чернігів. Це відбулося у 1907 р., саме напередодні XIV Археологічного з'їзду [5, с. 232].

У 1907 р. Федору Кіндратовичу Вовку було видано лист на дослідження у Чернігівській губернії. Коли люди передали кістки до музею, то Федір Кіндратович побачив оброблені людиною кам'яні знаряддя праці, які свідчили про наявність у тому місці археологічної пам'ятки. Археолог домовився, щоб на тому місці припинили будь-які роботи. Під час XIV з'їзду Ф. Вовком було зроблено повідомлення про знахідки. Крім цього на виставці продемонстрували 72 кістки тварин та вітрину з дрібними знаряддями праці, які були зроблені з кременю. Влітку 1908 р. Ф. Вовк разом зі своїми учнями С. Руденком та П. Єфименком прибули на розкопки до Мізина [1, с. 1; 5, с. 233]. На той час Федір Кіндратович працював доцентом у Петербурзькому університеті. Саме тому основою на археологічних розкопках становили студенти - ті люди, яких археологу вдалося зацікавити. Так, протягом 1907–1916 рр. Ф. Вовку в дослідженнях пам'ятки допомагали: П. Єфименко, Л. Чекаленко, В. Сахаров, А. Носов, Б. Крижановський С. Руденко та ін. [7]. Саме ці студенти відігравали значну роль у дослідженні загадкового Мізина, так як Федір Кіндратович був уже далеко не молодим (1848 р. народження) плюс до цього слабе здоров'я археолога, тому допомога молодих спеціалістів була необхідною.

Льох, де знайшли кістки, знаходився в північній частині садиби, але щоб набрати матеріал, який потрібно було представити на археологічному з'їзді, археологи прокопали трохи нижче на північ, де було знайдено фауністичні матеріали та знаряддя праці. Слідів давнього мистецтва тоді виявлено не було [2, с. 3-7].

У 1909 р. Ф. Вовк разом зі своїм учнем П. Єфименком зробили розкоп за 5 метрів від погребя, під час розкопок було виявлено фауністичні знахідки, кам'яні знаряддя праці. Знайдені матеріали дослідники віднесли до періоду пізнього палеоліту, а саме

мадленського часу згідно періодизації Г. де Мортільє. Крім цього, П. Єфименко зазначив, що знахідки кам'яного інвентаря подібні до колекцій пізнього палеоліту Франції, Німеччини та Австро-Угорщини. Також він зазначив, що Мізин - це перша стоянка, розкопана на території Російської імперії доби пізнього палеоліту зі значними артефактами, які були оброблені людиною.

Фауністичні знахідки було визначено 1909 р. московським палеонтологом М. Павловою та зоологом зі Швейцарії Т. Штудером. На місці стоянки було виявлено кістки давнього носорога, шерстистого мамонта, вовка, північного оленя, коня та ін. [1, с. 6-9; 3, с. 62-63].

На кінець 1909 р. Ф. Вовк скаржився на брак ресурсів, земська управа не змогла виділити 200 карбованців, щоб передати знахідки до музею ім. Тарновського, через це доля цих знахідок невідома. Хотілося б зазначити, що брак грошей був постійним під час розкопок Мізина. У зв'язку з фінансовими проблемами у 1910 р. стоянка не досліджувалася.

Наступного року до розкопок долучилися Ф. Вовк та його два учні, а саме П. Єфименко та Л. Чекаленко. В цьому році як таких глобальних розкопок не було, головним завданням була розвідка. Археологи заклали шурф на місці недокопаного розкопу 1909 р., внаслідок чого було виявлено ще декілька кісток і знаряддя праці, що стало причиною до подальших розкопок у 1912 р.

Розкопки Мізина у 1912 р., проводилися за відкритим листом на ім'я Л. Чекаленка, за участю препаратора музею П. Смелова та частково Ф. Вовка. Внаслідок розкопок було відкрито загальну площу у 68 кв. м. Дослідники заклали 5 траншей та шурф, де було знайдено фауністичні рештки, знаряддя праці та залишки вогнища. У скупченні кісток археологи помітили предмети палеолітичного мистецтва: «пташки», пластівки з геометричним орнаментом, підвіски (як з орнаментом так і без) [4, с.178].

На початок 1913 р. було вирішено продовжити розкопки, але здоров'я Ф. Вовка значно погіршилося і розкопки проводилися під проводом уже досвідченого Л.Є. Чекаленка [6].

Отже, вклад Федора Кіндратовича Вовка в дослідження стоянки Мізин на Чернігівщині є неоціненним. Адже він одним із перших почав дослідження цієї стоянки та докладав максимум зусиль для того, щоб розкопки почалися та не припинялися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ф. Палеолитическая стоянка в Мезине, Черниговской губернии. Отдельный оттиск из «Трудов XIV археологического съезда»: монография. Чернигов: Типография общества распространения полезных книг, 1910. 9с.
2. Волков Ф.К. Искусство мадленской эпохи на Украине. Археологическая летопись Южной Руси.1903. №1. С.15-25.
3. Ефименко П.П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине

- Черниговской губернии. Ежегодник Русского антропософического общества. 1913. №4. С.67-102.*
4. Поликарпович К. М. *Палеолит Верхнего Поднепровья. Минск: Наука и техника, 1968. 204 с.*
  5. Франко О. О. *Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ: Стародавній світ, 2000. 378 с.*
  6. Цеунов І.А. *Відкриття та перші польові дослідження Мізинської палеолітичної стоянки. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6920/mTseunov_Vidkryttia_ta_pershi_polovi_doslidzhennia.pdf?sequence=1&isAllowed=y*
  7. Чубур А. *З історії дослідження Мізинської стоянки. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/47152/05-Shovkoplyas.pdf?sequence=1>*

Моцак С. І.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО КРАЮ

Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки стало дослідження регіональної історії. Археологічні пам'ятки, залишені стародавніми племенами, що населяли територію Недригайлівського краю, є цінними джерелами інформації, що дають правдиве уявлення про історію та людей, які творили її своїм повсякденним життям. Аналіз археологічної спадщини Недригайлівщини дає можливість сьогодні прослідкувати основні періоди історичного і культурного розвитку населення краю, етнічні й соціально-економічні процеси, дослідити нерозривний зв'язок та спадкоємність матеріальної культури і досвіду.

Перші дослідження та описання Недригайлівської давнини знайшло відображення в працях Філарета (Гумілевського), Г. Ляскоронського, Ф. Копилова, І. Калиниченка, Ю. Моргунова, Д. Багалія.

В публікаціях місцевих краєзнавців І. Абаровського П. Биценка, М. Демченка, В. Даниленка, В. Стецюри, З. Даниленко, І. Скрипченка знайшла відображення історія селища від давнини до сьогодення.

Одним із перших археологічних досліджень на території Недригайлівського краю було дослідження відомого історика Слобожанщини, архієпископа Харківської єпархії Філарета (Гумідевського). Саме він поєднав релігійну і світську історію краю та дослідив період приєднання Недригайлова у 1647 р. до Московської держави до середини XIX століття [4].

Дослідником І. Калиниченко були виявлені рештки мамонта біля с. Кулішівка. Під час розкопок були виявили ребра, стегна, лопатки, ключищі, хребці, щелепи давно вимерлих тварин. Це була перша знахідка решток мамонта в Україні. Схоже, тут було звалище диких тварин штучного, тобто створеного людиною, походження [3].

Професором було опубліковано ряд праць, що стосувалися цієї події під заголовком «Допотопные кости мамонта в Малороссии» в журналі «Северная пчела». В 1841р. на місці знахідки було встановлено пам'ятник з барельєфом скелету мамонта виготовленим у Харківі. Згодом зображення мамонта стало символом Недригайлівського району.

Археологічні дослідження історії селища в кінці XIX століття були здійснені відомим українським істориком і нумізматом Василем Ляскоронським (1859-1927). Дослідник в своїй праці «Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, в бассейне р. Сулы» вивчав «змієві вали» Посульського краю. Він був одним із перших дослідників, які взяли під сумнів їх давньоруське походження, обстоюючи більш пізній час їх виникнення. В. Ляскоронський вважав, що змієві вали Посулля були утворені ще до часів давньоруської держави, оскільки вони виходили за межі території Київської Русі [2].

Археологічна розвідка В. Ляскоронського дала можливість виявити та описати давньоруські городища біля сучасного Недригайлова.

Найцікавішою пам'яткою часів Київської Русі виявленою на правому березі р. Сули, було городище Мазепина гора. Перші згадки про Мазепине городище зустрічаємо у працях архієпископа Філарета (Гумілевського) в середині XIX століття. Зокрема, він писав «Недригайловское на р. Суле – старое городище на Путівльської стороні». На думку дослідників можливо саме ця згадка і стала орієнтиром для розвідок В. Ляскоронського [4].

На території Недригайлівського краю дослідником В. Ляскоронським була виявлена значна кількість курганів-майданів. Найбільше городище на території району – Вяхань біля с. Городище та курган-майдан поблизу Великих Будок. Поблизу Тернів були зафіксовані та частково досліджені городища «Лесикова могила» або ж «Батарей», «Мадведка» [1].

В 1946 р. на Мазепиній горі проводив дослідження археолог Ф. Копилов. Археологічні розкопки дали можливість досліднику виявити слов'янську кераміку, перстень, виготовлений з потрійного, крученого на кінцях браслету, плоский наконечник стріли XIII століття [3].

Цінними археологічними знахідками є пам'ятки матеріальної культури скіфського часу біля с. Малі Будки та пам'ятки поховань черняхівського типу поблизу сел Костянтинова, Коровинець, хуторі Холодному.

Так, знайдені археологами в с. Коровинцях рештки кераміки та домашнього посуду свідчать про проживання осілого населення, яке займалось землеробством та ремеслом. Наявність пам'яток місцевого глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі, є характерною

особливістю черняхівської культури. Пам'ятки I-IV століть що належали предкам східних слов'ян було знайдено в центрі с. Коровинці. Це чересло від двоколісного плуга, склад посуду, римські монети – динари. Подібні знахідки свідчать про те, що місцеві землеробсько-скотарські племена черняхівської культури мали в той час певні контакти з купцями з Центральної та Західної Європи [3].

Значний внесок в дослідження історії краю вніс видатний історик Слобожанщини Д. Багалій (1857-1932). Дослідником були видруковані цікаві документи по історії Недригайлова.

Таким чином, археологічні знахідки Недригайлівського краю є свідченням того, що близько 15 тис. років тому саме тут пройшов шлях людської колонізації та є цінними джерелами інформації для вивчення історичного минулого краю які сьогодні потребують подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ляскоронський В.Г. *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. М., 1901. С.11-12.*
2. Ситник О.М. *Василь Григорович Ляскоронський. Український історичний журнал. 1990. №2. С.88.*
3. Скрипченко І.В. *Історія Недригайлова. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. Історико-краєзнавче видання. Суми: Собор, 2000. 128 с.*
4. Филарет (Гумилевский). *Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. М., 1857. С. 410-411.*

Ніколаєнко К. М.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

МИХАЙЛО КАРГЕР – ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Каргер Михайло Костянтинович – визначний спеціаліст у галузі слов'яноноруської археології та історії давньоруської культури і мистецтва, доктор історичних наук, дослідник Волині княжої доби [1].

Народився 30 травня 1903 р. в м. Казані. У 1923 р. закінчив Петроградський університет, працював на кафедрі мистецтв цього ж навчального закладу. Під час війни, як доброволець, приймав участь у боях за Ленінград. З 1943 р. продовжує працювати в Ленінградському університеті та в інституті археології АН СРСР [2, с. 18].

Досліджував історію та археологію давньоруських міст, зокрема пам'ятки архітектури та живопису. Проводив розкопки у Києві, Борисполі, Вишгороді, Переяславі-Хмельницькому (Київська обл.), Галичі (Івано-Франківщина), Ізяславі (Хмельницька обл.), Володимирі-Волинському (Волинь) [6, с. 554].

У 1938 – 1947 рр. Михайло Каргер розпочинає археологічні дослідження стародавнього Києва з експедиційною групою.

Розкопки велись на таких територіях як: садиба Михайлівського

Золотоверхого монастиря (1938 р.), територія Десятинної церкви (1938 – 1939 рр.), собор Видубицького монастиря (1945 р.), територія «міста Володимира» (1946 р.), розвалини двох храмів на Кудрявці (1947 р.), Софіївський собор і садиба Софіївська архітектурно – історичного заповідника (1939 – 1940, 1946 рр.) [4, с. 12 - 25].

На основі своїх археологічних відкриттів М. Каргер написав працю «Археологічні дослідження стародавнього Києва. Звіти та матеріали (1938 – 1947 рр.)» де деталізовано описав знахідки. Серед них були плани жител, окремі види посуду, знаряддя праці (для обробки дерева, металу та т.д.), столові прибори, предмети домашнього вжитку (відра, замки, світильники і т.д.), прикраси (хрестики, пряжки, підвіски, вироби з дорогоцінних каменів, накладки тощо), зброя (мечі, стріли, і т.д.).

Варто виділити дослідження М. Каргером Десятинної церкви. Під час цих робіт було отримано вагомі результати з історії Десятинної церкви і як архітектурної пам'ятки, і як території в центральній частині давнього міста. Зокрема, було отримано план-реконструкцію храму, і цей план на багато десятиліть став висхідною точкою у вивченні архітектури пам'ятки та її особливостей, здійсненні реконструкції її зовнішнього вигляду. За результатами цих та наступних своїх робіт М. Каргер зробив узагальнюючу характеристику Десятинної церкви як першої монументальної споруди часів Київської Русі, яка залишається базовою при вивченні історії давньоруської архітектури [4, с. 45].

Численні археологічні знахідки з розкопок 1938–1939 рр. зберігаються в різних музейних установах Києва (Національний музей історії України, Національний заповідник «Софія Київська»). Значну частину колекції після закінчення розкопок було вивезено до Ленінграда, зараз вона зберігається в Новгородському державному об'єднаному музеї – заповіднику (Росія) [3, с. 56].

Також впродовж багатьох років Михайло Костянтинович досліджував пам'ятки Софійського собору. У своїй двотомній капітальній монографії «*Древний Киев : очерки по истории материальной культуры древнерусского города*» (1958 – 1961) учений поряд з іншими київськими пам'ятками докладно розглянув історію та архітектуру Софії Київської. Архітектурно-археологічні дослідження М. Каргера донині залишаються одними з кращих видань про пам'ятки монументального зодчества давнього Києва [4, с. 228]. За час дослідження Видубицького монастиря М. Каргер висунув гіпотезу, що собор мав додаткову пару стовпів, але це припущення було спростовано подальшими дослідженнями.

На основі власних досліджень та досліджень інших археологів, підсумувавши у своїй монографії столітні студії вивчення Києва давньоруського часу М. Каргер у праці «*Древний Киев : очерки по*

истории материальной культуры древнерусского города» детально описав історію дослідження стародавнього Києва, від найпершого історика (Нікона Печерського), та дослідження Києва у різні епохи.

Водночас М. Каргер намагався побачити в містах півночі Русі вищий цивілізаційний рівень розвитку в порівнянні з містами Південної Русі, вважаючи, що пересічені кияни мешкали переважно в землянках на відміну від новгородців, які жили в зрубах. П. Толочко, навпаки, на підставі відкритих у середині 1970-х рр. жител городян на Подолі довів, що й для давнього Києва була характерна зрубна забудова садиб.

Без сумніву, Михайло Костянтинович Каргер зробив великий внесок у історію та археологію давнього Києва, чим був ще у свій час нагороджений орденом Леніна, за вагомий внесок у сфері археології, а також став лауреатом Сталінської премії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Від берегів Неву – до Стуру та до Луги. Волинська правда : інтернет-видання. 2015. 17 черв. Режим доступу: <https://bit.ly/2qTW3jY>. Назва з екрана. Перші у ХХ столітті архітектурно-археологічні дослідження волинських міст княжої доби проводились під керівництвом Михайла Каргера.
2. Денисенко Г. Г. Каргер Михайло Костянтинович. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4 : Ка - Ком. С. 109. 528 с.
3. Івакін Г. Ю. Каргер Михайло Костянтинович. Енциклопедія сучасної України : у 30 т / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2003–2019.
4. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева – Отчеты и материалы (1938-1947 гг.). Львов: АН УССР, 1950.
5. Каргер М. К. Древний Киев : очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 1-2, Москва - Ленинград, 1958-1961.
6. Каргер Михайло. Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.]. / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові ; голов. ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні, репринт. відтворення вид. 1955-1984 р. Львів, 1994. Т. 3. С. 959.

Оліцький В. О.

СумДПУ імені А.С. Макаренка

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ М. О. МАКАРЕНКОМ

Микола Омелянович Макаренко відомий вчений у різних галузях гуманітарних наук, але серед сучасників його ім'я найбільше асоціюється із археологією, яка принесла вченому світове визнання. Можна стверджувати, що М. Макаренко та городище Монастирище мають глибокий взаємозв'язок, адже його наукові розвідки, що почалися із цього місця відкрили світові нову археологічну культуру, а археологові принесли загальне визнання.

Роменська група городищ зацікавила М. Макаренка у 1901 р., коли він був студентом Центрального училища технічного малювання.

Можливо вплив на це зацікавлення мали розповіді місцевих старожилів про часті знахідки товстих черепків кухонного посуду, знарядь праці, кісток тварин тощо [2, с. 13, 35]. У 1901 р. М. Макаренко в ранзі заступника начальника експедиції взяв участь у організованих на кошти І. Чигринцева пробних розкопках городища Монастирище (поблизу м. Ромни Сумської області) разом із місцевим краєзнавцем Ф. Ніколайчуком та В. Безпальченком. Розкопки дали несподівані результати, показавши цікаву археологічну культуру, яка не мала аналогів в Україні. Всі знахідки було взято для представлення в Петербурзьке археологічне товариство. Результати вочевидь вразили наукові кола Петербурга, адже у 1902 р. М. Макаренко став позаштатним асистентом Ермітажу та отримав Відкритого листа на розкопки [3, с. 6–7; 1, с. 369].

У 1906 р. за дорученням імператорської Археологічної комісії М. Макаренко провів ще одні пробні, але ширші, дослідження городища Монастирище. Було виявлено та досліджено ряд землянок, унікальну для городища посудину у формі витягнутої до гори макітри з прямими краями. В результаті експедиції встановлено факт густо-заселеності городища, його давність, присутність землянок примітивного типу, велика кількість орнаментованого посуду та фактично повну відсутність металу. За результатами розвідки Археологічна комісія доручила М. Макаренку дослідити всю Роменщину на присутність подібних пам'яток. Зважаючи на характер знахідок на городищі, вчений був впевнений у наявності даних пам'яток, що фактично відразу підтвердилося [3, с. 7–8, 15]. З цього часу археолог постійно вивчав подібні городища на Лівобережжі, провівши експедиції у 1907, 1912, 1918–1921, 1924 рр. [1, с. 372; 2, с. 35].

Після більшовицького перевороту, на початку 1919 р. відомим археологом знавцем історії мистецтв, педагогом М. Макаренко повернувся в Україну [1, с. 371–372]. У 1924 р. йому вдалося організувати археологічну експедицію для повноцінного дослідження городища Монастирище. Організуючи розкопки вчений зіткнувся із проблемами їх фінансування. Йому довелося провести дві публічні лекції в м. Ромни, кошти від яких пішли на організацію експедиції, невелику допомогу надали приватні особи, Роменський орквіконком асигнував невелику суму грошей, як на роботи, що йшли на користь музею, значну допомогу становила безкоштовна праця молоді, яка допомагала у розкопках. Роботи тривали близько місяця [3, с. 8].

В результаті вдалося закласти зондаж у найширшому місці городища, що дало можливість виявити форму первісної поверхні, з'ясувати відношення центру городища до його периферії для розуміння використання мешканцями площі поселення. Встановлено, що культурний шар в центрі пам'ятки сягає 0,75 м., а по

периферії близько 2 м. Виявлено п'ять землянок, три із яких досліджено. Залишилися недослідженими землянка у західній частині городища та на північному краю. Тут далися в знаки матеріальні труднощі, про що зазначав сам М. Макаренко, висловлюючи своє бажання розкопати більшу площу городища для виявлення комплексу землянок [3, с. 8–14].

Найціннішими знахідками як 1924 р., так і попередніх розвідок археолог вважав керамічні вироби та їх залишки, що фактично усі мали цікаву узорчасту орнаmentaцію. Пануючою рисою керамічного посуду була напівкуляста форма зверху та конічна знизу. Усі горщики були товстостінними – до 1 см., мали дуже широку шийку завжди із дном невеликого діаметру, розміром від 10 см. до 50 см. у висоту, переважно чорного кольору. Крім того траплялися товстоденні сковорідки до 2,5 см. завтовшки. Орнаmentaцію посуду М. Макаренко розділено згідно із технічними засобами виконання на дві великі групи: I – ямочну, II – смужкову. Перший тип згідно із технічними засобами виконання поділяється на ряд відокремлених один від одного узорів. Саме ці два елементи у різних комбінаціях та напрямках складають орнаmentaцію посуду. Крім того виявлено незначну кількість черепків, що виходять за межі характерних і типових ознак, притаманних культурі городища. У 1924 р. на городищі було знайдено маленький залізний ніжик, що було унікальним для даного поселення [3, с. 14–16, 22].

На підставі вивчення предметів матеріальної культури М. Макаренко зробив висновок, що досліджувана територія була заселена племенами сіверян у VI–VIII ст., а перше повідомлення про відкриття городищ ранньослов'янських племен було зроблено археологом на засіданні Московського археологічного товариства і стосувалося саме городища Монастирище [3, с. 23; 2, с. 36].

Таким чином, розпочавши дослідження городища Монастирище М. Макаренко не лише довів, що воно репрезентує літописних сіверян, як і інші досліджені ним городища Роменщини, але й відкрив нову археологічну культуру – «роменську».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кухарчук Ю. Внесок Миколи Макаренка в археологічну науку. Православ'я в Україні: збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення»: до 100-ліття Української революції, державного органу в справах релігій та боротьби за автокефалію. (м. Київ, 20 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 366–381.
2. Макаренко Д. Шлях до храму. К.: Хрещатик, 2006. 128 с.
3. Макаренко М. Городище «Монастирище»: [окр. відбиток]. К., 1925. 23 с.

ВПЛИВ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬЦІВ

Духовний світ племен Трипілля, породжений ідеологією землеробських культур Сходу, залишається досить цікавим елементом історії. Як наслідок первісних вірувань, що роками нагромаджувались в тогочасній спільноті, він став поширюватись на майже всі сфери життєдіяльності людей. Одним з таких прикладів, де первісні вірування знайшли своє відображення стала матеріальна культура племен трипільців. За даними Джерел, центральною фігурою пантеону був образ жінки-матері – Великої богині родючості, богині землі, що приносила врожаї. Цей образ було утілено в різного роду антропоморфних статуетках, які нині мають назву «трипільської венери». Подібні статуетки мали культове призначення, навіть насічки, що зроблені на деяких екземплярах на думку дослідників могли нести різні культові функції. В глину додавали зерно, або борошно, вважали, що залишене зерно в подібні богині дасть врожай. Сама ж пам'ятка тогочасної культури, має непропорційні форми тіла, а саме розширені стегна, що символізують родючість [1, с. 126].

Постійна спорідненість з природою, а саме безпосереднє співіснування природи та людей зумовило появу багатьох обрядів, ритуалів, що пізніше відобразились в орнаменті трипільської кераміки. На фрагментах трипільської кераміки, часто можна бачити ймовірно жерців, що виконують певний ритуал. Поруч з якими, час від часу виділяють зооморфні зображення тварин, з якими пов'язані певні трипільські культури [4, с. 136].

Говорячи про те, як саме впливали вірування трипільців на їх життя, слід виділити, що складову світогляду трипільців формувало уявлення, про безкінечність світу, що має свій сакральний центр, навколо якого обертається все існуюче. Подібну ідею трипільці бачили і в безкінечності часу. Саме тому ці ідеї віднайшли своє місце в орнаментуванні кераміки та розробці плану побудови міст. Зустрічаються приклади, коли кераміка була орнаментована концентричними колами. Подібна специфіка проявлялась в плануванні побудови поселень, де в центрі виділявся майдан [3, с. 197].

Серед міфологічних уявлень, що супроводжували трипільський люд яскраво були виражені випадки поклоніння тваринам. Цей елемент сприяв поширенню в орнаментуванні зооморфних зображень. Серед орнаментування кераміки трипільського часу можна виділити зображення змія. Цей елемент зображали на керамічному посуді у

формі закрученого кола і часто символізував спокусу та зачинання нового життя. Існувала навіть зооморфна пластика, що виражала собою поклоніння тваринам, яким приписували міфологічні особливості. З глини виконували фігурки ведмедів, биків та ін.[5, с. 460].

В віруваннях трипільців яскраво виділився культ предків, що позначився на орнаментуванні керамічного посуду. В свою чергу на кераміці трипільці зобразили ніби то спільного предка, якого іменували «пуруша». Орнамент передбачав зобразити спільного предка в безкінечному колі, що символізує рід, який не закінчиться [2, с. 22].

Містерія місяця проходить червоною лінією крізь всю трипільську культову символіку. Більшість трипільських символів, що приурочені до місяця несуть собою ідею загробного життя, ритуалів ініціацій. Найдавнішим символом місяця є спіраль – один з найпоширеніших «вічних знаків» в орнаментатії, що присутня, як на кераміці так і на антропоморфних фігурках.

Але орнамент це не єдиний елемент, де вірування трипільських племен могли виявитись. Розглядаючи племена трипільців, як землеробську культуру, що черпала потенціал вірувань з землі, можемо говорити про утворення ними культового посуду. Подібні дійства мають свої матеріалізовані докази. Прикладом є біноклеподібні посудини, що використовувались для виклику дощу, різноманітні курільниці з двома, трьома і чотирма чашами вгорі.

Зрештою, аналізуючи все вище сказане, можемо говорити, що матеріальна культура трипільців в своїй більшості мала культовий характер і виявляла свою приналежність до конкретної ситуації враховуючи особливості того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. К.: Либідь, 2005. 504 с*
2. *Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу Трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу / Н. Б. Бурдо. – Київ, 1993.*
3. *Корвін-Пеотровський А. Г. Трипільська культура на території України. Трипільська культура в Україні: поселення гігант Тальянки. / А. Г. Корвін-Пеотровський. – Київ: Інститут археології НАН України, 2008. 265 с.*
4. *Толочко П. П. Давня історія України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький. – Київ: Либідь, 1995. – 235 с.*
5. *Яковишина Я. Деякі аспекти класифікації трипільської кераміки / Я. Яковишина. 2008. №12. С. 458-466.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ М. ВОРОЖБА БІЛОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

На території м. Ворожба Білопільського району відомі кілька різночасових археологічних пам'яток. У 1870 р. Д.Я. Самоквасов розпочав свої перші польові дослідження у Подесенні. Серед ряду городищ він відкрив та обстежив одне на р. Вир у с. Ворожба. Результат цих розвідок у подальшому став основою для ряду робіт, присвячених городищам та поховальним пам'яткам часів Київської Русі [2, с. 72].

2006 р. автором спільно з В.В. Приймаком та О.В. Коротею здійснено обстеження пам'яток археології Білопільського району у рамках підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури України». Під час розвідок виявлено та досліджено поселення у північній частині м. Ворожба по вул. Киреєва [5, с. 12]. Аналіз рельєфу північної частини поселення дозволив припустити існування там городища. Це припущення підтвердилося після публікації О.М. Голотвіним матеріалів досліджень Д.Я. Самоквасова [2, с. 72]. У центральній частині міста автором було виявлено рештки укріплень козацької доби [4, с. 188]. Зараз на території укріплення знаходиться храм Покрови Пресвятої Богородиці.

Залюднення території сучасного міста Ворожба відбулося у добу неоліту. Невелика стоянка дніпро-донецької археологічної культури існувала на північній околиці, поряд з останніми садибами по вул. Киреєва. На цій же пам'ятці виявлені матеріали раннього залізного віку – скіфської лісостепової культури [5, с. 12]. До черняхівської культури відноситься скарб римських монет знайдений у 40-х роках ХХ ст. Скарб зберігся частково, до Сумського краєзнавчого музею потрапили 23 монети. Це срібні монети карбування імператорів від Веспасіана (69-79 р. н.е.) до Коммода (180-192 р. н.е.). [3 с. 445 - 456].

Наступний етап заселення м. Ворожба припадає на ХІІ ст., коли у північній околиці міста Ворожба виникає поселенська структура, що складалася з городища та поселення. Городище мисового типу має форму, наближену до трикутної. З південної сторони збереглися укріплення у вигляді сильно розораного рову, вал візуально не простежується. Ширина рову близько 15 м, глибина – 0,5 – 0,7 м. З півночі та сходу городище обмежене крутим береговим схилом без слідів ескарпування. Розміри укріпленої частини – 150 x 80 м (рис. 1б). Південніше городища знаходиться синхронне селище. Під час шурфування городища виявлено культурний шар, містив кераміку доби неоліту, раннього залізного віку та ХІІ – початку ХІІІ ст. (рис. 1а)

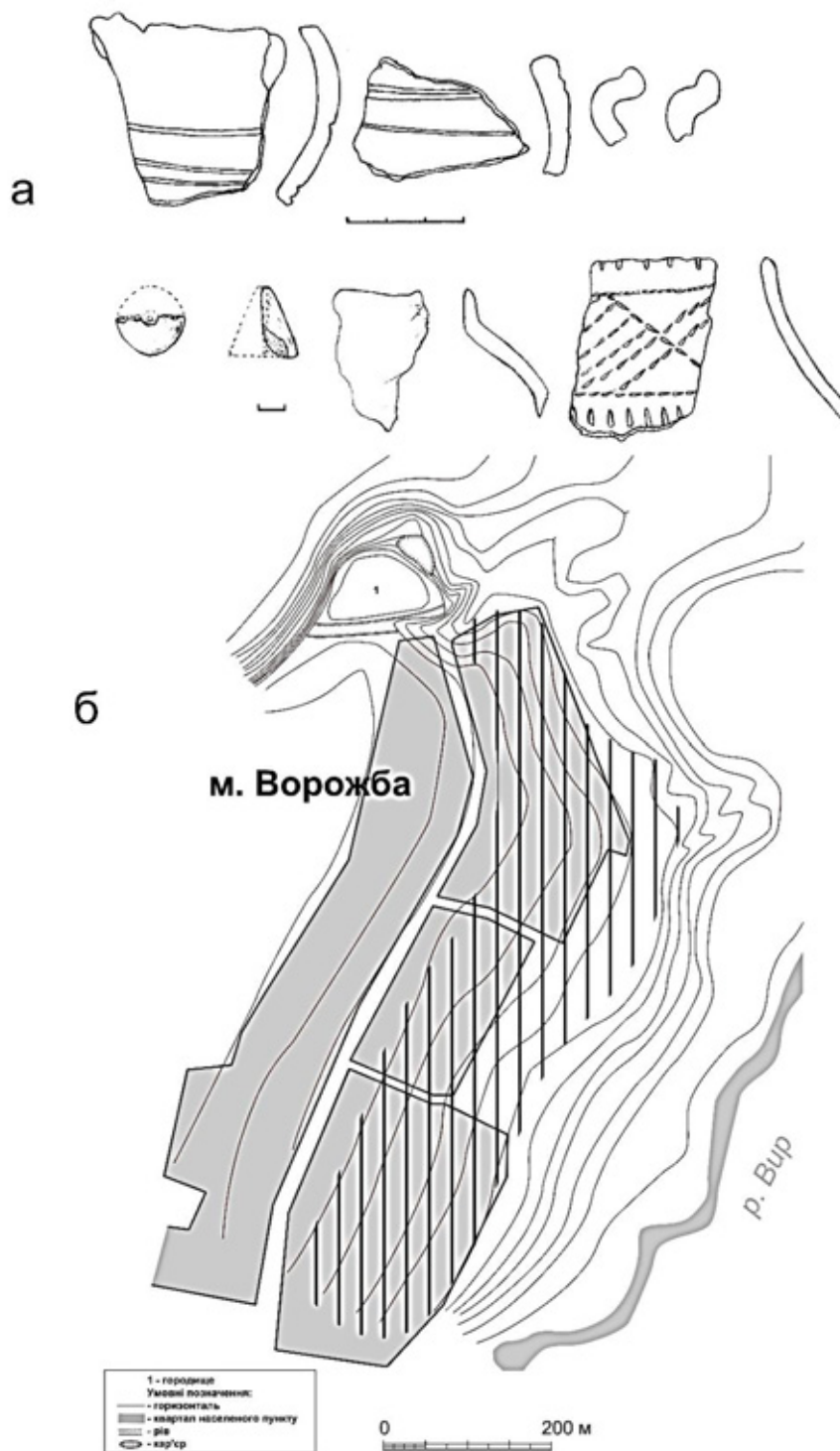

Рис. 1. Археологічний комплекс у м. Ворожба Білопільського району. А – фрагмент ліпного пряслиця раннього залізного віку, фрагменти ліпного посуду доби неоліту, раннього залізного віку, давньоруського часу. Б – городище і селище у м. Ворожба Білопільського району. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті.

Поява городища між Путивлем та Виrom відбулося у період формування Новгород-Сіверського князівства. З цим періодом пов'язане виникнення значної кількості невеликих городищ, що відносилися до округи літописних міст і групувалися саме з врахуванням розташування лісових масивів, переправ на річках та

шляхів. Занепад городища у м. Ворожба припадає на першу половину XIII ст. і пов'язаний, більш за все, з руйнуванням міста Вир під час монгольського нашествия.

У другій половині XVII ст. «*меж города Путивля и Сум на татарской сакме*» новий населений пункт – слобода Ворожба. Центром слободи було невелике укріплення, розташоване на мисі при впадінні р. Ворожба у Вир. За формою фортеця нагадувала неправильної форми чотирикутник. По периметру проходила стіна, від якої залишилося валоподібне підвищення висотою до 1,5 м. По кутах знаходилися трикутні виступи для ведення флангового вогню. Орієнтовні розміри фортеці становлять 200 x 150 м. В «*Описании города Сумы*» 1686 р. є запис про те, що у с. Ворожба 56 козаків несли городову службу та були озброєні «*некоторые с пищалями, другие с рогатиною, но больше с косою*» [1, с. 145]. Вони становили основу гарнізону Ворожбянської фортеці. Судячи з відсутності пушкарів, гармат на озброєнні не було.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д.И. *Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII столетии.* - Харьков: типография К.П. Счасни, 1886. - Т. 1. - 358 с.
2. Голотвин А.Н. Д.Я. *Самоковасов и изучение славяно-русских древностей.* - Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2014. - 196 с.
3. Мызгин К.В. *Клад римских монет из г. Ворожба Сумской области в контексте монетных кладов позднеимперского времени Днепро-Донецкого Левобережья // Древнее Причерноморье.* - Одесса: ФЛП «А.С. Фридман». Вып. X. - С. 445 – 456.
4. Осадчий Є.М. *Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст.* - Суми: Джерело, 2011. - 238 с., 103 іл.
5. Приймак В.В., Коротя О.В. Осадчий Є.М. *Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Білопільського району Сумської області у 2006 р. // НА ІА НАН України. 2006/69.* - 16 с., 47 рис.

Осадчий Є. М.,

Управління культури Сумської обласної державної адміністрації

Коротя О. В.

Історико-культурний заповідник «Більськ»

ТОПОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СВЯТО-ДМИТРІЄВСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТІРЯ У 2012 р.

У 2012 р. авторами було проведено обстеження території монастиря з метою створення топографічного плану пам'ятки. Ряснянський Свято-Дмирієвський чоловічий монастир розташований за 0,3 км на південь від південної околиці села Рясне. Займає мис утворений

двома притоками р. Пожня у верхній її течії. Висота над рівнем заплави становить 38 м. Поверхня мису рівна, має ухил у східний бік.

Монастир формою наближений до трапеції, орієнтований за сторонами світу. Розміри обителі становлять 170 x 275 м (рис. 1). З усіх споруд монастиря збереглися церква на честь Св. Дмитра Солунського та цегляна будівля, яка зараз перетворена на церкву. Решта будівель обителі на сьогодні зруйновані. Огорожа монастиря була цегляною, шириною 1,3 м та висотою близько 4 м. На сьогодні вона зруйнована, вціліли невеликі фрагменти муру у південній частині. У південно-східному та північно-східному кутах знаходяться рештки круглих башт. У східній та південній частинах муру виявлені рештки фундаментів прямокутних башт. Одна з них, розташована у східній стіні мала підвальну частину, глибина якої зараз становить 2 м.

Західна частина монастиря, де знаходився в'їзд має найбільші пошкодження. Від надбрамної дзвіниці, муру та башт не залишилося слідів на поверхні. Вціліла лише стіна келії, що знаходиться у північно-західному куті монастиря. Стіна глуха, без вікон, збереглася на висоту 2,5 м. довжина стіни становить 50 м. Поруч знаходиться підкліт квадратної споруди, який частково зберігся. Його розміри встановити важко через руйнацію. Підвальна частина має аркоподібна склепінчасті зводи та кілька завалених проходів в інші приміщення. Біля північної стіни розташовані рештки фундаментів трьох приміщень, ймовірно, келій. Їх розміри становлять 40 м на 20 м. Точні проміри встановити важко через поганий стан збереженості об'єктів. У центральній частині монастиря знаходиться рештки фундаменту церкви. Ймовірно, Трапезного храму. Орієнтовні розміри 30 x 15 м. На місці розташування церкви зараз встановлено меморіальний хрест.

У східній частині монастиря знаходиться храм на честь Св. Дмитра Солунського. Він складається з храму, що знаходиться у центрі споруди та келій, розташованих у раменах. Келії мали два поверхи і розділялися вузьким коридором, який мав сходи, що вели на другий поверх. На сьогодні дах та підлога церкви зруйновані. Розміри храму 60 x 20 м. У східній та південній частинах обителі знаходяться рештки споруд, що майже повністю зруйновані. Їх розміри коливаються у довжину від 70 м до 40 м у ширину від 30 до 20 м. У південно-східній частині монастиря виявлено вісім бетонних резервуарів діаметром 2 м та глибиною 2,5 м.

На території монастиря виявлено рештки свинцевих водогінних труб, шматки заліза, яким було покрито будівлі та фрагменти кахлів рубежу XIX – поч. XX ст. У південно-східному куті монастиря знаходиться споруда, що зараз перетворена на церкву. З'ясувати її функціональну належність на сьогодні важко. Вона знаходиться поза межами муру, не має апсиди і, ймовірно, може бути частиною

гостинного двору Свято-Дмитрієвського монастиря.

На території монастиря існували три храми: на честь Дмитра Солунського 1881 р., Архистратига Михаїла Трапезний храм 1881 р., Свято-Преображенська тепла церква 1900 р., дзвіниця 1900 – 1902 рр.

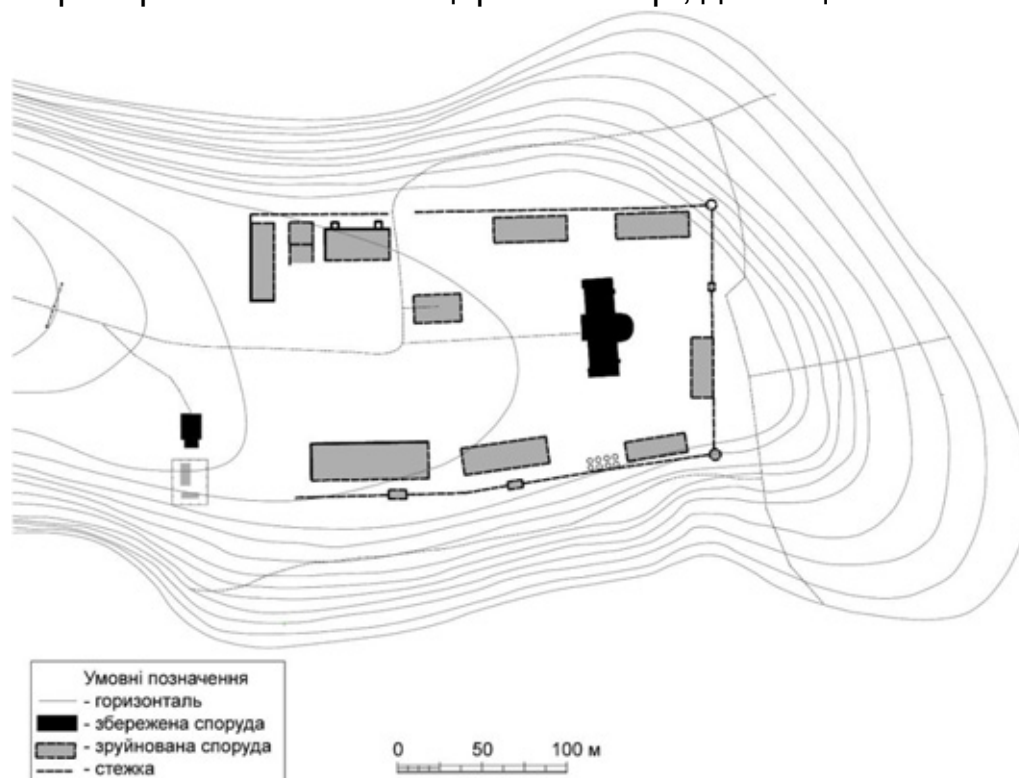

Рис. 1. Свято-Дмитрієвський Ряснянський монастир. План авторів 2003 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієнко О.М. Зруйновані храми Сумщини. *Мартиролог втрачених святинь* / О.М. Корнієнко. – Суми, 2009. – С. 111.

Павлюкова П. С.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНІ ГРУПИ ОРНАМЕНТОВАНОЇ КЕРАМІКИ ПАМ'ЯТКИ ГЕНЕРАЛКА 2

Серед яскравої палітри типів археологічних знахідок кераміка являє собою одне з найважливіших та найперспективніших джерел інформації для реконструкції особливостей господарювання давніх людей, від техніки виготовлення до харчового раціону. Неорнаментований посуд надає інформацію лише про форму, об'єм та тісто, натомість орнаментовані вироби значно розширюють шляхи отримання інформації. Аналіз орнаменту може багато оповісти про культуру та побут людей, що нанесли його глину.

Кераміку явної культурно-історичної спільноти важко назвати однорідною. Загалом ця культура вирізняється тим, що поєднує в собі

подеколи суперечливий перелік характерних рис. Зазвичай ямний посуд досліджують в межах конкретної пам'ятки чи групи пам'яток (а найчастіше групи поховань), де керамічна колекція складається з виробів, що значно відрізняються один від одного, хоч і мають загальні культурні риси. Сформувані чітко поняття про кераміку поселень ямної культури – надзвичайно складне завдання, адже їхня кількість, порівняно з кількістю могильників, мізерна. Водночас, посуд з поселень надає ліву частку інформації саме про життя давніх людей, а не про їхні уявлення та обряди. Тому побутовий посуд потребує здійснення подальших досліджень.

Хоча поселень ямної культури порівняно мало, їхні колекції забезпечують значний масив матеріалу, а кожен комплекс надзвичайно важливий для розширення та уточнення знань про особливості культури. Двошарова пам'ятка раннього етапу розвитку ямної культурно-історичної спільноти Генералка 2 (острів Хортиця, Запоріжжя, Запорізька область), яка впродовж 2000–2005, 2007, 2010–2019 рр. досліджувалась Громадською організацією «Нова археологічна школа» разом із Національним заповідником «Хортиця», багата на керамічний матеріал, значна частина якого представлена горщиками (понад 170 виробів) та належить до верхнього культурного шару, який нині вважається поселеньською пам'яткою. Зосереджувати увагу на ретельному дослідженні керамічної колекції Генералки 2 на першому етапі вивчення заважала мала кількість посудин. Результати роботи з такою вибіркою не були б об'єктивними та результативними. Щорічне інтенсивне поповнення колекції пам'ятки надає дедалі більше ресурсів для формування змістовного наукового результату.

Загалом кераміка пам'ятки належить до ямної культурно-історичної спільноти за різноманітністю характеристик, зокрема орнаменту. Водночас, орнаментальні та композиційні елементи окремих горщиків є повторюваними серед інших посудин колекції. Особливої уваги заслуговують ті дев'ять виробів, орнамент яких чітко віддзеркалює три лінії розвитку виробництва. Їх аналіз сприяв формуванню трьох техніко-типологічних груп. Враховуючи те, що форма та профілювання вибраних горщиків має відмінності, класифікувати їх доцільно саме за орнаментом. Такий підхід до аналізу кераміки може стати ключовим у вивченні культурних відносин людей доби ранньої бронзи.

Керамічний комплекс Генералки 2 має неочевидні аналогії на інших пам'ятках ямної культури. В цілому, пам'ятка гомогенна, адже її посуд значно більше схожий сам на себе, ніж на кераміку сусідніх комплексів або інших поселень ямної культури. Вочевидь, майстри-гончарі мали власну схему орнаментування виробів. Тут важливим був саме чітко сформований стиль, а не наявність того чи іншого

орнаментиру. Така система дозволяє припустити існування консервативного сезонного виробництва всередині дрібних соціальних об'єднань у межах однієї пам'ятки.

Досліджений матеріал дає змогу стверджувати, що поселення ямної культури потребують досконалого опрацювання, невід'ємною частиною якого є комплексний аналіз керамічного матеріалу. Результати дослідження кераміки унікального комплексу Генералка 2 можуть значно збагатити масив знань про життя та побут представників ямної культурно-історичної спільноти. Саме плідне та структуроване вивчення локальних археологічних явищ сприяє вирішенню проблем археологічної культури в цілому та недопущенню стагнації науки.

Панченко К. І.

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

МОГИЛИ СКІФСЬКИХ ВОЇНІВ В БАСЕЙНІ р. СИНЮХИ

Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Синюхи займають особливе місце серед інших старожитностей цього періоду. На думку частини дослідників, р. Синюха є тією самою річкою Ексампей, що за Геродотом впадає в Гіпаніс (Південний Буг). У скіфський час вона виконувала роль важливої торгівельної магістралі, що з'єднувала місцеве населення з античними полісами Північного Причорномор'я [5, с. 107].

Перші пам'ятки скіфського часу в регіоні були відкриті ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Більш масштабні розкопки тут були проведені Н.М. Бокій протягом 1968–1970 рр., а також у 1975, 1983 та 1987 рр. На сучасному етапі в басейні р. Синюхи зібрано інформацію про 16 поховань скіфського часу – у курганах біля с. Показове Добровеличківського району (№ 2–5, 10 групи I та №2 групи II), с. Підвисоке, Новоархангельського району (№4), с. Сухий Ташлик (№ 6) та с. Бузниковате Вільшанського району (№ 2–3), а також біля самого смт. Вільшанки (№ 7, 8, 17, 24, 32). Частина матеріалів цих досліджень була опублікована Н.М. Бокій [1; 2; 4; 5] та О.Д. Могилевим [6].

У хронологічному відношенні пам'ятки охоплюють майже весь скіфський період – VII–IV ст. до н. е.

Всі поховання в басейні р. Синюхи були виявлені під курганными насипами. Особливість пам'яток регіону – наявність навколо курганів неглибоких ровів – 0,5–0,75 м, забутованих камінням та кам'яні кільця як навколо поховань, так і навколо насипів [4, с. 131]. Єдине поховання VII ст. до н. е. здійснене у простій ямі (курган 5 групи I), до V–IV ст. до н. е. належать поховання у ямах та катакомбах. Складністю вирізняються конструкції з курганів №2 та 3 біля с. Бузниковате (IV ст.

до н. е.), де могили та навколомогильний простір були накріті дерев'яними конструкціями. В кургані № 3 така конструкція спиралась кам'яну основу. Рештки потужної дерев'яної наземної гробниці розчищені у кургані № 10 біля с. Показове. У поховальному обряді переважала інгумація. В кількох випадках зафіксоване застосування вогню (кургани № 3, 10 біля с. Показове). Поряд із похованими в могилах знайдені рештки жертвовної їжі (№ 6 біля с. Сухий Ташлик, курган № 2, 3 біля с. Показове, № 2–3 біля с. Бузниковате, № 8, 32 біля Вільшанки).

Всі досліджені могили були пограбовані в давнину. Проте, виявлені речі дозволили їх датувати, а також визначити етнічну приналежність похованих. Інвентар представлений бронзовими наконечниками стріл, залізними наконечниками списів, підтоками, елементами захисного обладунку, деталями кінської вузди, фрагментами стінок античних посудин та ліпних посудин [1; 2; 4; 5].

На основі матеріалів з курганів, розкопаних протягом 1968–1980-х рр. у в басейні р. Синюхи Н.М. Бокій здійснила ряд важливих реконструкцій. Так дослідниця визначила, що більшість поховань даного регіону належали представникам степового населення [5, с. 112–113]. Дійсно, відкриті тут комплекси мають ряд скіфських етнічних рис – частина захоронень здійснена у катакомбах, або містить складні конструкції із використанням каменю чи дерева, рови навколо курганів, застосування вогню, залишки багатой м'ясної їжі, дозволяють стверджувати, що вказані могили в басейні Синюхи належали представникам степового іраномовного населення [7, с. 53]. Вони засвідчують проникнення кочовиків в лісостепові райони та їх осідання на даній території. Разом зі скіфськими пам'ятками верхів'їв Інгулу, Великої Висі, Інгульця та Тясмину ці кургани є маркерами північного кордону розселення кочових скіфів від Дніпра до Південного Бугу [5, с. 113; 3]. Відкриті скіфські могили у Побужжі (Красногірка, Молдовка, Неділкове) та могильники в середній течії Дністра (Бутори, Григоропіль) дають можливість сьогодні окреслити межі цього кордону на Правобережжі Дніпра. Значною мірою, він близький із сучасним розмежуванням лісостепової та степової природних зон України.

Можна провести й певні соціальні реконструкції. Окремі могили містили більш ексклюзивний набір речей. Так у кургані № 32 біля Вільшанки навіть після пограбування виявлений доволі цікавий набір речей – панцир, щит, елементи кінської вузди, в тому числі бляха у вигляді у вигляді задньої частини копитної тварини, залізні наконечники списів та бронзові наконечники стріл [6, с. 76–77]. У похованні кургану № 10 групи II біля с. Показового знайдені уламки амфор, електрова оправа ритона та елементи кінської вузди [5, с. 110]. Наявність у могилах цінних на той час речей – зброї, захисного

обладунку та виробів з дорогоцінних металів вказує на те, що їх господарі належали до представників військової знаті. Останнє в свою чергу є ще одним підтвердженням того, що протягом скіфського часу території у верхній течії р. Синюхи належали кочовим скіфам.

ЛІТЕРАТУРА

2. Бокий Н.М. *Археологические исследования в бассейне р. Синюхи // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции.* – К., 1975. – С. 91–92.
3. Бокий Н.М. *Археологические работы на Кировградщине // Археологические исследования на Украине в 1968 г.* – К., 1971. – С. 134–139.
4. Бокий Н.М. *Давні проблеми історії скіфів Дніпровського Правобережжя // Наукові записки з історії України.* – Випуск 8. – К. – 2001. – С. 3–9.
5. Бокий Н.М. *Розкопки на Кіровоградщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* – К., 1972. – С. 131–135.
6. Бокий Н.М. *Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи // Наукові записки з історії України.* – Кіровоград, 1994. – С. 107–114.
7. Могилев О.Д., Бокий Н.М. *Поховання скіфського вершника на р. Синюха // Археологія.* – № 3. – 2016. – С. 76–88.
8. Скорый С.А. *Скифы в Днепровской Правобережной лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента).* – К., 2003.

Паращенко Д. О.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ПРОЦЕС ПОВЕРНЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК З ЗАКОРДОНУ ДО УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ

Перебуваючи в умовах бездержавності Україна не мала змоги повною мірою забезпечувати збереження та охорону власної спадщини, тому багато її культурних цінностей зазнало протиприродної міграції. Стверджуючи значущість культурних цінностей як фактора духовного зв'язку поколінь, слід також пам'ятати про чинники культурних зв'язків, результатом дії яких постає питання спільної спадщини (la double culture) [5].

Мова йде не про абстрактні старожитності, а про археологічні артефакти. Щоб затвердити остаточну приналежність артефактів державі на території, якої вони були знайдені, 1992 року в Ла-Валетті, столиці Мальти, 20 держав-членів Ради Європи узгодили Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини. А у Законі України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004-го року йдеться, що рухомі культурні цінності названо об'єктами саме цієї категорії. Отже, перейменування археологічних предметів на якісь старожитності або антикваріат суті справи не змінює [2].

В лютому 2010-го року в Києві відкривалася виставка культурних цінностей, повернутих на Україну протягом останніх десяти років з Австралії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Канади, Німеччини,

Росії, США, Швейцарії та Франції, коли до України за повідомленням Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон повернули близько 500 тисяч одиниць архівних документів, книжок, творів мистецтва, меморіальних пам'яток. Серед них були і знахідки археології, зокрема вивезені нацистами скіфське дзеркало з Чернігівського історичного музею та археологічна колекція XIV-XV ст. з Херсонського краєзнавчого музею [3].

Початок переговорів про повернення цінностей розпочався з Москвою. Після повалення самодержавства у лютому 1917 р. було поставлене офіційно на одному з засідань Української Центральної Ради питання про те, щоб Комітет УНР в Петрограді проводив пошук і «повернення тих скарбів Ермітажу, які походять з України до Києва».

Діяльність з повернення культурних цінностей (а з ними й археологічних) продовжили у 1918 р. при гетьмані П. Скоропадському. Разом з підписанням Берестейського мирного договору почалися українсько-російські переговори про культурних цінності, що були вивезені з території України до Росії. Брала участь у засіданнях представники музеїв, що погодилися передати ряд пам'яток археології, історії, малярства і графіки. Через односторонню відмову Радянської Росії від переговорів, розв'язання питання було припинено. У 30-х роках з території України далі вивозилися культурні цінності, зокрема з Києво-Печерського заповідника, ряду музеїв та бібліотек.

Речі з розкопок античних колоній на Півдні України, скіфські знахідки, пам'ятки передфракійського часу з території Закарпаття, давньослов'янські та давньоруські пам'ятки Києва, Галича, Володимир-Волинського щороку вивозилися з України протягом десятиріч. Один з останніх прикладів - вивезені до Ермітажу в 1981-1982 рр. з розкопок античного міста Німфей унікальні фрески з зображеннями типів старовинних кораблів та іншими сюжетами. Зараз вони експонуються за кордоном як власність Ермітажу, весь античний відділ якого складається, майже, з українських матеріалів (розкопки в Криму, на Керченському півострові, Миколаївщині, Херсонщині). Окремий зал експозиції Ермітажу займають пам'ятки передфракійського часу з Закарпатської області знайдені за останні 1980-1990-ті роки. За даними завідділом Інституту археології НАНУ С.О. Бєляєвої, перелік вивезених до Росії колекцій сягає близько 750 назв.

Після капітуляції нацистської Німеччини, розшуком та поверненням вивезених з СРСР культурних цінностей займалася Радянська Військова Адміністрація в Німеччині, в розпорядженні якої перебувало кілька пошукових груп фахівців [5].

У 1990-ті роки при Кабінеті Міністрів активно вела діяльність Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Її очолював академік Олександр Федорук. Було підрахо-

вано, що до музеїв Москви і Петербурга потрапили 63 колекції скіфського золота і скарбів Північного Причорномор'я та 158 колекцій ранньослов'янських скарбів. Із них лише скарб із села Мала Перещепина – це 25 кілограмів золота і 50 кілограмів срібла. І це тільки у вимірі ваги, але ж йдеться про історичну, художню, культурну та духовну цінність цих речей [1].

У Висновку можна сказати, що проблема експортованих археологічних цінностей займає значне місце у питанні етнічного самоствердження, а також і дедалі частіше набуває вигляду зовнішньополітичного чинника. Наприклад, у переговорах Російської та Української сторін і зараз значне місце посідають:

- Бородінський скарб – скарб, знайдений у 1912 р. поблизу містечка Бородіно на Одещині і датується 2 тис. до н. е. У скарб входять вироби із золота, срібла, бронзи, нефриту та тальку. Тепер скарб належить Історичному музею в Москві. Скарб має значну історичну цінність як зв'язкова ланка між пам'ятками бронзової доби Середземномор'я та майже всієї Євразії.
- Сабатинівський човен – дерев'яний човен, знайдений влітку 1937 року неподалік села Сабатинівка (Благовіщенський район Кіровоградської області) на дні ріки Південний Буг і датується по-різному, найчастіше I-II тис. до н. е. У наш час човен – один з головних експонатів Центрального військово-морського музею в Санкт-Петербурзі.
- Скарби з кургану Солоха (4 ст. до н. е.), знайдені на південному заході від села Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Речі з «Солохи» зберігаються в Ермітажі (Ленінград).
- Капустянський скарб – скарб з с. Капустино Шполянського району Черкаської області. Він був надісланий до Держхрану СРСР з порушеннями українського законодавства, вимоги Міністерства культури України щодо його повернення не були задоволені.
- Золотий зміювик Володимира Мономаха – круглий, пишно декорований чернігівський медальйон. На його лицьовому боці зображений архангел Михаїл, а на звороті – голова, подібна до античної Горгони Медузи. На даний момент в Історичному музеї в Москві.
- Перещепинський скарб, або Малоперещепинський скарб – найбагатший скарб знайдений у Східній Європі. Це комплекс золотих і срібних речей, знайдених 1912 року біля села Мала Перещепина, Новосанжарського району Полтавської області. Зараз його місце перебування - Ермітаж (Санкт-Петербург).
- Скарб собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерського монастиря, знайдений в листопаді 1898 року під час ремонтних робіт

на хорах. 16 грудня 1899 року за рішенням Синоду Православної російської церкви, яка володіла монастирем, скарб був проданий до столичного Ермітажу за 65 тис. рублів. Невдовзі, щоб розплатитися з придворним відомством, яке дало гроші на викуп скарбу на умовах позики, певну кількість дублетів продали на аукціоні в Амстердамі. Декілька дублетів медалей передали Історичному музею в Москві, решта залишилися в Ермітажі. Після досягнутої між представниками Української СРР та Російської СФРР 1930 року згоди, медаль мали передати до українського музею, але з невідомих причин цього так і не зробили. На сьогоднішній день одну копію медалі з них можна побачити в експозиції персональної виставки ювеліра в острозькому Музеї нумізматики, а другу в салоні автора в місті Славути Хмельницької області.

Також можна навести приклади здобутків археології, які перебувають і в музеях та закладах інших країн. Це такі, наприклад, як:

- Грецька діадема з Понтиди, що зараз в Збірці античних знахідок Мюнхена.
- Михалківський скарб (VIII–VII ст. до н. е.), знайдений у розмивах р. Нічлави поблизу села Михалків Тернопільської області у 1878 і 1897 роках. Австро-Угорський уряд дозволив залишити скарб у колекції графа Володимира Дідушицького в Львові, а пізніше, до 1940 року, зберігався у львівському Історичному музеї. Згодом скарб вивезли до Москви. Багато речей з Михалківського скарбу потрапило у приватні колекції та в музеї Відня, Будапешта та Берліна.
- Збручанський ідол (Збручанський Світовид; IX ст.), знайдений біля с. Личківці коло Гусятина в річці Збруч (притока Дністра) в 1848 році. На даний момент зберігається в Краківському археологічному музеї. У Кракові, Львові, Києві, Гусятині, Москві є копії статуї натуральної величини; як і у Тернополі (обласний краєзнавчий музей) [4].
- 4 вересня 2018 року з'явилося повідомлення, що лот «Карпатський шолом бронзового віку» був проданий за 11,875 фунтів стерлінгів. При перепродажі було зазначено, що це власність однієї дами, яка мешкає в Кенті, а шолом походить з колекції її дідуся, що він придбав у Німеччині після Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ідеологія коштовного металу: як повернути Україні вкрадені атрибути влади, закарбовані у золоті* // Україна Молода: офіційна сторінка. 2016. 16 серпня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3034/196/102314>
2. *Колекції таємниць* // Тиждень. ua: офіційна сторінка. 2015. 29 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/143430>

3. У Києві відкрилась виставка цінностей, повернених до України з-за кордону // Радіо Свобода: офіційна сторінка. 2010. 3 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1947812.html>
4. Українські цінності за кордоном // Вікіпедія: офіційна сторінка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українські_цінності_за_кордоном#Реліквії
5. Федорук О.К. Україна і Росія: діалоги у сфері переміщених культурних цінностей // Internet Archive Wayback Machine: офіційна сторінка. URL: <https://web.archive.org/web/20051221134046/http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/fedoruk.htm>

Пеляшенко К. Ю.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

КУРГАН № 2 МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ «ДЕРГАЧІ»: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Курганний могильник скіфського часу «Дергачі» розташований на території Дергачівської міської ради Харківського району Харківської області. За топографією він знаходиться на краю правого корінного берега р. Лопань, рельєф має похилу поверхню у східному напрямку. На сьогоднішній день візуально фіксується 32 насипи діаметром від 3 до 15 м, висотою від 0,1 до 1,0 м, що займають територію приблизно 200 x 200 м.

В 2018-2019 рр. на могильнику проводились розкопки під керівництвом автора, в результаті яких було розкопано сім курганних насипів. Поховальні комплекси мають сліди пограбування, що ускладнює вивчення всіх елементів обряду. З розкопаних нами поховань найбільш збереженим і інформативним комплексом є курган № 2, саме він був обраний для 3D моделювання. Метою такої реконструкції є графічна об'ємна візуалізація поховальної обрядовості за даними археологічних розкопок.

Курган № 2 розташований в східній частині могильника, на південний-схід від найбільшого в групі кургану № 1. Насип порослий підліском, в північно-західній частині та західній його полі ростуть два дерева (дуби). Курган має діаметр 10 м та висоту від рівня давньої поверхні 0,60 м. Насип було досліджено без застосування техніки двома траншеями шириною 3 м та довжиною 10 м з залишенням центральної бровки (рис. 1: 1).

Насип складений з чорноземно-глинистого ґрунту, в якому на глибині від 0,10 до 0,60 м траплялись поодинокі фрагменти стінок ліпного посуду, в північній частині насипу на глибині 0,40 м виявлено стінку античної амфори і уламок кварцитової зернотерки. Явних слідів тризни у вигляді скупчень, залишків вогнища тут не виявлено. В центральній частині насипу зафіксовано материковий викид з поховання, що фіксувався з глибини 0,40 м в обох траншеях (рис. 1: 2).

Викид з чистої жовтої глини лежав на рівні давньої поверхні (передматериковому суглинку) і був складений по всьому периметру поховання, його найбільша товщина до 0,20 м, ширина до 1,0 м. Контури поховальної камери зафіксовані на глибині 0,70 м. Вона мала підпрямокутну форму з трохи заокругленими кутами, орієнтована довгою стороною по лінії південний-захід – північний-схід (відхилення від напрямку північ 46°) (рис. 1: 3). Довжина ями 2,55 м, ширина в південно-західній частині 1,55 м, в північно-східній – 1,45 м. Стінки камери були вертикальні, дно зафіксовано на глибині 1,98 м від найвищої точки кургану та 1,38 від рівня давньої поверхні. Особливості заповнення дозволяють стверджувати, що поховання здійснено в дерев'яному склепі. Ще під час зачистки плями на рівні давньої поверхні було видно, що по краям камери є забутовка ґрунтом жовтого кольору (глина з піском і вкрапленнями крейди), в той час як по центру ями був вписаний менший прямокутник, що мав більш правильні кути ніж камера, заповнений чорноземно-глинистим темним ґрунтом. Під час дослідження заповнення поховальної камери на межі між світлим та темним ґрунтом траплялись поодинокі залишки деревного тліну (в основному під південно-східною стінкою), але вони не йшли суцільним шаром, що вказує на те, що, можливо, стінки склепу були тонкими і не збереглись. Розміри склепу: 2,05 x 1,0 м.

Дослідження поховальної камери проводилось секторами, що дозволило чітко простежити грабіжницький лаз: він воронкою спускався у південно-західну частину камери, таким чином, більша частина центральної та північно-східної частини виявилися не потурбованими. Грабіжницький лаз був заповнений щільним чорноземно-глинистим ґрунтом, а непорушена частина була заповнена більш м'яким і світлим (плямистим за кольоровою гаммою) чорноземно-глинистим ґрунтом з супіском. В заповненні, чітко на межі грабіжницького лазу і непорушеної частини, на глибині 1,30 м від найвищої точки кургану було виявлено розбитий череп людини, трохи вище, на глибині 0,90 м – залізна ворворка.

На дні поховальної камери на глибині 1,98 м, у межах склепу виявлено скелет людини, що лежав у витягнутому положенні на спині, орієнтований головою на південний-захід. За визначенням В.Л. Бондаренка скелет належав чоловікові, віком 20-25 років, зростом близько 168 см. Відсутній череп (що знайдений у грабіжницькому лазі), ліва плечова кістка, частина ребр лівої сторони зміщена ближче до правої плечової кістки. Інші кістки зафіксовані в анатомічному порядку. Жодних слідів підстилки або підсипання на дні камери не виявлено. Зліва від кістяка на рівні лівої руки знайдено сім бронзових наконечників стріл, які були зміщені грабіжниками і залягали у заповненні на різних глибинах. Скоріш за все, в похованні був колчан, який винесли

грабіжники. В східному куту камери знайдений залізний вток списа/дротика, сам наконечник став предметом пограбування. За набором інвентарю поховання можна датувати в межах кінця V–IV ст. до н.е.

За результатами даних про деталі поховальної обрядовості (розміри курганного насипу, форма поховальної ями, стратиграфія, положення збереженої частини кістяка, інвентар) була зроблена 3D модель кургану з похованням (рис. 1: 4). Реконструкція зроблена художником, аніматором Світланою Узких, якій автор висловлює щирю вдячність. Вона демонструє різні етапи створення кургану: викопування поховальної ями, спорудження дерев'яної конструкції, засипка простору між склепом і ямою глиняною забутовкою, створення глиняного викиду навколо могили та спорудження насипу кургану. Реконструкція зовнішнього вигляду похованого чоловіка та його одягу зроблена за відомими зображеннями на предметах торевтики.

Дана реконструкція дозволяє візуально краще уявити різні етапи поховальної обрядовості могильника «Дергачі» та може використовуватися для публікації у науково-популярних виданнях і в музейній справі.

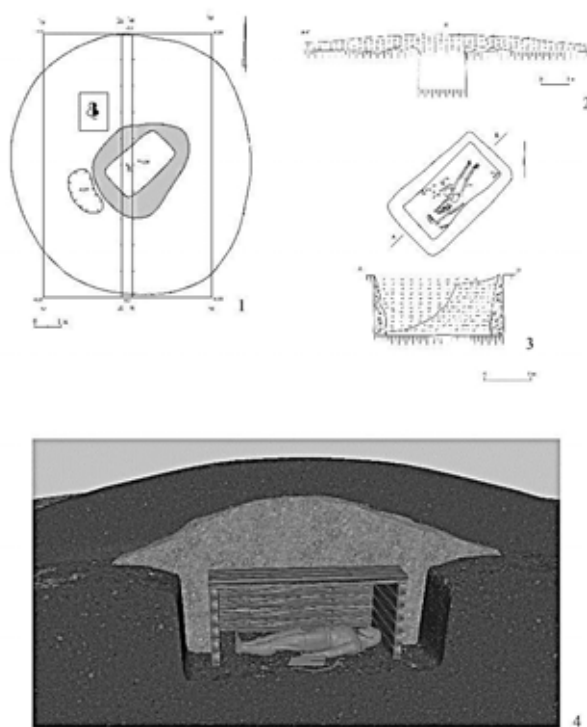

Рис. 1. Курган № 2 курганного могильника «Дергачі»: 1. Загальний план кургану; 2. Стратиграфія центральної бровки; 3. План та розріз поховання; 4. Реконструкція поховання (автор Світлана Узких).

**В. ДОВЖЕНОК – ДОСЛІДНИК ЗЕМЛЕРОБСТВА
У РУСІ-УКРАЇНІ**

Провідною галуззю економіки Русі було сільське господарство. Особливо великого розвитку досягло землеробство. У радянський період було чимало дослідників соціально-економічного життя Русі. Суттєвих успіхів у вивченні сільськогосподарського виробництва було досягнуто В. Довженком. Народився Довженок Василь Йосипович 24 квітня 1909 року в селі Крапивня Стародубської волості Чернігівської губернії (нині село Брянської обл., РФ) у сільській родині [1, с. 111]. Закінчив музейне відділення Київського державного художнього інституту. Пізніше працював науковим співробітником Київського історичного музею [2, с. 200]. Вступив до аспірантури Київського університету. З 1938 року працював в Інституті археології АН УРСР і одночасно викладав історію СРСР у Київському педагогічному інституті. 1940 року захистив кандидатську дисертацію. Після німецько-радянської війни 1941–1945 рр. В. Довженок повернувся в Інститут археології АН УРСР, де працював старшим науковим співробітником, 1954–76 рр. керував спочатку відділенням, а згодом сектором слов'яно-руської й середньовічної археології [3, с. 110]. Є автором близько 120 наукових праць, серед яких монографії: «Військова справа у Київській Русі», «Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.», «Древньоруське місто Воїнь» та ін. [4, с.220]. В монографії «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.» автор першим в радянській історіографії здійснив вдалу спробу висвітлити в усьому обсязі технічний і агротехнічний рівень землеробства відповідно до різних природно-географічних районів, показати прогресивний розвиток основних знарядь і землеробських систем, визначити рівень продуктивності землеробства, охарактеризувати організацію сільського господарства і форми землеволодіння. Своїм дослідженням В. Довженок поставив крапку в дискусіях радянських вчених про рівень економічного розвитку Русі, остаточно довівши, що східні слов'яни часів Русі стояли в економічному відношенні на рівні, не нижчому, ніж сучасні їм західноєвропейські народи. Окремий розділ В. Довженок присвятив проблемі феодалної вотчини, висвітливши досліджені археологами залишки городищ XII – першої половини XIII ст. як феодалних замків та місць концентрації тимчасово залежного населення [5, с 133]. Проте в монографії В. Довженка майже відсутні матеріали неукріплених поселень – за причини їх відсутності. Під його керівництвом здійснено розкопки визначних ранньослов'янських і

давньоруських пам'яток – Сахнівка (село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.), Воїнь, Волинцеве (село Путивльського р-ну Сумської обл.), Вишгород, Чучин, х. Половецький (нині с. Половецьке Богуславського р-ну Київ. обл.), Іван-город (село Ічнянського району Черніг. обл.) та ін. [6, с 154]. У наукових фондах Інституту археології зберігаються артефакти знайдені В.Й. Довженком на території Стародубського району у 1954р. У ході робіт було обстежено 7 різночасових пам'яток. У 5 випадках зафіксовано багаточарові поселення (Гаврилівка, Рябцево, Крапивня, урочище Ведмежий Луг). На цих же поселеннях були виявлені фрагменти кераміки давньоруського часу. Саме його працями був доведений високий рівень розвитку слов'янських народів, були розвіяні радянські стереотипи. Отже, В.Й. Довженко зробив важливий внесок в дослідженні соціально-економічного життя Русі-України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Археологические памятники Брянщины (по материалах разведок В. И. Довженка 1954 г.) / К.Н.Капустин, А.А.Чубур. АН СРСР, 1969. 111 с.*
2. *Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі. Київ: АН Української РСР, 1961. 200 с.*
3. *Довженко Василь Йосипович / Енциклопедія історії України / Брега Г.С.-Київ: Наукова думка, 2004. 110 с.*
4. *Довженко Василь Йосипович / Енциклопедія сучасної України : Толочко П.П. та ін. -Київ: Наукова думка, 2004. 220 с.*
5. *Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. Чернігів, 1997. 133 с.*
6. *Соціально-економічне життя древньої Русі // Археологія і давня історія України: Зб. наук.пр. Київ. ІА НІН України, 2014. Вип 1 (12). 154 с.*

Піструіл І. В.

Одеський археологічний музей НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Початок археологічного дослідження кам'яного віку Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний з роботою експедиції під керівництвом Ф. Козубовського у 1930-1932 рр. Під час роботи експедиції на р. Південний Буг між Первомайськом та Вознесенськом були відкриті та досліджені пам'ятки різних археологічних епох. При обстеженні долини р. Бакшали (правої притоки р. Південний Буг) біля сіл Анетівка та Щуцьке були локалізовані декілька місцезнаходжень кам'яного віку, які датовані «епіпалеолітичною епохою» [4]. У 1939-1940 рр. на околиці с. Володимирівка (на правому березі р. Синюхи) М. Якимович відкрив стоянку Володимирівку. На жаль, матеріали цих досліджень частково або повністю були втрачені у роки II Світової війни. Також, наприкінці 30-х рр. біля м. Одеса, в карстовій печері біля с. Іллінка відкрите (Т. Грицай) та практично повністю

досліджене палеонтологічне місцезнаходження, де поряд з кістками печерного ведмедя знайдена невелика кількість (біля 50 екз.) різночасових кременевих знарядь, які пізніше неоднозначно інтерпретувались різними дослідниками [3].

Наступний етап вивчення кам'яного віку регіону, пов'язаний з накопиченням матеріалу, почався в повоєнний період. У 1946-1947 рр. О.П. Черниш продовжив дослідження на стоянці Володимирівка, де було виокремлено вісім культурних шарів та на підставі цього зроблений висновок про поступову трансформацію кременевого інвентарю (мікролітизація та поява геометричних форм) від шарів, що залягали внизу до верхніх шарів [12].

Деяко пізніше розвідки та розкопки в регіоні проводили П.Й. Борисковський (50-60-і рр.) та В.І. Красковський (50-70-і рр.). В цей час під Одесою були частково досліджені стоянки верхнього палеоліту Велика Акаржа та Кам'янка, а також знайдена велика кількість верхньопалеолітичних та мезолітичних місцезнаходжень [1; 5].

З кінця 60-х років починається наступний етап вивчення кам'яного віку регіону. І далі проводяться розвідки та розкопуються пам'ятки. Але, вже на основі отриманого археологічного матеріалу створюються регіональні схеми розвитку верхньопалеолітичних та мезолітичних культур. З середини 60-х рр. дослідження кам'яного віку регіону продовжені В.Н. Станко. Під його керівництвом проведені розвідки та частково або повністю досліджені декілька мезолітичних пам'яток (Білолісся, Гіржеве, Мирне) [10]. В 1978-2007 рр. Причорноморською експедицією під керівництвом В.Н. Станко проводились дослідження пам'яток кам'яного віку долини р. Бакшали, де було локалізовано біля 25 місцезнаходжень. На декількох з них проведені розкопки, на основі яких розроблена хронологія та культурно-історична періодизація верхнього палеоліту та мезоліту Північно-Західного Причорномор'я [9; 11].

Крім того, в цей період проводились дослідження верхнього палеоліту та мезоліту інших територій регіону: Побужжя (С.П. Смолянинова), Нижнього Подніпров'я (М.П. Оленковський) та Нижнього Подніпров'я (І.В. Сапожніков). Для кожного з цих мікрорегіонів, в залежності від поглядів дослідників, запропонована своя культурно-історична схема розвитку та взаємодії верхньопалеолітичних та мезолітичних культур [напр.: 6; 8; 9].

В наступний період (з початку-середини 90 рр. і далі) кількість польових досліджень деяко зменшується: продовжуються розкопки в долині р. Бакшали під керівництвом В.Н. Станко (з 2008 р. – І.В. Піструїла) [2; 7]. В інших мікрорегіонах також проводились невеликі за об'ємом археологічні роботи. На підставі цих досліджень уточнюються раніше запропоновані (іноді розробляються інші) культурно-

історичні схеми розвитку верхньопалеолітичних та мезолітичних культур. Археологічні матеріали пам'яток регіону порівнюються (в пошуках аналогій) з матеріалами інших регіонів. Але іноді, в залежності від поглядів дослідників, які суб'єктивні та сформовані на основі певного світогляду, матеріали окремих пам'яток відносяться до різних археологічних культур/технокомплексів та будуються досить специфічні «сурогатні» схеми. Це іноді заплутує і досі нам дещо не зрозумілу картину розвитку первісних технологій та суспільств регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисковский П.И. Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1961 году // КС ОГАМ за 1961 год. Одесса, 1963. С. 7-10.
2. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // *Stratum plus*. 2003-2004. №1. С. 206-227.
3. Добровольський А.В. Печера коло с. Іллінки, Одеської області // *Археологія*. 1950. т. IV. С. 152-155.
4. Козубовський Ф.А. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки (середній басейн р. Буга) // *Наукові записки Інституту матеріальної культури Української АН. Київ*, 1935. Кн. 5-6. С. 113-123.
5. Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. Київ, 1978. 68 с.
6. Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит нижнего Днепра. Херсон, 1991. 202 с.
7. Піструїл І.В. Памятки камяного віку біля с. Анетівка: 40 років з початку досліджень // *Емінак*. 2018. №3. С. 8-20.
8. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratum plus*. 2011. №1. С. 15-149.
9. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. Киев, 1990. 107 с.
10. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, 1982. 176 с.
11. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Киев, 1989. 139 с.
12. Черниш О.П. Володимірівська палеолітична стоянка. Київ, 1953. 76 с.

Погуляка Б. С.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Період 80-40 тисяч років тому пов'язаний із появою сучасного типу людини розумної – кроманьйонця, а 35 тисяч років тому (в епоху плейстоцену, останнього Льодовикового періоду) розпочався яскравий та стрімкий розвиток первісного суспільства. Ця епоха характеризується завершенням формування сучасної людини. З'являються, на відміну від печерних, великі поселення (стоянки), здебільшого відкритого типу. Господарство, як і раніше, привласнювальне,

полювання на великого звіра (мамонта, носорога, бика, північного оленя) має колективний характер. Але саме в цей час починається розквіт мистецтва як такого, що досяг найвищого рівня в останній стадії палеоліту - мадлені (15-10 тисяч років тому).

До провідних напрямів образотворчої діяльності людини належали палеолітичний анімалізм (від латин. «аніمال» – «тварина») – тобто міфологічно-фантастичне осмислення основних умов існування соціуму. Для печерного мистецтва характерні найдавніші натуралістичні зображення – відбитки людської руки, серії прямих та хвилястих паралельних ліній, проведені пальцями по сирій глині, палеолітичне гравірування, розписи, барельєфи, окремі витвори з глини.

На стінах зображували тварин: бізонів, коней, оленів. Малюнки були виконані фарбами: чорною із сажі та червоною з вохри. Жіночі зображення завжди розташовувалися в лівій групі або на лівій стіні печери і голови в них забарвлені в червоне, а чоловічі завжди розташовувалися в правій групі або на правій стіні печери і голови їх зафарбовувалися у чорний колір [3, с. 127].

Варто зазначити, що скульптури та малюнки, які зображують тварин, реалістичні, а людські дуже умовні та схематичні, і найчастіше являють собою фігури фантастичних антропоморфних істот, або людей у звіриних масках. Отже, судячи з прекрасних зображень тварин, передавати натуру первісні художники вміли. Відступ від реалізму був навмисним. Фантастичні антропоморфні істоти тлумачаться у цьому як тотемні предки і вони аналогічні австралійським міфологічним зображенням нашого часу.

До предметів первісного мистецтва належать «чуринги» – невеликі камені, вкриті зображеннями та магічними знаками, а також малюнки на стінах гrotів. Один з них – Грот Мамонта, де є кілька групових композицій. На одній зображено тварину, яка нагадує слона з бивнями і хоботом, але з ногами та хвостом бика [2, с. 234].

Багато знахідок виробів з кістки знайдено в Подністров'ї. Найвідоміші артефакти зафіксовані в центральних та східних регіонах України (стоянки Мезин і Межиріч), де були знайдені кістяні флейти, розфарбовані вохрою та покриті меандровим орнаментом браслети з кістки мамонта.

Поки що немає єдиної концепції, яка пояснює сутність печерного палеолітичного живопису і декорування дрібних виробів. Але характер самих малюнків, скульптури та декорування все ж свідчать на користь культового призначення цих творів мистецтва. Основними напрямками вірувань були культ тварин, що дають їжу, і культ жінки – продовжувачки роду, про що свідчать статуетки т. зв. «дебелих Венер» з гіпертрофією жіночих статевих ознак, які між собою в часовому вимірі мають до тисячі років.

Статуетки, які зображають жінок, найчастіше знаходять розбитими близько або в спеціальних поглибленнях. На цій підставі виникла думка, що вони служили для виконання обрядових дій. Вважається також, що окремі статуетки були символами реальних або міфічних жінок-прародительок або несуть в собі узагальнений естетичний ідеал епохи палеоліту, будучи одночасно віддзеркаленням культу родючості, зображеннями жриць і образів предків. При всьому розмаїтті думок, наявність статуеток свідчить про існування в той чи іншій мірі культу жіночого божества. У них закладені як реалістичні, так і міфологічні уявлення про жінку – матір, господиню, берегиню домашнього вогнища, прародительку [1, с. 104-105].

Таким чином, у період пізнього палеоліту зароджується духовне життя людини, первісні філософські та релігійні уявлення, мистецтво, художні образи, які впродовж всієї історії супутні духовним ідеям. Провідним напрямком мистецтва був палеолітичний анімалізм. Зображували тварин, людей у звіриних масках, жінок реальних, або міфічних жінок-прародительок. Це пов'язано з тим, що основними напрямками вірувань були культу тварин та жінок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривавич Д.П., Овсійчук В.А., Черепанова С.О. *Українське мистецтво*. Львів: Світ, 2003. Ч. 1. 256 с.
2. Смирнов С.В., Кухарчук В.В. *Палеоліт // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редколегія: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: 520 с.
3. Станко В.Н. та ін. *Історія первісного суспільства*. Київ: Либідь, 1999. 240 с.

Прудько В. О.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ЗАСТОСУВАННЯ ЗДОБУТКІВ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ У ПРОФОРІЄНТАЦІЙНІЙ РОБОТІ ВНЗ

Профорієнтаційна робота як і повсякчас є одним з важливих напрямків роботи сучасного закладу вищої освіти. Саме від ефективності та результативності проведення профорієнтаційних заходів суттєво залежить число зацікавлених абітурієнтів, а відтак і студентів тої чи іншої спеціальності у ВНЗ.

З поміж багатьох форм та методів проведення профорієнтаційної роботи зупинимося більш детально на способах застосування здобутків експериментальної археології та історичної реконструкції у цій справі.

Як експериментальна археологія так й історична реконструкція входять до переліку дисциплін, що вивчаються студентами спеціаль-

ність яких пов'язана тією чи іншою мірою з археологією. Оскільки ці дисципліни мають практичний характер, студенти безпосередньо під час вивчення як одного так і іншого курсу можуть проводити експерименти та створювати репліки з оригінальних артефактів.

Накопичивши необхідний досвід такої роботи варто надати даній діяльності публічності, залучаючи до даного виду роботи студентів, які на практиці закріплюючи матеріал завершують вивчення курсу та отримують підсумкову оцінку. Таким чином можна організовувати ефективну роботу постійно діючого гуртка, діяльність якого стане наочним прикладом для всіх зацікавлених. На практиці все це зводиться до масових екскурсій та індивідуальних занять.

Під час екскурсій до так званих «ремісничих містечок» учні шкіл можуть не тільки спробувати себе в ролі гончаря, коваля, стрільця з луку чи металника сулиць (з прикладу роботи Ніжинського археологічного товариства), а й довідатися багато цікавої інформації пов'язаної як безпосередньо з історією того чи іншого ремесла, так і з історією рідного міста, регіону загалом.

Залучаючись до такої форми роботи, учні отримують змогу побачити деякі фрагменти навчального процесу у ВНЗ з середини, що сприяє створенню позитивних емоцій, а відтак і гарного загального враження про спеціальність, на якій навчаються студенти, залучені у зазначеному процесі.

Таким чином, ефективно організована спільна робота викладачів та студентів ВНЗ в даному напрямку, має досить високу ефективність та практичне значення.

Подрез Ю. В.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

Кедун І. С.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ В НІЖИНЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Археологічні дослідження як елемент освіти мають досить тривалу історію в Ніжинському університеті. Ще з XIX століття були здійснені й перші спроби фахових археологічних досліджень. Відомо, що намагання організувати археологічні дослідження власне в Ніжині прагнув здійснити І. С. Орлай ще в 1820-х рр. (директор Гімназії вищих наук 1821 – 1826 рр.). Ним було створено історичне товариство гімназистів.

Надалі в процесі розвитку ВНЗ в зв'язку з його історією спорадично виникали окремі археологічні осередки. Якісно новий етап

розвитку археологічної освіти в вузі пов'язаний з початком систематичних археологічних досліджень в XXI ст. Саме з 2003 р. у місті з легкої руки керівника обласного підрозділу «ОАСУ» розпочались системні охоронні дослідження на території Ніжина. Цікавою особливістю стало те, що весь персонал було сформовано з викладачів та студентів Ніжинського державного педагогічного інституту.

Надалі саме на основі сформованого кістяка вже в університеті створено власну Ніжинську археологічну експедицію, що діє й донині. За 17 років було досліджено територію Старого міста (ур. Замок), Нового міста, поселень в ур. Комуна (літописний Уненіж), «Магерки-I» і «Магерки-II», «Ветхе-I» і т.д. Систематично проводиться постійний моніторинг збереженості археологічних пам'яток у регіоні.

Окрім того, археологія в Ніжині постійно розвивається. У 2009 році при НДУ ім. Миколи Гоголя спільно з Інститутом археології НАН України створено археологічну лабораторію, а з 2019 створено центр експериментальних археологічних досліджень в складі згаданої вище лабораторії. З 2013 р. діє щорічний польовий семінар «Історична реконструкція – стародавній Ніжин». У 2018 р. в Ніжинському краєзнавчому музеї запрацював відділ археології та підземної історії.

Розвиток археологічних досліджень у XXI ст. викликав неабиякий інтерес серед місцевої громади. Значну частину робіт виконано волонтерами й за кошти жителів. Як наслідок, у 2017 р. у місті створено ГО «Ніжинське археологічне товариство при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя».

На сьогодні в місті сформувався самостійний центр, здатний проводити системні археологічні дослідження.

Наступним етапом стало відкриття магістратури за спеціальністю «Археологія» у 2012 році. На сьогодні навчання археології здійснюється в рамках спеціальності «історія та археологія» на рівнях бакалаврату та магістратури.

Основна особливість викладання археології в Вузі полягає в посиленій практичній роботі. Після першого курсу студенти історики проходять археологічну практику в комбінованій експедиції. Під час практики студенти приймають участь в процесі розкопок та займаються експериментальними археологічними дослідженнями. Після проходження практики студенти обирають цікавий для них напрям. В процесі подальшого навчання студенти працюють в обраному ними проекті. Під час виконання проекту студенти набувають всіх необхідних навичок. Окрім цього практичне навантаження допомагає краще зрозуміти теоретичне лекційне навантаження. Важливим елементом підготовки студентів археологів є і музейна складова археології, яка забезпечується за рахунок науково-дослідної практики на старших курсах. Під час проходження практики студенти мають

всебічно дослідити артефакт та довести його до експозиційного стану.

Таким чином в процесі навчання окрім власне спеціальності історик та археолог, студенти набувають додаткові навички з обраних ними напрямків. Наприклад – гончар, коваль, реставратор, музейний працівник, науковий співробітник, зберігач фондів, менеджер проектів.

Пушкар Д. А.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВГОРОДА – СІВЕРСЬКОГО

Дослідження історії та старожитностей Новгород-Сіверського розпочалось в кінці XVIII ст. Це було пов'язано з підготовкою до запровадження на Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. Розпочалось все з роботи комісії А. Милорадовича, в 1779 р., який детально описав фортифікації Новгород-Сіверська. Дослідник визначив заснування цього міста «до Святого Володимира», що не пізніше X ст. Також вони разом зі священником А. Пригарою розписали убогість та розваленість фортеці, сам А. Пригара вніс свою частку в дослідження Новгород-Сіверська. Пригара описав поховальні пам'ятки на околиці Новгород-Сіверська, в яких на його думку погребені язичницькі володарі, також за його сприянням було знайдено Доматканове городище [1, с. 62].

У 1787 р. О. Шафонський на вимогу П. Румянцева упорядкував «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества», в якому йдеться не лише про фортецю, а й «крепостные ворота», які «и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались» [1, с. 64].

Під впливом революції в Західній Європі, повстання декабристів, активна діяльність Кирило-Мефодіївського товариства пробудила інтерес в українського народу до національних традицій. Лише письмові джерела вже не задовольняли дослідників і вони починають активно використовувати археологічний метод. Микола I указом від 31 грудня 1826 р. наказав збирати свідчення про остатки давніх замків або других давніх будинків, та їх охорону. Відтак, на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» з'явилися повідомлення про Новгород-Сіверський. В ньому розташовувалась стаття П. Сбітнева. Він зробив висновки на основі легенд та літописних свідчень, що місто було засновано за часів князя Володимира, а створення Новгород-Сіверської фортеці відбувається за часів Ярослава Володимировича [2, с. 24].

Принципово новим етапом досліджень на Чернігівщині можна вважати 70-і рр. XIX ст. В цей час відбувається остаточне оформлення

в Російській імперії археології як науки. В 1856 було створено Імператорська Археологічна Комісія (ІАК) та проведення Всеросійських з'їздів. В результаті цього дали дозвіл на дослідження курганних поховань сіверян, які почав вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д. Самоквасов [3, с. 17].

Д. Самоквасов провів паспортизацію пам'яток Новгород-Сіверського, що дозволило систематизувати археологічні дослідження в регіоні. Особисто Д. Самоквасов оглянув 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення, серед яких були й городища ранньозалізного часу, що були пізніше віднесені М. Воеводським до юхнівської культури. Це дозволило археологу вперше описати городище Новгорода-Сіверського. Оглянувши околиці міста, він зробив висновок, що поховальні пам'ятки, про які згадував у XVIII ст. А. Пригара, не збереглися «потому, что поля, выгоны и леса, окружающие его в древности, давно обращены под городские постройки и огороды» [3, с. 5].

У 1878 р. Д. Самоквасов знову звернувся до курганних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів. Дослідник зафіксував поховання за обрядом трупопокладення в ямах [3, с. 19].

У вивченні археологічних пам'яток Новгород-Сіверського Подесення в окремий період можна виділити 20–40-і рр. XX ст., що характеризуються початком планомірних досліджень в Україні. Цьому сприяла діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету (далі ВУАК). Протягом 1924–1925 рр. на території Новгород-Сіверського Подесення працювала експедиція ВУАК під керівництвом В. Юркевича. Археологи досліджували, головним чином, пам'ятки, що знаходились на лівому березі р. Десни між сс. Боровичі та Очкіно, де виявлено курганну групу з 6 насипів. Один з них – з трупопокладенням та інвентарем.

У північно-східній частині міста було відкрито і обстежено Друге Новгород-Сіверське городище продовгуватої форми. Для вивчення стратиграфії городища та збирання речового матеріалу у 1945 р. експедиція М. Воеводського продовжила його вивчення. У північно-західній частині городища під час зачистки краю обриву зафіксовано залишки житла зі зруйнованою піччю, кострища та зібрана значна колекція кераміки. Це дозволило виділити два стратиграфічні шари – юхновської та роменської культур [5, с. 7].

На жаль, як і на попередньому етапі досліджень Новгород-Сіверських старожитностей IX–XIII ст., вивченням було охоплено лише правий берег р. Десни та її приток – Роми, Судості, Смяча. Залишилися необстеженими території, розташовані за межами головної річкової мережі. Вивчення цих ділянок дозволить відкрити

нові пам'ятки IX–XIII ст. та повністю відтворити історичні події, які розгорталися на терені Новгород-Сіверщини. Загалом, можна визнати, що цей регіон Чернігівщини на сьогодні найкраще досліджений в археологічному відношенні у порівнянні з іншими територіями краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамов И. С. Раскопки в Черниговской губернии у д. Ушивка Кролевецкого уезда. Известия Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1910. Вып. 34. С. 142.*
2. *Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С. А. Гатцуком. Известия Императорской Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 29. С. 164.*
3. *Самоковасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда. Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. Москва, 1906. Вып. 1. С. 4–21.*
4. *Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. Земский сборник Черниговской губернии. 1899. № 1. С. 39–60.*

Ребенок В. Р.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВІДОМОСТІ ПРО КУЛЬТУРУ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ

Мета публікації – проаналізувати археологічну культуру карпатських курганів, вивчаючи історію дослідження, джерелознавчу базу, зібрану безпосередньо археологами.

До актуальних досліджень даної теми відносяться роботи Л. В. Вакулєнко «Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах в III–IV ст. н. е.», М. Ю. Смішко «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.», В. Г. Котигорошко. «Итоги изучения могильника Иза на Закарпатье». Частково дану проблематику розглянув в своїй статті В. М. Войнаровський, який в загальних рисах показав здобутки Б. О. Тимощука та І. П. Русанової в дослідженні пам'яток римського часу та ін.

Хронологія культури карпатських курганів, так само як і черняхівської, повністю вкладається в рамки пізньоримського періоду, захоплюючи початковий етап епохи великого переселення народів, у цілому, згідно із загальноприйнятою європейською періодизацією, відповідаючи періодам C та D [4, с. 172]. Ареал розселення охоплює передгірські області Східних Карпат по верхніх течіях Дністра, Сірета і Прута (притоки Дунаю). Поселення займали аж ніяк не гірські масиви, а передгірську територію, що географічно характеризується як пологоувалиста рівнина [3, с. 43]. Серед дослідників, які проводили розкопки варто виділити О. Чоловського (1886 р.), Й. Самбаті (1891 р.), Й. Коперницького (1912 р.), Т. Сумілитського (1934 р.), Я. Пастернака (1934–1937 рр.) та ін. В 1960 р. М. Смішком, відкриті культурні пам'ятки

було виділено в окрему археологічну культуру, назва якої пов'язана з курганним поховальним обрядом. В цілому досліджено 10 поселень і 30 могильників (близько 150 поховань).

Масштабні археологічні дослідження 80-х років у Галицькому Прикарпатті разом з попередніми роботами 30-х і 70-х років зробили цей район найбільш вивченим з усього ареалу культури карпатських курганів, а отже, основним для вирішення багатьох проблем. Планомірними розвідками відкрито низку нових пам'яток. Значна густина їх розміщення засвідчує щільне заселення цього регіону за пізньоримських часів. Наприклад, три великі курганні могильники поблизу с. Шопорівці і Товмачик, що нараховували 46, 62 і 102 курганні насипи, розміщені один від одного на відстані 3 км [2].

За інтенсивними дослідженнями в поселеннях жител (Глибока – 16 і Гореча II – 13 жител), їх можна охарактеризувати. Площа не перевищує 2-3 га, поселення не укріплені, розташовані на похилій місцевості, мисах і схилах. Деякі розташовані на відстані 1 км уздовж гірських струмків і річок.

Житла представлені як наземними, так і заглибленими в землю будівлями. Наземні будівлі мали прямокутну форму і каркасно-глинобитну конструкцію, їхні розміри – 12-40 м². Менш поширеними були напівземлянки, площа яких становила 9-12 м², глибина 0,5-0,9 м. Кількість таких будівель зростає на заключному етапі існування культури, що зумовлювалося, очевидно, посиленням контактів із черняхівським населенням Середнього Подністров'я [1].

Новими дослідженнями в Галицькому Прикарпатті виявлено виключно поселення із заглибленими житлами, а на поселенні в Пилипах відкрито 11 унікальних споруд – зерносховищ. Кожне з них складалося з системи зернових ям, перекритих однією покрівлею. Виключно важливими знахідками для вивчення різних аспектів господарської діяльності прикарпатського населення першої половини I тис. н.е. є обвуглені зерна злаків, що заповнювали більшість ям. Вони засвідчили широкий асортимент вирощуваних сільськогосподарських культур і високорозвинене землеробство [2].

Розташування могильників спостерігається на верхів'ях узгір'їв й високих берегах рік. Кількість від 5-20 до 60-100 насипів. Куполоподібні кургани висотою 1-1,5 м, діаметр 10-12 м. На горизонті під насипом були виявлені уламки перепаленої кераміки та рештки вогнища площею 10-50 м² отже, обрядом поховання є кремація, здійснені на місці. Не є виключенням зсипання праху в урни та накриття його зверху. Кальциновані кістки найчастіше складали в одну велику або кілька ямок. Проаналізовані залишки земляних, кам'яних та дерев'яних підкурганних конструкцій, а також кільцеві рови діаметром 4-7 м. Поховальний інвентар складається з посудин-приставок, скляних

кухлів тощо. Загалом простежено одну-дві речі, це може бути як особиста річ, так і предмет убрання.

У керамічному комплексі виробів посуд, виготовлений на гончарному крузі або ліплений. Спостерігається схожість з черняхівською культурою в цьому плані. М. Ю. Смішко справедливо зауважував, що прикарпатська кераміка несе на собі більший вплив кельтського керамічного виробництва. Оскільки явище кельтського ренесансу тоді ще не було виявлене і сформульоване, він вважав, що це є наслідком зв'язків із кельтами, які раніше перебували на цій території. На широкі торговельні зв'язки, здебільшого зі східними римськими провінціями, вказують численні знахідки античних амфор, римських монет, а також імпортного скляного посуду.

В етнічному формуванні приймали участь греко-дакійське населення. Виявлений зв'язок з ранньосередньовічними слов'янами V-VII ст. н.е. Відбулося злиття двох етнічних груп; північно-східно-фракійської і слов'янської. Оскільки у Прикарпатті і на території Карпат давньоруський літопис розміщує одне з східнослов'янських літописних племен – білих хорватів, то очевидно, населення культури карпатських курганів і було його генетичним історичним попередником [5].

Отже без вагань ми можемо сказати, культура карпатських курганів є окремою археологічною культурою, а саме зважаючи на ті обставини, що витримана специфіка поховального обряду і компактна територія проживання з чітко визначеними географічними межами. Вона належить до європейських старожитностей пізнього періоду й датується кінцем II – початком V ст. н. е. На утворення якої вплинуло переміщення варварських племен й це активізувало докорінні зміни етнічної карти Європи у пізньоримський час.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Археологія України: Курс лекцій: навч. посібник / Л. Л.Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. К.: Либідь, 2005. 504 с.*
2. *Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганів. Історія досліджень та нові відкриття / Л. В. Вакуленко // Старожитності Русі-України : зб. наук. праць / ред. П. П. Толочко. К., 1994. С. 18-22.*
3. *Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. К.: Наук. думка, 1977. 140 с.*
4. *Вакуленко Л. В., Магомедов Б. В., Терпиловский Р. В. Хронология и периодизация // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К.: Наук. думка, 1990. С. 172-186.*
5. *Культура карпатських курганів. Режим доступу: <https://helpiks.org/1-88989.html> – Назва з екрану.*
6. *Л. В. Вакуленко. Карпатських курганів культура // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.:В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. С. 124. 528 с.*

**ПІВДЕННО – СХІДНИЙ КОРДОН АРЕАЛУ
МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Питання малодослідженої південно - західної та східної частин ареалу милоградської культури є досить дискусійними. Географічно охоплена територія від гирла річки Горинь на заході до правого берега річки Снов та Десна на сході, а далі вниз по течії до впадіння в Дніпро, на сході межу встановлено за рубіжними пам'ятками Подесіння (визначення попереднє). Північний кордон ареалу окреслено в межах нижніх течій річок Случ та Березина; південний проходить теренами Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини та Волинського Полісся за матеріалами О.М. Мельниківської станом на середину 60 – х років ХХ століття [7, с.33-34].

Ключове значення у розв'язанні цього питання відіграє підгірцівська група пам'яток. С.Є. Рассадіним їх виокремлено в локальний «підгірцівсько-милоградський» варіант милоградської культури, утворення якого пов'язано зі зміщенням ареалу на південь. В.Є. Єрмоменко розділяє пам'ятки на дві групи: київську та деснянську. Городище Веприк (Млинок) на Фастівщині та групу городищ в міжріччі Десни та Сули - Гордня, смт. Срібне, Сулак, Плоске (датованих Г.В. Жаровим IV-III ст. до н.е.), де фіксуються давньогрецькі імporti – інтерпретовано як контактні зони носіїв милоградської культури та лісостепових скіфів. За цими пам'ятками окреслено широтний ареал милоградської культури, який поглинув підгірцівські пам'ятки [10, с.48-49].

Проте, якщо розглядати пам'ятки підгірцівського типу серед масиву милоградської культури, то її ареал простягається значно південніше до широти Переяслав-Канів. На Правобережжі основна частина пам'яток виявлена в заплаві річки Дніпро та його правих притоках Ірпені та Стугні [8, с. 55]. На лівому березі осередком їх поширення є долини річок Дніпро та Десна. Окремий куц поселень також зафіксовано в заплаві р. Трубіж [5, с. 302–338]. Варто зауважити, що Є.О. Петровською відзначено наявність випадкових знахідок ажурних бронзових прикрас підгірцівського типу на теренах Вінниччини, де Б.І. Лобаєм також було досліджено курган з жіночим похованням із парними бронзовими браслетами (притаманними зокрема носіям милоградської культури) та ажурним дзвоником – підвіскою [6]. До пам'яток цього регіону відноситься низинне городище милоградської культури Городнявка, зі слабконасиченим культурним шаром V – IV ст. до н.е., виявлене у 2010 році на Хмельниччині, там

зафіксовано залишки поховання, здійсненого за обрядом трупоспалення в центральній частині укріплення [9, с.73 - 74].

Перспективним є вивчення вищевказаних рубіжних пам'яток з потужними культурними відкладеннями. Розглянемо деснянську групу пам'яток дещо детальніше. Городища Городня, Срібне, Сулак та Плоске, досліджені шурфуванням Г.В. Жаровим у 2001 р. Серед матеріалу виявлено ліпну кераміку з пальцево-нігтьовими вдавленнями та крізними проколами або ж «перлинним» орнаментом під вінцем, уламки ручок черпаків та глиняні пряслиця. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду. Ці городища розташовані на північній межі ареалу лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя скіфського часу. Потужний культурний шар та велика кількість імпортного посуду свідчать про жваві торгові зв'язки з Північним Причорномор'ям. Городище Городня та Срібне автором досліджень інтерпретовано як центри торгівлі з «лісовими» племенами милоградської культури Подесення. Городища Сулак та Плоске віднесено до милоградських за топографічною ознакою, зважаючи на місце розташування в заболоченій заплаві р. Остер [4]. Цікавими є дослідження М.І. Лошенкова щодо розмірів милоградських городищ. Статистично доведено, що абсолютна їх більшість (187) знаходяться в межах 0,09 – 0,1 га до 1,75 га. В діапазоні до 9 га знаходяться 27 городищ, лише два з них площею понад 7 га. Тобто, згідно з цими даними, городище Плоске є одним з найбільших серед відомих милоградських пам'яток, після городища Бечі (9 га) та Клиньск (7,2 га) Гомельської області Білорусії [7, с.56].

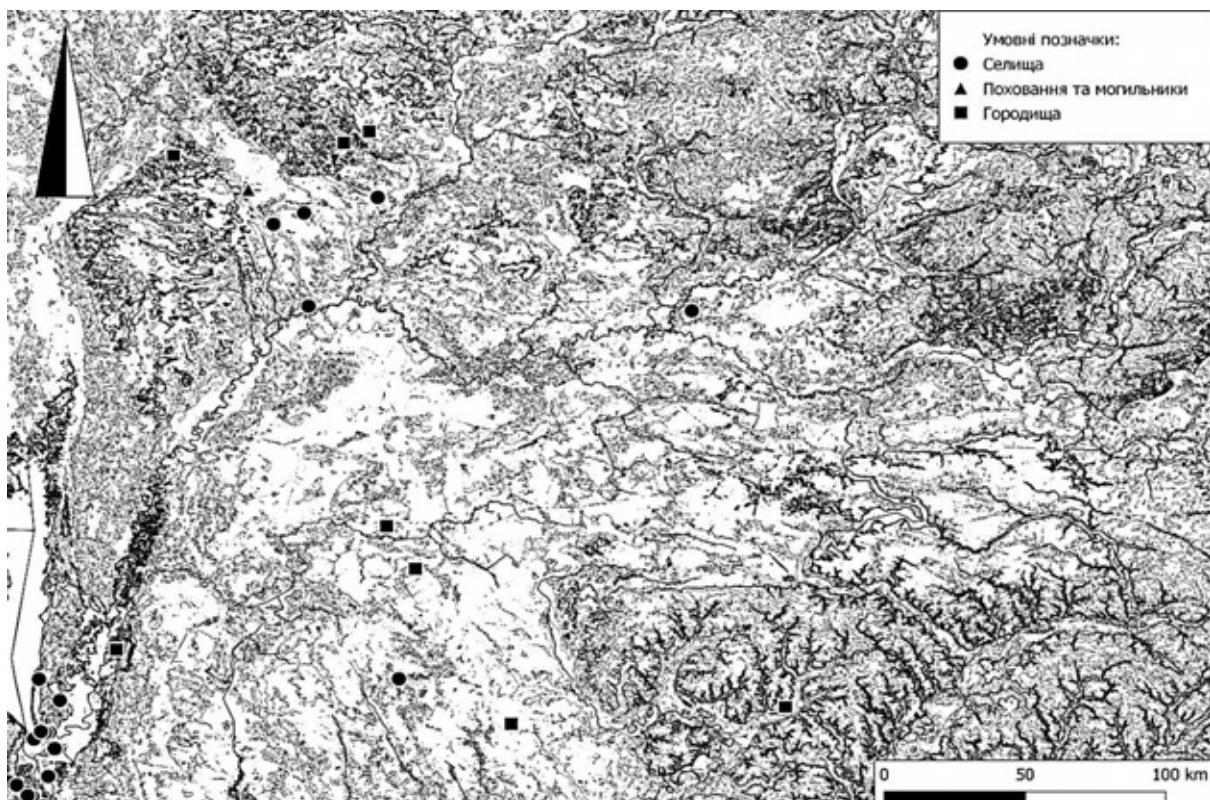
Разом з городищами групу пам'яток міжріччя Десни та Сули складає могильник Івашківка та три селища – Зарванщина, «Кар'єр» та Новоселівка – 3 VII-IV ст. до н.е. [1, с.106; 2; 3]. Селища Зарванщина та Новоселівка – 3 досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 1990-1993 рр. На останньому зафіксовано 4 приміщення та господарські комплекси милоградської культури. Виділено два етапи існування пам'ятки за доби раннього заліза: VII-V та IV- III ст. до н.е. В заповненнях комплексів виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавленнями та «перлинним» орнаментом і розвал глечика яйцеподібної форми з округлим денцем, типового для милоградської культури. Господарський комплекс витягнуто вузькою смугою 110х6 м вздовж тераси р. Десна житла орієнтувались вглиб тераси. Між житловим та господарчим комплексами знаходився незабудований майданчик.

Важливими для встановлення характеру етапності чи співіснування носіїв милоградської та юхнівської культур і меж їх ареалів є дослідження пам'яток міжріччя Десни та Сейму та прилеглих до них,

розробка типологій. Попередньо, кордон визначено по р. Десна. До милоградських пам'яток тут віднесено лише одне селище – Мостище I [2, с.29].

На території Середнього Лівобережного Подніпров'я виявлено п'ять городищ – Грабів, Городок I, II, III (VII-III ст. до н.е.), Крехаїв та селище Красна пошта, з милоградськими матеріалами [4, с.116; 1; 11, с.155; 20]. Проте, питання їх зв'язку та синхронності з кущем поселень, підгірцівського типу на р.Трубіж лишається відкритим. Селище Красна Пошта - досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 2001 р. Основний шар відноситься до милоградської культури. Зафіксовано 16 господарських комплексів. У заповненні виявлено кераміку милоградського типу, залізну посохоподібну булавку, скляну намистину бурштинового кольору. Матеріали продатовано VI-IV ст. до н.е.

Обґрунтування південно - східної межі ареалу милоградської культури з урахуванням пам'яток підгірцівської групи потребує проведення стаціонарних досліджень пам'яток міжріччя Десни та Сули, а саме городищ Городня, смт. Срібне, Сулак, Плоске, оскільки лише на них виявлено потужний культурний шар з матеріалами, придатними для розробки типології та датування. Особливо дискусійною є нижня межа функціонування цієї групи городищ. Їх варто розглядати у комплексі з пам'ятками Середнього Лівобережного Подніпров'я (рис.1).

ЛІТЕРАТУРА

1. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000. – К.:, 2001. – С.104-106.
2. Жаров Г.В. Дослідження в басейні р. Снов // Археологічні дослідження в Україні в 1991 р. – Луцьк, 1993. – С.29-30.
3. Жаров Г.В., Майборода Т.М. Дослідження на багаточаровому поселенні Новослівка – 3 біля Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. – К.:,1997. – С.47-48.
4. Жаров Г., Жарова Т. Археологическая разведка на Черниговщине // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К.:, 2002. – С.116-118.
5. Костенко Ю.В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 550 с.
6. Лобай Б. І. Кургани скіфського часу на Вінничині // Археологія. – К.:, 1977. Вип. 21. – С.77-84.
7. Лошенко М.И. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси – Минск, 2011. – 408 с.
8. Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья – Полтава, 2008. – 126 с.
9. Михальчишин І.Р., Шпаковський С.М. Городище раннього залізного віку «Городнявка» біля с. Городнявка Шепетівського району Хмельницької області // Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 73 - 80.
10. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос – Минск, 2005. – 106 с.
11. Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун, А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія нижнього Подесення – К.:, Ніжин, 2016. –344 с.

Рогожа М. М.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

МІСЦЕ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРАСНОСТАВКА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВЧЕНИХ-АРХЕОЛОГІВ

*«Біографії вчених дозволяють в особах
відобразити світову повість науки»
К.А. Тімірязєв, почесний доктор
Харківського університету*

Людство постійно озирається на своє минуле, вбачаючи в цьому причинно-наслідковий зв'язок феномену тяглости свого існування, водночас, і запоруку майбутнього через пам'ять про минувшину. Озираючись, шукає в його матеріальному субстраті, виявлене – оцінює. Оцінивши – видає результати.

Культура оприлюднення знайденого, система оціночних суджень стосовно нього, як і культура пошуку, мають свою, порівняно давню традицію. Пошук і віднайдення старожитностей у конкретному розумінні нами сприйнято двояко. По-перше, процес пошуку в

минулому є свідченням певного рівня духовної культури та матеріальних можливостей людської спільноти в його постійному розвитку, водночас, у структурі суспільного розвитку об'єктивно виокремилася група людей, здатних виконати такий пошук. По-друге, виникла й існувала (та продовжує існувати!) суспільна група, здатна матеріально та фінансово забезпечити процес пошуку. Розуміння цих двох взаємозв'язаних передумов неминуче ставило суспільну думку перед необхідністю організації та початку ведення пошуків матеріальних артефактів, котрі могли підтвердити тривалість існування виду *Homo sapiens* у часово-просторовому континуумі України.

Спочатку пошук і віднайдення матеріальних артефактів, виходячи з марксистського тлумачення природи та буття людини, відносили до сфери історії матеріальної культури, певною мірою політизуючи поле досліджень. Однак, розуміючи тяглість явища, давність утворення матеріальних артефактів, а пізніше – цілих комплексів їхнього знаходження – прийшли до природовідповідного тлумачення, головне – виникнення терміну, котрий все пояснює цілісно. Мова про тлумачення історії людини за матеріальними залишками її діяльності, давністю їх у часі. А змінюваність їх виражена досить переконливо – археологія стала окремою наукою. Як наука, вона галузилася за напрямками досліджень, наповнювалася іменами її творців і вчених-послідовників першовідкривачів.

Уже за радянської доби на території с. Красноставка кількаразово вивчалася та розкопувалося місцезнаходження поселення трипільської культури. Початок досліджень започатковано працівниками Уманського краєзнавчого музею. Уже в 1927 р. два його працівники, М.К. Якимович (р. н. і р. с. невідомі) та Б.П. Безвенглінський (1893-?, родом з Вінниччини), останній мав ґрунтовну вищу геологічну освіту (закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Університет св. Володимира – авт.) обстежили мис на злитті річок Конела та Руда [2, с. 674-675]. Вже наступного року Б.П. Безвенглінський самостійно продовжив вивчення поселення, найперше намагався встановити його розміри. Він уже був знайомий з дослідженнями В.В. Хвойки (1850-1914), тож робив шурфи для розвідки. Виявлені матеріальні артефакти знайшли своє місце в археологічній колекції Уманського краєзнавчого музею [2, с. 37; 3, с. 675].

Наступне вивчення поселення, з проведенням розкопок, провів молодий ленінградський учений-археолог Є.Ю. Кричевський (1910-1942, уродж. м. С.-Петербург, закінчив Ленінградський ун-т, 1930), Учений, на превеликий жаль, загинув при бомбардуванні в 1942 р. у блокадному Ленінграді [2, с. 266]. Розкопані ним у 1940 р. матеріальні свідчення трипільської культури було відвезено до Ленінграду та передані на зберігання й наукове опрацювання до

Ермітажу. Доречним бачиться нагадати, що на основі колекцій з Ермітажу та інших музеїв РРФСР, а також фондів Державної академії історії матеріальної культури (Ленінград) відомий археолог Белановська Т.Д. (1918-2010), підготувала окрему публікацію про трипільське поселення Красноставка [1].

Від 1940 та до 1974 р. трипільське поселення Красноставка було поза увагою як українських, так і союзних експедиційних досліджень. Лише у 1974 р. українська вчена-археолог О.В. Цвек (1931р.н., закінчила історичний факультет КДУ в 1959 р., спеціалізація-археологія) провела силами експедиції Інституту археології АН УРСР ґрунтовні розкопки шляхом відкриття великих площ [2, с.583-584; 4]. Встановлено, що поселення розташовувалося на площі близько 5 га, а житла знаходилися на відстані 20-25 м одне від одного по вигину мису. Виявилось, що у поселенні існували житла двох типів. Були заглиблені в землю – землянки з овальними краями. Наземні – глинобитні будинки, як свідчення більш високої організації у його будові та більш досконалої організації внутрішнього простору. Виявлено і велику кількість кераміки, представленої домашнім посудом і різними антропоморфними статуетками. Окрім того, знайдено керамічні вироби, що їх імпортовано з поселень культури Кукутень (Румунія), вони свідчать про товарообмін між поселеннями як явище у просторі та часі. О.В. Цвек, указавши, що поселення є епонімним для пам'яток типу Красноставки, використала визначення «типу Красноставки» при ідентифікації трипільських поселень Гребля (Христинівський р-н) та Подібна (Маньківський р-н, обидва – Черкаської обл.).

Завдяки праці названих вчених-археологів трипільське поселення Красноставка зайняло у просторі знайдених пам'яток цієї культури властиве йому епонімне місце. Відтак, виявлені при розкопках археологічні артефакти зайняли належне їм місце в колекціях Ермітажу, Історичного музею України, Інституту археології НАН України, Уманського краєзнавчого музею.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белановская Т.Д. Трипільське поселення Красноставка. Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК). Москва, 1957. Вып. 69. С. 31-39
2. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. Голова редкол. Л.М. Новохатько. Київ: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. 1. Кн. 1. Київ, 2004. 704 с.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. Голова редкол. Л.М. Новохатько. Київ: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. 2. Київ, 2004. 654 с.
4. Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). Первобытная археология. Поиски и находки. Сборник науч. тр. Киев, 1980. 261 с. С. 163-185.

ХРОНОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРАСНОСТАВКА

*«Я люблю археологію –
цю таємничу праматір історії»
Т.Г. Шевченко*

Жителі с. Красноставка, що своїми землями з'єднає п'ять районів (Уманський, Христинівський, Монастирищенський, Жашківський і Маньківський) у південно-західну частину Черкаської області, здавна відшукували на окремих частинах полів різні уламки кераміки, незвичні на вигляд частинки каменю. Але не було серед місцевих поміщиків (і поміщиць !) своєї Катерини Скаржинської [4, с.151-154] та свого Ф. І. Камінського [6, с. 49].

Утім, загальне пробудження суспільної думки від початку ХХ ст. знайшло свій вияв у можливості зацікавити освічених і небайдужих людей не тільки знахідками київського вченого В.В Хвойки (1850-1914), який виявив трипільську культуру як феномен, але й перевести цей інтерес у практичне русло [5].

Територіально с. Красноставка здавна належало до історичної Уманщини. Її краєзнавчий музей постав від організаторсько-дослідницької роботи «Гуртка любителів старовини» (1906), виниклого завдяки позиції та діяльності вчителя міської чоловічої гімназії Д.М. Щербаківського (1877-1927) [7]. Члени гуртка до моменту відкриття музею у 1917 р. зібрали велику кількість стародавніх речей, декоративних розписів, предметів побуту тощо.

Ситуація щодо організації роботи новоствореного музею, зокрема, щодо дослідницької, змінилася на краще з 1924 р, коли на посаду директора Уманського краєзнавчого музею призначили Б.П. Безвенглінського (1893 – ?), геолога за освітою (закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира) [2, с. 37]. Він активізував польові дослідження. Володіючи попередніми відомостями щодо наявності трипільських поселень на території історичної Уманщини, зокрема, у її південно західному куті, організував наукову поїздку. Саме Б.П. Безвенглінський і співробітник музею М.К. Якимович вперше виїхали влітку 1927 р, на археологічну рекогносцировку до с. Красноставки, передбачаючи оглянути декілька місць. Перша поїздка виявилася вдалою. Вони оглянули місцевість і «на південно-західній частині села, на мисі, обмеженому річками Конела та Руда» виявили рештки кераміки, яка становила відповідний інтерес [1; 3, с. 674]. Наступного року Б.П. Безвенглінський

особисто провів дослідження і зрозумів перспективність проведення майбутніх розкопок.

Тут доречно акцентувати увагу на зміні від 1936 р. політико-соціальної ситуації щодо розвитку археологічних розвідок, спрямованість їх на вивчення соціально-економічної складової досліджуваних поселень. Торкнулася вона й ведення розкопок трипільських поселень. Інститутом історії матеріальної культури (Ленінград) у 1937 р. було організовано Трипільську комплексну експедицію з вивчення трипільської культури, зокрема, поселень (керівник Т.С. Пассек). Один з учасників експедиції, Є.Ю. Кричевський у 1940 р. провів розкопки на згаданому вище мисові (траншеї та шурфи – авт.) [2, с. 266]. Важливо підкреслити, що знайдені ним свідчення про трипільське поселення (рештки керамічних виробів з монохромним розписом і вдавленим (вдушеним) орнаментом, антропоморфні та зооморфні фігурки) відправлено до Ермітажу, де вони знаходяться й донині.

Особливу вагу для розуміння та значення трипільського поселення Красноставка мали результати розкопок, отримані археологом О.В. Цвек у 1974 р [2, с. 583-584]. Найперше вона вказала, що площа виявленого поселення складає близько 5 га. Але головне, на наш погляд, відкриття, зроблене О.В. Цвек, полягало в тому, що трипільське поселення Красноставка вона систематизувала як епонімне, тобто, знаходження місць трипільської культури, подібних до красноставського, можна вважати характерним для інших «...пам'яток типу Красноставки» [3, с. 675]. Зазначене дозволяє зробити небезпідставне припущення про достатньо довгу тривалість існування поселення. Як виявилось, житла трипільців красноставського поселення були двох типів: заглиблені – землянки та наземні – глинобитні будинки (площа 36 м²). Виявлені керамічні вироби різної форми прикрашені заглибленим орнаментом (із жолобчастим або прокресленим орнаментуванням). За формою вони різні – грушовидні вази, зерновики, біноклеподібні посудини, широко відкриті горшки, покритишки, глечики...

Крім того, провівши порівняльний аналіз виробів кераміки, О.В. Цвек дійшла висновку, що у трипільському поселенні незначна частина кераміки з розписним орнаментом імпортована з поселень культури Кукутень (Румунія). Важливо також підкреслити, що радіовуглецевим методом встановлено вік знахідок – 4700 ±90 ВР.

У висновку варто зауважити, що порівняно невеликий хронологічний період дослідження (1927-1974 рр.) трипільського поселення Красноставка дав достатньо археологічних артефактів, щоб у цілому його охарактеризувати та сприймати епонімним стосовно інших поселень (О.В. Цвек, 1974).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белановская Т. Д. Трипольське поселення Красноставка. Москва: Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК), 1957. Вып. 69. С. 31-39.
2. Енциклопедія Трипольської цивілізації: в 2 т. Голова редкол. Л.М. Новохатько. Київ: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. 1. Кн. 1. Київ, 2004. 704 с.
3. Енциклопедія Трипольської цивілізації: в 2 т. Голова редкол. Л.М. Новохатько. Київ: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. 2. Київ, 2004. 654 с.
4. Сергієнко Д. В. Меценатське подвижництво Катерини Скаржинської (1852-1932). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43.
5. Хвойка Вікентій В'ячеславович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2013. Т.10 : Т – Я. С. 365.
6. Юренко С. П. Камінський Федір Іванович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 49.
7. Щербаківський Данило Михайлович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10. Т – Я. С. 682.

Рожкова Л. І.

Сумський національний аграрний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Село Битиця, засноване 1710 р. [1, с.30], розташоване на правому березі р. Псел за 18 км. від Сум. На території Битицької селищної ради виявлено поселення скіфо - сарматських часів IV – VII ст. до н.е., слов'янське городище VII – VIII ст., археологічні пам'ятки раннього залізного та бронзового віку, курганні могильники. Битицьке городище – пам'ятка історії загальнодержавного значення.

Системні археологічні дослідження Битицького городища були розпочаті у 1950 – х рр. відомим вченим Іваном Івановичем Ляпушкіним. Зібраний ним матеріал дав підстави віднести городища до пам'яток волинцевської археологічної культури. Волинцевська культура (назва від поселення та могильника Волинцеве Путивльського району) – археологічна культура раннього середньовіччя (VII – VIII ст. н.е.), більшість пам'яток знаходиться у басейнах річок Десна і Сейм, де були зручні для заняття землеробством ділянки. Волинцевська культура, імовірно, передувала роменській культурі, яку пов'язують з племенем сіверян. Дослідження археологічних пам'яток доби раннього середньовіччя дає цінний матеріал для вивчення міжплеменних і міжетнічних зв'язків напередодні утворення Давньоруської держави.

Значний внесок у дослідження пам'яток Волинцевської культури на території Сумщини, зокрема, Битицького городища, здійснив археолог Олег Васильович Сухобоков (1937 - 2008). З 1968 р. він очолював Лівобережний загін ранньослов'янської експедиції Інституту Археології АН УРСР і провів масштабні охоронні розкопки на Дніпровському Лівобережжі, у т.ч. й Сумській області. 1974 р. загін був реорганізований у Лівобережну Слов'янсько – руську експедицію [2, с.6], яка впродовж багатьох років досліджувала археологічні пам'ятки. На території Битицького городища, загальна площа якого становить понад 10 га, експедиція працювала впродовж 1970-х – початку 1990 – х рр. У розкопках брали участь наукові співробітники Інституту Археології С. П. Юренко, П. С. Пеняк, І. А. Ремех, наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею В. В. Приймак, Л. Белінська, студенти - історики Сумського та Полтавського педагогічних інститутів.

Унікальність Битицького городища полягає у тому, що це єдине укріплене поселення Волинцевської культури, яке вирізняється топографією (знаходиться на високому крутому березі Псла) та розмірами (понад 7 га), фортифікацією, складом знахідок. 1984 р. на городищі був знайдений скарб, який містив, окрім сільськогосподарських знарядь, також прикраси: скляні намистини різних кольорів, спіралеві пронизки, бубончики, зливки з олова та свинцю [3, с.24].

Під час сезону 1990 р. було розкопано 700 кв. м. і відкрито 5 жител, до 10 господарських споруд. На відміну від раніше розкопаних, більшість жител мали печі в підбоях, тобто були знайдені найбільш архаїчні печі, які будь коли існували. Це дозволяє зробити висновок про більш ранній початок життя на городищі, а саме – перші століття нової ери. До цього періоду належить виявлена кераміка раннього залізного віку, яку називають сарматською, а також серп специфічної форми. Велика кількість ліпної та гончарної кераміки свідчить про те, що тут існував один із видів гончарного виробництва. Розквіт поселення припав на VIII століття. На думку сумського археолога В. Приймака, у цей час склався волинцевський союз племен, осередок якого знаходився на Битицькому городищі. За своїм значенням це поселення не поступалося іншим слов'янським містам, зокрема, Києву та Чернігову [3, с.25].

У цей час місцеве населення мало розвинуте хліборобство, про що свідчать знайдені близько 50 виробів з чорного металу – серпи, наральники, сокири, інші сільськогосподарські знаряддя. Як стверджував О.В. Сухобоков, з усіх тогочасних слов'янських городищ Битицьке – найбільш багате на металеві вироби. Знайдені під час розкопок знаряддя праці, прикраси, предмети побуту, зберігаються у Сумському краєзнавчому музеї.

Досліджуючи матеріали розкопок, зокрема, кераміку, житла,

вчений припустив, що населення городища складалося з двох етнічних масивів – місцевого осілого та кочового, можливо, тюркського або угорського племені. Останні, імовірно, входили до складу Хозарського каганату, якому підкорялися слов'яни Лівобережжя, що зумовило поєднання землеробського способу життя з кочівним скотарством. На користь такого висновку свідчать також знахідки залишків характерних для тюркських народів особливих печей для випікання хліба, які відрізняються від слов'янських. Окрім суто господарських речей, під час розкопок в одному із жител був знайдений жіночий кістяк, на якому знаходилися прикраси – перстень, сережки, скроневі кільця. Великою удачею для археологів стала знахідка набору заготовок для виготовлення пустотілих підвісок, відомих як сережки пасторського типу. Це дозволило зробити висновок про місцеве виробництво прикрас.

Результатом багатолітніх досліджень волинцевської та роменської культур стала узагальнююча праця О. В. Сухобокова «Слов'яни Дніпровського Лівобережжя», а також підготовлене за його участі дослідження «Давньоруські поселення Середнього Подніпров'я» [4, с.608], дослідження В.Приймака «Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли VIII початку IX ст.» [3, с.31]. Науковець дійшов висновку про те, що в епоху раннього середньовіччя на стику Степу і Лісостепу, в умовах переселень, нападів кочівників, відбувався процес формування давньоруської народності. На території Битицького городища співіснували слов'янське населення з кочовими племенами. Це наклало відбиток на спосіб господарювання (хліборобства та скотарство), розвиток ремесел, будівництво жител. Нез'ясованим на даний час залишається питання про причини та час занепаду цього слов'янського поселення. Імовірно, це відбулося на межі VIII – IX століть і може бути пов'язано, на думку В.Приймака, з тим, що племінна верхівка була не місцевого походження, а прийшлою, тісно пов'язаною з Хазарією. Тому усобиці у Хазарському каганаті на початку IX ст. призвели до занепаду Битицького городища.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сумщина від давнини до сьогодення. Наук. довідник/Упор. Л.А.Покидченко; Редкол.:Л. П. Сапухіна (відп. ред.) та ін. – Суми:Вид – во «Слобожанщина», 2000. – 384 с.*
2. *Путивльський краєзнавчий збірник. Вип.7/Державний історико – культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми: Університетська книга, 2013.- 447с.*
3. *Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Нарис історії Сумщини. Вип.1. З найдавніших часів до середини XVII ст. – Суми:Обласна друкарня, вид-во «Козацький вал», 1999. – 94 с.*
4. *Енциклопедія сучасної України. Т.2/Головна редколегія II тому Енциклопедії сучасної України:Дзюба І.М., Жуковський А.І., Романів О.М. – К., 2003. – 872с.*

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГОВА

Ще з давніх часів Чернігів був справжньою окрасою України. Як місто Чернігів вперше згаданий в літописі під 907 р. другим після Києва у переліку міст, яким призначалася данина Візантії, вдруге – під 944 р. і знову ж таки відразу після Києва. Ще з часів Київської Русі Чернігів відігравав вагому економічну та політичну роль [3,с. 48]. Своєю красою та величністю Чернігів міг посперечатися не тільки з іншими містами Київської Русі, а навіть з містами «перлинами» тогочасної Європи та Азії. За своєї історії Чернігів пережив багато лиха, розрух, але завжди відновлювався до свого величного вигляду.

Археологічні дослідження давнього Чернігова розпочалися у кін. XIX -на поч. XX ст. За цей період у різних частинах давнього Чернігова досліджено більше 58 тис. кв. м території.

Як відомо, системні розкопки давньоруських пам'яток Чернігівщини розпочав у 70-х рр. XIX ст. Д. Самоквасов. Згодом, у 20-х – 30-х рр. XX ст. їх плідно продовжили П. Смолічев, М. Макаренко, В. Моргилевський та ін., але увага дослідників була прикута до курганних та архітектурних старожитностей IX-XIX ст. Дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю – городищ і поселень, а особливо літописних міст фактично почалися лише в післявоєнний час, що дозволило виділити 40-ві - 60- ті рр. XX ст. в окремий етап в історії вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини [6,с. 39].

Однією з важливих давньоруських пам'яток Чернігова є «дитинець». Ще за часів Київської Русі ця частина міста була не тільки укріпленою фортецею, а й була головним і релігійним і політичним центром Чернігівської землі [2,с.50]. Перше вагоме дослідження дитинця відбулося у липні-серпні 1946 р. під керівництвом Б. Рибаківа. Перед експедицією було поставлено завдання дослідити північно-східну частину дитинця, де знаходився князівський двір Святослава Всеволодовича, і залишки церкви XII ст., якій загрожував обвал у води р. Стрижень [2,с. 48].

Також однією з відомих археологічних пам'яток Чернігова є курган «Чорна Могила». «Чорну Могилу» досліджував археолог, уродженець Чернігова Д. Самоквасов у 1872–1873 рр. [4, с.4]. У кургані досліджено багате поховання за обрядом трупоспалення на місці. За переказами, зафіксованими в XIX ст. (С. Котляров, Д. Іловайський), в «Чорній Могилі» упокоєно прах князя Чорного, легендарного засновника Чернігова.

У 1872 р. Д. Самоквасов розкопав також курган «Гульбище» та курган «Безіменний». Зокрема у кургані «Безіменному» було виявлено поховання багатого дружинника. А про курган «Гульбище» навіть існує легенда, що там був похований богатир Ілля Муромець. Така легенда виникла через великі розміри поховального інвентаря. Взагалі обидва кургани датуються IX-XI ст.

У період Київської Русі Чернігів славився своїми церквами. Кількістю та красою церков Чернігів міг би суперничати навіть з Києвом. У 1946-1947 рр. розпочалися розкопки Благовіщенської церкви під керівництвом Б. Рибаківа. Під час розкопок було знайдено уламки амфор-корчаг, які, за припущенням Б. Рибаківа, могли бути предметами голосників. Експедиція дослідила галерею-усипальницю та зафіксувала 5 гробниць. Серед них виділялася гробниця №4, розташована по центру південної камери і хронологічно близька до часу побудови собору. На думку Б. Рибаківа, можна припустити, що це – поховання князя Всеволода Сятославовича, засновника Михайлівської (1174 р.) та Благовіщенської (1186 р.) церков [1,с.10].

Після розкопок Благовіщенської церкви вчених зацікавили пошуки іншої церкви зведеної Всеволодом Святославовичем, а саме Михайлівської церкви. Спочатку вчені вважали, що Михайлівська церква знаходиться на місці Благовіщенської церкви, але П. Смолічев стверджував, що вони помилялись [5,с.144]. І вже в 1956 р. Б. Рибаків розкопує руїни Михайлівської церкви, однієї з найкрасивіших церков Київської Русі. Цим відкриттям Б. Рибаків довів гіпотезу П. Смолічева [2,с. 55].

ЛІТЕРАТУРА

1. Рибаків Б.А. *Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: Синод, 1949. №11. С. 10.*
2. Рибаків Б.А. *Разкопки на черниговском дитинце в 1946 г. Науковий архів ІА НАН України. 1946/26. С. 48-55.*
3. Руденко В. Я. *Чернигов: из века в век. Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2007. 48 с.*
4. Самоквасов Д.Я. *Могильные древности Северянской Черниговщины. Москва: Синод, 1916. С.4 - 35.*
5. Смолічев П.І. *Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Чернігів та Північне Лівобережжя. Київ: Наукова думка, 1928. С. 144.*
6. Ясновська Л.В. *Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60-х рр. XX ст. Сіверянський літопис. 1998. №6. С. 37-48.*

НАЦІОНАЛЬНИЙ-ІСТОРИКО АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ОЛЬВІЯ»

Заповідник «Ольвія» – це комплекс пам'яток відомого античного міста-держави Ольвії в Миколаївській області біля села Парутине.

Місто-республіка Ольвія була заснована в VI ст. до н. е. вихідцями з давньогрецького міста Мілет. Про владу в Ольвії почали думати вже в V ст. до н. е., про що свідчить поява найпершого державного документа Ольвії – почесного декрету, який був вирізьблений на камені. Упродовж століть на залишках античного міста-держави Ольвії проводили розкопки та вели наукову роботу археологи та історики з усієї Європи. Та через проблеми з інфраструктурою, транспортним сполученням ця частинка античної Греції в Україні довгий час лишалася поза увагою туристів. Особливого значення Ольвія набула після анексії Криму: це найбільша цілісна пам'ятка античності, яку можна відвідати і цікавість до якої щороку зростає.

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» був заснований у 1926 році. З 1938 р. заповідник знаходиться у складі Інституту археології. Сьогодні заповідник складається з двох частин: міста Ольвії з некрополем і території сучасного острова Березань, що навпроти Чорноморської коси. Найближче до заповідника велике місто – Миколаїв – за 40 км звідси. На території заповідника діють: музей, де представлені знахідки з розкопок (понад 96 тис. експонатів) і лапідарій (музей каменю), в якому зберігаються архітектурні деталі, надгробки, знаряддя праці, скульптури та плити з написами і текстами декретів. Заповідник має свої наукові фонди та бібліотеку. Основною частиною музею є експозиція залишків античної архітектури просто неба: понад півтора десятка ділянок. Розкопки однієї ділянки можуть тривати роками [3, с. 22].

До кінця XVIII ст. городище на березі Бузького лиману не було офіційно визнаною пам'яткою археології. Лише наприкінці століття німецький етнограф Петер Симон Палас спільно з російським письменником Павлом Сумарковим таки довели, що городище – це і є рештки античної Ольвії. Також варто згадати про один вельми незвичайний сорокаметровий колодязь, якого називають «Колодязь щастя». Туристи, які приїжджають сюди, дотримуються давніх традицій і кидають в цей колодязь монетку, загадавши при цьому бажання. Також тут можна побачити останки ще однієї архітектурної пам'ятки стародавнього міста – храм Аполлона, якому поклонялися місцеві жителі. З цим храмом пов'язана одна легенда. Кажуть, якщо

людині неспокійно на душі, йому потрібно піти до вітваря храму Аполлона і покласти руку на жертвний камінь, мовчки постоявши, – це допоможе відновити внутрішню рівновагу людини [2, с. 330].

Ольвія – це велика археологічна пам'ятка (її площа разом з островом Березань сягає близько 300 гектарів), яка має потужний потенціал, цікавість до якого у науковців не згасає вже понад сторіччя. Перші розкопки тут почалися ще у 1898 році під керівництвом відомого історика і археолога Бориса Фармаковського. З 1935 року тут працює експедиція Інституту археології Національної академії наук (НАН) України. З того часу розкопки припиняли лише раз – на час війни з 1941 по 1945 рік. За цей період археологи знайшли тут таку кількість різноманітних артефактів, з якою не може зрівнятися жодна інша місцина в Україні. Причому, багато з них у хорошому стані, добре збереглися. Офіційні розкопки відновилися у 1970-і роки і тривають дотепер. Донедавна тут працювала виключно українська археологічна експедиція, а з 2016 року також працює велика група археологів із Польщі та Німеччини під егідою Інституту археології, який має виключне право на проведення розкопок на території України [1, с. 120].

Серед найцікавіших знахідок – залишки римської цитаделі, нижнє місто, фрагменти водогону і оборонна стіна, яка в деяких місцях досягає 5-метрової товщини. Крім того, непогано збереглася і частина некрополя. Археологам пощастило відкрити два теменоси – священні ділянки із залишками храмів та вітварів, центральну площу міста – агору з навколишніми спорудами. А ще будинок суду, житлові квартали, оборонні стіни і багато чого іншого.

У висновку можна сказати, що заповідник, за свої роки існування не припиняє дивувати відвідувачів новими знахідками, а експедиція Інституту археології з великим натхненням продовжує мандрувати новими місцями цього неймовірно красивого стародавнього міста та відкривати для нас нові пам'ятки, які ми можемо розгледіти в музеї цього заповідника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйських А.В. З досвіду консерваційно-реставраційних робіт у Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України / А.В.Буйських, О.С.Біляєв, В.В.Крутілов // *Археологія*. 2016. №1. С.118-125.
2. Каряка О.В., Яненко А.С. Матеріали обстеження державного заповідника «Ольвія» 1938 р.: боротьба за «цінну історичну одиницю». Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2017, Вип. 21. С. 324–346.
3. Шейн С.С., Костюк І.О. Ольвійський лапідарій: проблеми та перспективи формування колекцій // *FORUM OLBICUM II: Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії): матеріали міжнародної археологічної конференції, м. Миколаїв, 4–6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2018. С. 22–24.*

ВІКЕНТІЙ ХВОЙКА - ПЕРШОВІДКРИВАЧ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Хвойка Вікентій В'ячеславович – видатний археолог-аматор, який самостійно почав займатися даною наукою. Досліджував багато культур, а саме: черняхівську, зарубинецьку, і особливо трипільську. Вивчав рештки міста Білгород, а також численні скіфські городища і багато інших археологічних пам'яток української історії [1, с. 365].

Територія поширення трипільської культури дуже значна, і в різних країнах вона отримала свою назву. В Україні, наприклад, Трипілля, у Румунії – культура Кукутень. Перші відомості про цю цивілізацію було отримано і опубліковано львівським археологом Антонієм Шнайдером у 70-х рр. XIX ст. Але найбільш значного внеску у дослідження та відкриття даної культури зробив Вікентій Хвойка, який відкрив перше трипільське поселення на території сучасної України у 1893 - 1894 рр. на вулиці Кирилівській у Києві.

У другій половині XIX на теренах Російської імперії почалися проводитись великі археологічні з'їзди, зокрема і на українських землях. На запрошення колекціонера та знавця старожитностей Б. Ханенка учасники з'їзду вирушили до с. Гребені та м. Ржищів. Там учасникам з'їзду на широкий огляд археолог продемонстрував свої знахідки у серпні 1899 р. на 11 археологічному з'їзді, що відбувався у Києві. У наступні роки численними польовими дослідженнями займалися й інші археологи. Свої результати після проведення польових досліджень, археологічних розкопок, Вікентій Хвойка ретельно записував до свого щоденника, де в кінцевому результаті назбиралось близько 100 сторінок, на яких були зафіксовані основні моменти [2, с. 24].

У 1897 р. досліджувались поселення біля сіл Жуківці, Щербанівка, Верем'я та багато інших. Після розкопок В. Хвойка уявляв собі та зображував велику кількість посудин цілими.

Археологічні розкопки проводились В. Хвойкою і у подальші роки, за результатами яких була написана не одна праця. Зокрема наукові роботи В. Хвойка та фон Штерна привернули увагу археологічного товариства Російської імперії. У 1909 р. В. Хвойці було виділено кошти на розкопки кургану біля с. Крутобородині, в результаті яких вже було знайдено пам'ятки різного часу, в тому числі із керамікою з поліхромним розписом. У праці про знаки на трипільському посуді В. Хвойка та І. Лінниченко дослідили незначний за обсягом відомий на той час матеріал і наполягали на тому, що нові дослідження мають його доповнити.

За часів енеоліту у трипільській культурі зустрічаються новий тип майданчиків, де відбувались обряди погребіння. Такі церемонії супроводжувались спаленням тіла покійника. Загалом же ці майданчики знаходились на підвищеннях, які покривались суцільним шаром. Наразі не вдається встановити точного плану цих споруд, тому що була відсутня міцна основа, яка б могла зберегти обрис фундаментів стін.

Якщо брати до уваги керамічні вироби, то вони поділялись на дві основні групи: перша була представлена посудинами із різко скошеними до днища стінками, які мали незграбний профіль. На них були рельєфні зображення домашніх тварин, розпис виконувався світло-коричневою або чорною фарбами. Друга група мала округлі форми та відзначалась більшими розмірами. Використовувалися темно-червоні фарби [3, с. 14].

Таким чином, В. Хвойка досліджував трипільську культуру понад десять років, поміж іншими роботами. Поруч із поселенням біля села Трипільля він розкопав цілу низку йому подібних об'єктів, описав їх особливості, час виникнення й місце серед інших старожитностей Східної Європи. В. Хвойка першим зібрав і порівняв усі відомі в різних місцях України трипільські знахідки, виділив їх в окремі групи для подальшого вивчення. На основі своїх досліджень учений констатував величезне значення трипільської культури серед інших пам'яток Східної Європи, розробив її періодизацію. Він був переконаний у місцевому походженні цієї культури, вважав, що вона належала осілому землеробському населенню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдо Н.Б. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. 704 с.
2. Мовша Т.Г. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1972. 116 с.
3. Пастернак Я. *Археологія України*. Торонто, 1961. 791 с.
4. Хвойка В.В. *Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена*. Київ: Т-ва Е.А. Санькевича, 1913. 103 с.

Сергєєва І. Л.

Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, м. Харків

КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНБАНКУ РОСЛИН УКРАЇНИ У РОЗРОБЦІ ПРОБЛЕМИ ЇХ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРІЇ

Культурні рослини є одним з найважливіших продуктів людських цивілізацій, втіленням розуму та праці багатьох поколінь у взаємодії з природним середовищем [4]. Розкриття проблеми їх походження та еволюції як прояву глобальних закономірностей розвитку органічного світу – важливе завдання світової, і, зокрема, української науки. У вирішенні цього питання велику роль відіграють «живі викопні» –

стародавні форми культурних рослин, а також їх диких родичів, які через тисячоліття і сторіччя донесли до нашого часу покоління землеробів, а потім вчених, що зберегли їх у колекціях наукових установ.

Вже стали класичними приклади встановлення місця первинного введення в культуру пшениці – однозернянки у Каракадагському горному районі сучасної південно-східної Туреччини [3], полби, твердої та м'якої пшениць [1] з вивченням викопних і нативних (колекційних) зразків пшениці за допомогою сучасних методів аналізу ДНК.

Найбільш повні колекції різних культурних рослин і диких родичів зосереджені у генбанках, яких у світі функціонує близько 1750 і які містять близько 7,4 млн. сортів і форм (зразків) рослин [2]. Одним з 10 найбільших генбанків світу за кількістю та різноманіттям зразків є Національний генбанк рослин України (м. Харків), який містить 149,7 тис. зразків, що належать до 1798 видів 469 культур, включаючи зернові, зернобобові, овочеві, кормові, технічні, плодові, декоративні та інші [7]. Це різноманіття включає старомісцеві зразки: 9765 з України, 14916 – зарубіжних країн, а також дикі співродичі культурних рослин, пов'язані з ними за походженням: 2374 з України, 4578 – з інших країн. Зокрема, у генбанку представлені предкові дикі диплоїдні види пшениці – беотійська (*T. boeoticum*) Boiss. та урарту (*T. urartu* Thum. Ex Gandil.), тетраплоїдні види – близькосхідна (*Triticum dicoccoides* (Körn. ex Asch. & Graebn.) Schweinf.) та араратська (*T. araraticum* Jakubz.) полби; дикий ячмінь (*Hordeum spontaneum* (K. Koch) Thell.) – прямиий предок культурного ячменю; дикі види вівса, жита, гороху, сої, соняшнику, картоплі, помідорів, яблуні, вишні та інших культур. Вони зібрані з різних регіонів земної кулі як джерела цінних ознак для покращення селекційних сортів, перш за все стійкості до хвороб, шкідників, посухи, низьких температур, властивостей якості продукції та інше. У тому числі, значну кількість зразків залучено з осередків походження відповідних культурних рослин за М.І. Вавиловим [5]. Вони є цінним матеріалом для ідентифікації рослинних решток з археологічних знахідок.

Іншою категорією зразків генофонду, яка за використання разом з даними археології є корисною для досліджень з історії цивілізації, зокрема історії землеробства, – це старомісцеві зразки культурних рослин. Прикладами є залучені з різних країн і регіонів представники видів пшениці, що давно вже не вирощуються: культурної однозернянки (*T. monococtum* L.) – Гваца зандурі, Einkorn, Spelta minor та ін.; культурної двозернянки (*T. dicocctum* (Schrank.) Schuebl., полби)) – Оркиш, Пяриндж, Адчар, Лимец, Escana, Domaca, Khapli, Krupnic та ін.; спельти (*T. spelta* L.) – Farro, Dinkel, Lohnauer Sommerspelz та ін.; м'якої пшениці (*T. aestivum* L.): Високолитовка, Банатка, Гірка, Кримка, Полтавка, Тейка, Турка, Русак, Остка подкарпатська тощо; твердої

пшениці: Кубанка, Білотурка, Гарновка Арнаутка та ін., відомі за пам'ятками XVIII і більш ранніх сторіч. Рештки представників означених видів пшениці, а поряд з ними ячменю, вики ервілії, сочевиці, чини, а у знахідках більш пізнього періоду – жита, вівса, проса, сорго, абрикосу, аличі, сливи, винограду тощо присутні у матеріалах розкопок Трипільської культури та інших археологічних знахідках, датованих від неоліту до середніх століть [6; 9].

Стародавні форми культурних рослин з колекцій генбанку, використані разом з матеріалами археологічних розкопок, дають можливість реконструювати або принаймні змодельювати процес сполученої еволюції людської цивілізації і культурної флори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bilgic H., Hakki EE., Pandey A., Khan MK., Akkaya MS. Ancient DNA from 8400 Year-Old Çatalhöyük Wheat: Implications for the Origin of Neolithic Agriculture. *PLoS One*. 2016;11(3):e0151974. Published 2016 Mar 21. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151974>. (дата звернення 05.01.2020 р.).
2. Embracing bioinformatics in genebanks: The shift from Germplasm Collections towards bio-digital resource centres – *Science Daily*. <https://www.climatechange.ie/embracing-bioinformatics-in-gene-banks/> (дата звернення 06.01.2020 р.).
3. Heun M., Schäfer-Pregl R., Klawan D., Castagna R., Accerbi M., Borghi B., et al. Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting. *Science* 278, 1997. P.1312–1314. <https://doi.org/10.1126/science.278.5341.1312>. (дата звернення 06.01.2020 р.).
4. Вавилов, Н. И. Проблема происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. Докл. на II Международный конгресс по истории науки и техники, Лондон, июнь-июль 1931 г. Москва: Государственное технико-теоретическое издательство. 1932. 15 с.
5. Вавилов Н.И. Центры происхождения культурных растений. Ленинград: Наука, 1987. С. 33-126.
6. Пашкевич Г. А. Палеозтнботанические находки на территории Украины (неолит – бронза). Каталог. Киев: Препринт. 1991. 48 с.
7. Формування та ведення Національного банку генетичних ресурсів рослин для стабільного забезпечення потреб народу України у продукції рослинництва («Генофонд рослин»): звіт про науково-дослідну роботу по завданню 24/ НААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. Харків, 2019. 233 с.
8. Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим данным. Кишинев: Штиинца, 1976. С. 20-197.

Сиволап Н. С.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

МИКОЛА МАКАРЕНКО – ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ СУМЩИНИ

Макаренко Микола Омелянович (04.02.1877 – 04.01.1938) – археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець. Народився в селі Москалівка (нині село Роменського району Сумської області). Мав козацьке походження, можливо, саме це вплинуло на світогляд та

діяльність Миколи Омеляновича, оскільки ледь не з самого дитинства він почав цікавитися історією та археологічними знахідками різних епох [5, с. 439].

Дослідницькою діяльністю почав займатися з 25 років в Ермітажі (Санкт-Петербург). Довгий час підтримував дружні відносини із членами Імперської Археологічної комісії. Результати своїх досліджень друкував у російському часописі «Старые годы».

З 1903 р. розпочались археологічні дослідження М. Макаренка в Оренбурзькій, Харківській губерніях, а згодом і в Роменському повіті, де він зацікавився городищем «Монастирщине» на Полтавщині і довгий час досліджував його, а результати опублікував у 1925 р. Дані документи та деякі інші (частково) зберігаються в архівах Санкт-Петербурга [6, с. 76-77].

На початку своєї дослідницької діяльності багато уваги Микола Омелянович приділяв вивченню спадщини М. Ломоносова та Т. Шевченка. Він видав з цього приводу такі праці: «Ломоносов и мозаичное дело в России» [3] та «З артистичної спадщини Шевченка» [2]. Дані роботи містять цінні відомості і користуються популярністю навіть в наші дні.

Звання видатного археолога М. Макаренко отримав вже після переїзду до Києва (1918 р.) У 1920-х рр. став активним учасником археологічних розкопок Ольвії, соборів Чернігова, Крейдищанського комплексу поблизу Сум, Маріупольського могильника. Після розкопок останнього видав працю «Маріупольський могильник» [4], у якій дуже детально описав вміст могильника (кістки, поховальний інвентар, висоту насипу, форму ями), місце розташування та значення даної знахідки для історії.

Археологічна діяльність вченого тісно і нероздільно пов'язана з мистецтвом. Він не тільки самостійно виготовляв кресленики, рисунки, робив розрізи, плани до звітів, а й художньо оформляв, малював, ілюстрував різні видання, досліджував орнаменти стародавніх книг, скульптуру і різьбярство Київської Русі. Видав кілька праць, присвячених саме темі оправ та оздоблень книг. Також є думка, що таку дисципліну як вексилологія (прапорознавство) відкрив М. Макаренко, бо він був першим, хто почав вивчати прапори козацької доби [6, с. 77].

Успішна археологічна діяльність тривала недовго, через принципи діяча та його відданість своїй праці. Він був людиною справедливою і чесною, тому коли радянська влада забажала зруйнувати Михайлівський та Софіївський собори і почала збирати підписи, то він був єдиним, хто виступив категорично проти цього. Багатьох змусили підписати залякуваннями, але Микола Омелянович не піддався і до останнього відстоював свою думку.

Михайлівський собор все ж таки зруйнували, а на долю Миколи випали тяжкі випробування. Його заарештували і відправили у заслання на три роки, потім вдруге заарештували, а 15 грудня 1937 р. його було заарештовано втретє і постановою «трійки» НКВС СРСР засуджено до розстрілу. Убитий 4 січня 1938 р. Поховання невідоме. 7 липня 1960 р. М.Макаренка було реабілітовано. Президією Верховної Ради від 16.01.1989 р. визнано невинною жертвою сталінського терору. Після цього представники Інституту археології України намагалися повернути документи Миколи Омеляновича, але майже безрезультатно, багато цінних паперів досі залишається в архівах Санкт-Петербурга [1, с. 114-116].

Отже, Микола Омелянович Макаренко був знаним фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук, але світову славу він отримав саме як археолог, що відкрив Роменську археологічну культуру на Сумщині та дослідив Маріупольський могильник. За свою мужність у відстоюванні Михайлівського собору був удостоєний зображенням на меморіальній дошці у відновленому Золотоверхому соборі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко Д.С. *Жизненный путь Николая Емельяновича Макаренко. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины.* 1989. С. 114-116.
2. Макаренко М. *З артистичної спадщини Шевченка.* Санкт-Петербург: Шевченківський збірник, 1914. 126 с.
3. Макаренко М. *Ломоносов и мозаичное дело в России.* Санкт-Петербург: Ломоносов сборник, 1911. 206 с.
4. Макаренко М. *Маріупольський могильник.* Київ: Всеукраїнська академія наук, 1933. 151 с.
5. Маньковська Р.В. *Макаренко Микола Омелянович.* Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України, НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т.6. 784 с.
6. Франко А.Д., Франко О.О. *Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка.* Вісник інституту археологів. Львівський університет. 2013. № 8. С. 75-81.

Скусинець А. В.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ІСТОРІЯ ВІНАЙДЕННЯ СКІФСЬКОЇ ПЕКТОРАЛІ

Скіфська пектораль – одна з найвизначніших археологічних знахідок доби Скіфського царства, яка була знайдена поблизу міста Орджонікідзе. Славнозвісний скіфський курган Товста Могила досліджувала експедиція під керівництвом Мозолєвського Бориса Миколайовича – вітчизняного археолога, поета. Він був позаштатним працівником Інституту археології й мав неабияку вдачу. На його рахунок достатня кількість знахідок світового масштабу, золота

пектораль не була тому виключенням.

В кінці 1960-х років масово грабували кургани й тому перед археологами постала задача як можна швидше їх досліджувати. Для розкопки кургану необхідна була потужна техніка. Григорій Середа, який захоплювався археологією й був за сумісництвом директором гірничого комбінату, надав грейдер, який міг знести великий насип. Погодні умови були малосприятливі, археологи виснажливо працювали й почали втрачати надію на будь-які знахідки.

«Знявши насип, виявили два поховання – центральне й бокове: по дві квадратних і прямокутних камери. Та був і виритий мародерами хід, що сягав глибини 8,5 м . Бо більшість поховань у курганах були давно пограбовані – або ще самими скіфами, або кочівниками за давньоруських часів, або згодом татарами чи козаками» [3, с. 73].

Дослідник не тямив себе від смутку, але не припинив розкопок. Через деякий час команда дійсно знайшла не пограбоване поховання скіфської царівни. Там було багато цінних знахідок. Коли археологи дійшли до центральної гробниці, яка була вщент пограбована, Мозолевський рукою відчув тверду поверхню й порізав руку, раптом йому здалося ніби щось зблищало. Він підковирнув землю й знайшов велику нагрудну прикрасу. Ця подія відбулася 21 червня 1971 р. о 14.30 [4, с. 48].

Вага пекторалі становила 1148 г, діаметр – 30, 6 см, виготовлена із золота 968 проби й датується IV ст. до н.е. Прикраса відображає сакральні уявлення скіфів (три яруси пов'язують із потрійністю світобудови). Чимало дослідників розробили концепції щодо її значення. Наразі знахідка зберігається в Музеї історичних коштовностей України, розташованому на території Києво-Печерської лаври. Її вартість обрахувати неможливо [2].

За вагомих внесок Бориса Мозолевського було включено до Інституту археології АН УРСР, виділено трикімнатну квартиру, надано 500 карбованців премії й визначено заробітну плату у розмірі 200 карбованців. Також тогочасний уряд подарував золотий наручний годинник.

«Безперечно, Скіфська пектораль має сакральний характер, можливо, навіть мала певне значення у здійсненні ритуалів – з цього приводу є різні інтерпретації, пояснює Любов Ключко, провідний науковий співробітник відділу історії ювелірного мистецтва в Україні Музею історичних коштовностей України. Важко однозначно сказати, кому пектораль належала. Але відомо, що у скіфів, як у всіх давніх народів, на царя покладалися також і жрецькі функції. Про це писав і Борис Мозолевський, підтвердження цьому є також у працях Геродота» [1].

Таким чином, винайдення пекторалі стало визначною історичною

подією, яка відбулася завдяки Борису Мозолевському – людині, яка довела, що тільки віра й наполегливість приведуть до бажаного результату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скіфська пектораль із Товстої Могили: Культурно-історичний портал: URL: <http://spadok.org.ua>
2. Борис Мозолевський знайшов золоту пектораль. URL: <https://gazeta.ua>
3. Мозолевський Б. М. Товста Могила – видатна пам'ятка Скіфії // Археологія. 1972. № 5. С. 72-82.
4. Провідник у світ Скіфії: від мордовських Бориса Мозолевського врятувала золота пектораль. Український Тиждень. 4 квітня, 2012. С. 48-49.

Снагощенко В. В.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Археологічні з'їзди Російської імперії мали значний вплив на подальші історичні, етнографічні, пам'яткознавчі та інші дослідження в країні. Проте їх матеріали й донині, на наш погляд, недостатньо вивчені. В історичних розвідках українських науковців останніх десятиліть висвітлювались питання ролі археологічних з'їздів загалом (Н. Булик, С. Заремба), методологічні питання на III археологічному з'їзді в Києві в 1874 р. (А. Ганжа), питання церковної археології на археологічних з'їздах (І. Карсим), проблематика збереження пам'яток історії та культури Холмщини й Підляшшя – С. Гаврилук [1; 2] та ін.

Діяльність археологічних з'їздів Російської імперії була започаткована на засіданні Археологічного товариства і вперше висловлена археологом, почесним членом Петербурзької Академії наук, графом О. С. Уваровим на засіданні 3 листопада 1864 р. 27-го квітня 1867 р. було отримано найвищий дозвіл на відкриття в Москві першого археологічного з'їзду. У 1868 р. вироблено правила роботи з'їзду, які із незначними змінами, діяли на всіх наступних форумах й були затверджені міністром народної освіти. Визнавалося, зокрема, що членами з'їзду можуть бути всі особи, які виявили бажання взяти участь у його роботі й заплатили кошти в сумі 4 крб. Крім того, Міністерство народної освіти також фінансово підтримувало ці заходи й виділяло кошти в сумі 3000 крб. У правилах зазначалось також, що на останньому засіданні ради призначалось місце проведення майбутнього з'їзду і обирався підготовчий комітет.

Перший Археологічний з'їзд відбувся в Москві, з 16-28 березня 1869 р. під головуванням графа О. С. Уварова. У ньому брали участь 130 осіб. Наступні з'їзди збиралися через кожні три роки в різних містах

країни (Санкт-Петербург, Казань, Тифліс, Ярославль, Вільно (нині Вільнюс), Рига, Новгород) [3; 4]. Всього проведено п'ятнадцять з'їздів, останній шістнадцятий було заплановано на 1914 р. у Пскові, але у зв'язку з початком Першої світової війни задум реалізувати не вдалося. З них шість відбулось на території України – у Києві (1874); Одесі (1884); Києві (1899); Харкові (1902); Катеринославі (1905); Чернігові (1908) [1, с. 227-228].

Тематика цих форумів була різноманітною, проте переважали доповіді, пов'язані з історією та археологією краю, де він проводився. Результати роботи з'їздів публікувалися в «Трудах...», що виходили у світ після закінчення їхніх засідань. Тут уміщалися протоколи зборів попередніх комітетів, протоколи засідань кожної секції, тексти доповідей, повідомлень або короткий виклад їхнього змісту, резолюції з'їздів і т. ін. [1; 3].

Необхідно зазначити, що крім вітчизняних учених, істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців активну участь брали зарубіжні дослідники. Особливо багато було іноземців на Київському (1874 р.) і Московському (1890 р.) з'їздах за це вони отримали статус міжнародних. Іноземні вчені друкували свої звіти в слов'янських, французьких і німецьких періодичних виданнях.

Загалом загальноросійські археологічні з'їзди стали своєрідним якісним етапом у розвитку історії та історичного пам'яткознавства XIX – початку XX ст., відіграли вагомую роль у приверненні уваги науковців і громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини регіонів. А матеріали Археологічних з'їздів стали важливим джерелом у вивченні вітчизняної та зарубіжної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжа А. И. *Методологические вопросы на III Археологическом съезде в Киеве (1874 г.)* // *Новые методы археологических исследований : сб. науч. трудов.* Киев : Наук. думка, 1982. С. 225-233.
2. Заремба С. З. *Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність.* Київ : Логос, 1995. 447 с.
3. *Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1899 / под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцкого.* В 2-х томах Т. I. Москва, 1901. 813 с.

Старенький І. О.

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник

Левінзон Є. Ю.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 2019 РОКУ

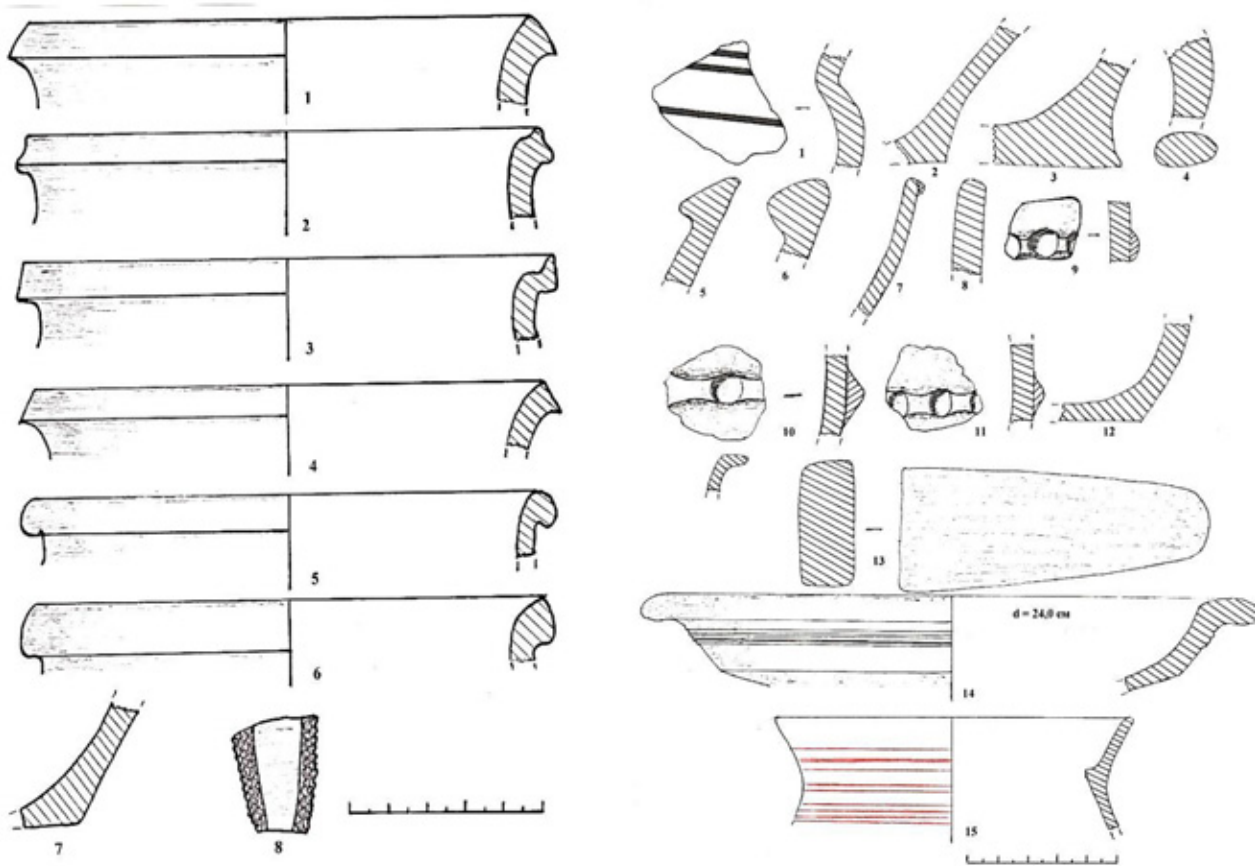
Взимку-навесні 2019 року археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника було проведено розвідки в околицях м. Кам'янця-Подільського (учасники розвідок: І. О. Старенький, Є. Ю. Левінзон, П. А. Болтанюк, О. Д. Могилів).

У березні було обстежено багатшарове поселення (трипільська та чорноліська культура, давньоруський час, XVIII–XIX ст.) Зіньківці II на лівому високому березі струмка правої притоки р. Смотрич (відкрите 2016 р. П. О. Нечитайлом). Встановлено, що трипільські нашарування знаходяться ближче до південно-східного краю поселення [2, с. 41]. Тут же й матеріали давньоруського часу та XVIII–XIX ст., а раннього залізного віку – у північно-західній частині поселення. Кераміка трипільської культури сильно фрагментована, з монохромним розписом виявлено лише один фрагмент посудини (рис. 1.1), враховуючи це, на сьогодні не вдалося визначити до якого саме етапу КІС Трипільля-Кукутені відноситься поселення. Знахідки матеріалу раннього залізного віку являють собою фрагменти вінець банковидних горщиків (рис. 1.8), мисок з косо зрізаним досередини вінцем (рис. 1.5–6), черпаків (рис. 1.4, 7), тулубів з наліпним, розчленованим пальцевими защипами валиком (рис. 1.9–11). За характерними ознаками, зокрема розташуванням валика по корпусу, відносимо матеріал до передскіфського часу (пізньочорнолісько-жаботинського типу). Поодинокі фрагменти давньоруської кераміки (рис. 1.12–13) дають змогу широко датувати їх в межах XII–XIII ст. Численними є й знахідки XVIII–XIX ст., зокрема знайдено фрагменти горщиків, мисок, глеків, точильний камінь, ґудзик (рис. 1.14–16). Площа поселення становить близько 1,7 га.

Також авторами було обстежено давньоруське поселення Зіньківці III, відкрите 2018 року Є. Ю. Левінзоном на лівому березі згаданого струмка майже навпроти поселення Зіньківці II [5, с. 11]. Зібрано порівняно невелику колекцію фрагментів керамічних виробів, зокрема за профілюванням вінець виділяються типи V (рис. 2.6) [3, с. 36, рис. 11.3], VIa (рис. 2.2) [3, с. 39, рис. 13.a] та VIб (рис. 2.3) [3, с. 39, рис. 13.б], які датуються в межах XII ст., VIIIв (рис. 2.5) XII–XIII ст. [3, с. 41, рис. 15.10] та IX б (рис. 2.1, 4) [3, с. 42, рис. 16.4–5], який датується II половиною XII – серединою XIII ст. Площа поселення 4,76 га.

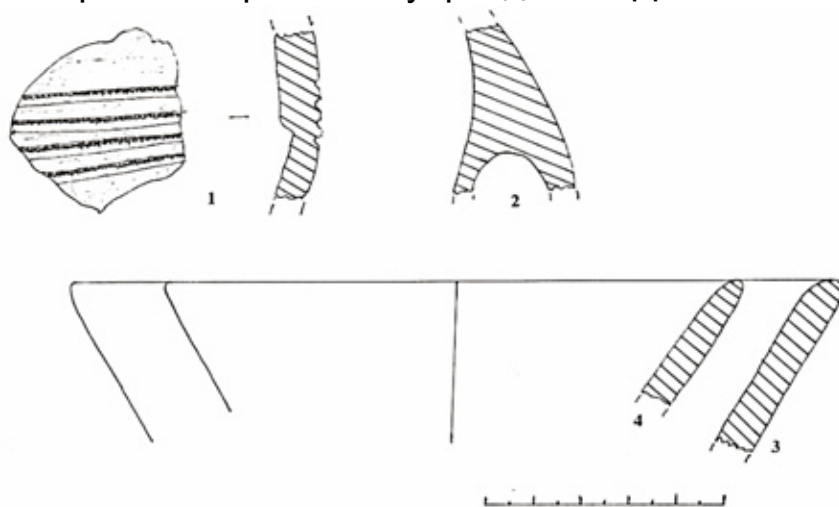
2019 року на північний захід від поселення Зіньківці II на обох берегах струмка виявлено трипільську кераміку. Пам'ятці надано тимчасову назву Зіньківці IV [2, с. 41]. Серед підйомного матеріалу можна виділити фрагмент вінця конічної миски (рис. 3.4), чаші-миски (рис. 3.3), тулуба горщика з провушиною (рис. 3.2) та нуклеус пірамідальної форми. Встановлена на сьогодні площа поширення культурного шару становить понад гектар. На жаль, нечисленність та фрагментованість матеріалу не дали змогу визначити етап. Необхідні подальші дослідження на поселенні Зіньківці IV, щоб встановити межі пам'ятки та визначити етап і локальну групу.

Є. Ю. Левінзоном в лютому також було проведено розвідку в околицях с. Кам'янка. У фондах Кам'янець-Подільського матеріалу зберігається незначна кількість матеріалів трипільської та черняхівської культур зі зборів 1950–1970-х рр., які віднесені до цього села без конкретної топографічної прив'язки. Однак розвідки результатів не дали, місцезорешування пам'ятки чи пам'яток залишається невідомим [2, с. 42]. Натомість давньоруське поселення відкрите 1952 р. (за фондами К-ПДІМЗ) вдалось локалізувати. Знаходиться воно на північному схилі яру навпроти джерела Богоявлення Господнього, було зібрано невелику кількість фрагментованих стінок посуду XII-XIII ст.

Цим же дослідником проведено археологічну розвідку на північний захід від Кам'янця-Подільського між селами Лисогірка та Гуменці. Було обстежено пам'ятку відкриту В. А. Гуцалом [1, с.21-22], утвореному меандром р. Мукша, виявлено обкатану глиняну обмазку, а також поодинокі фрагменти посуду РЗВ та черняхівської кераміки (рис. 3.1).

Окрім того, Є. Ю. Левінзоном трипільську кераміку виявлено було поруч з єврейським кладовищем на Підзамче (найзахідніший мікрорайон міста). Попередньо, виявлену кераміку можемо віднести до етапу VII. Точно невідомо, хто і коли відкрив цю пам'ятку, про трипільське поселення на Підзамче згадує М. Б. Петров [4, с. 41], частина матеріалів зберігається у фондах К-ПДІМЗ.

Отже, розвідками 2019 року в околицях Кам'янця-Подільського обстежено виявлені у 2016 та 2018 рр., було відкрито та заново локалізовано низку пам'яток в околицях сіл Зіньківці, Гуменці, Кам'янка, що є безпосередніми околицями Кам'янця-Подільського. Подальше їх дослідження та охорона є перспективними для вітчизняних науковців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцал В. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району // *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 20–23.*
2. Левінзон Є. Ю. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипільля) // *Археологія & Фортифікація України: зб. матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2019. С. 37–44.*
3. Малевская М. В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. *Труды ИИМК РАН. Т. XVII. СПб: Изд-во Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор-История», 2005. 160 с.*
4. Петров Н. Б. *Историческая топография Каменца-Подольского XII – XVIII вв.: дис. ... на соиск. степ. канд. ист. наук. К.: ИА АН УССР, 1987. 246 с.*
5. Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. // *Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2018. С. 8–26.*

**ТЕХНІКО-МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЗАСТОСУВАННЯ
БІПОЛЯРНОЇ ТЕХНІКИ НА КОВАДЛІ
ЗА ДАНИМИ ЕКСПЕРИМЕНТІВ**

У матеріалах нижньопалеолітичних галькових індустрій розрізняють застосування таких технік обробки каменю: ударів по ковадлу («*anvil technique*»), біполярна на ковадлі («*bipolar on anvil technique*»), розбивання/кидання («*block on block/throwing*»), розщеплення в руках («*freehand technique*») [4, р. 5-6; 6, р. 59-61]. Дані свідчать, що перші три з них є найдавнішими за часом застосування [8].

Зважаючи на морфологічний вигляд продуктів обробки каменю на українських пам'ятках з гальковим інвентарем [2, 3, 7], особливий інтерес викликає біполярна техніка на ковадлі. Ця техніка описується як *сукупність технічних операцій, спрямованих на розколювання пасивного елемента (нуклеуса), що розміщується на ковадлі, активним елементом (відбійником)* [5, р. 8]. У процесі беруть участь дві протилежно спрямовані сили та зони: ударна та контрударна. Внаслідок використання біполярної техніки на ковадлі і пов'язаної взаємодії різноспрямованих імпульсів, виникає специфічний тип сколювальної поверхні і, відповідно, продуктів сколювання. Систематизація морфологічних та технічних ознак експериментальних артефактів, отриманих в біполярній техніці, дозволяє виокремити її сутнісні діагностичні ознаки та використовувати ці дані при опрацюванні археологічних колекцій.

Протягом 2018–2019 рр. на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» за розробленою доцентом вищезазначеної кафедри С. М. Рижовим програмою «Перші техніки та технології ранньої преісторії України» було поставлено серію експериментів. Частина з них була спрямована на дослідження характерних ознак використання біполярної техніки на ковадлі відповідно до моделей, прогнозованих за матеріалами стоянок Великий Шолес і Меджибіж [1]. Використовувалася сировина, що переважає у виробках з археологічних колекцій, зокрема, для Меджибожа це: кремій, кварц, граніт, вапняк, для Великого Шолеса – кременистий пісковик, кварц, кварцит, ріоліт, радіолярит.

Завдяки фіксації фізичних дій експериментаторів, вдалося визначити основні технічні прийоми, які впливали на якість і кількість

отриманих заготовок: фіксація пасивного елемента рукою, типи затиску відбійника. Для вдалого отримання заготовок важливе значення мав процес вибору відбійника та кута нанесення удару, жорсткості (твердості) та рельєфу поверхні ковадла, орієнтації (переорієнтації) пасивного елемента відносно ковадла та відбійника.

До технологічного аналізу були залучені контактні зони: активний – пасивний елемент, пасивний елемент – ковадло. Такі зони досліджуються на макро- та мікрорівні з залученням стереоскопічного та металографічного мікроскопів.

Було підтверджено наявність плоского/розсіяного відбивного горбка для кременю та кременистого пісковика. Ідентифікуючою ознакою розколювання кременистого пісковика та вапняку на ковадлі є канавки з глибоким просіданням внутрішньої частини гальки і карнизом на краях точки удару. Найбільш статистично вираженими ознаками є протилежність двох контактних зон. Під час горизонтального типу сколювання одній точці удару може відповідати 2-5 точок контрудару, що нагадує ретуш або сліди утилізації.

Під час вертикально-поздовжнього або вертикально-поперечного типів сколювання у зонах контакту з активним елементом і ковадлом з'являється велика кількість негативів, які утворюють ділянки псевдобіфасіальної обробки. Ударні/контрударні лінії є вертикальними (спрямовуються від точки розколювання і з'єднуються з протилежною зоною контакту; зиг'заг, ламана пряма, віялоподібні фіссури; V- і П-подібні лінії) і горизонтальними (компресійна хвиля, сходинки). Ударні сліди (вибоїни, заломы та забитості) більш локалізовані та глибокі у зоні удару, розсіяні – контрудару. Важливою діагностичною ознакою є видовжена вищербина зі східчастим закінченням, що може проявитися у будь-якій частині сколювальної поверхні (здебільшого у медіальній і зоні контрудару), що перебуває під стисканням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рижов С., Степанчук В., Ветров В., Науменко О., Погорілець О. Досвід впровадження експериментальних досліджень в археології кам'яного віку: освіта, наука та музеєзнавство. *Vita Antiqua*. 2020. № 10.
2. Місцезнаходження «Меджибіж» і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини : зб. наук. пр. / за ред. В. Степанчука. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. 260 с.
3. Степанчук В. М., Ветров В. С., Скоріков В. А. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. *Кам'яна доба України*. 2018. № 17-18. С. 48-65.
4. Crabtree D. E. *An Introduction to Flintworking*. 2nd edition. Pocatello, Idaho : Occasional Papers of the Museum, Idaho State University, 1982. 57 p.
5. Drift Van der J. W. *Partitioning the Palaeolithic. Introducing the bipolar toolkit concept*. Groningen : Aktieve Praktijk Archeologie Nederland, 2012. 38 p.
6. Odell G. H. *Lithic Analysis*. Tulsa, Oklahoma : Springer Science+Business Media, 2012. 245 p.

7. Ryzhov S., Karmazinenko S. *Velykyi Sholes: Preliminary Results on a New Site of the Lower Paleolithic in Transcarpathia, Ukraine. Archaeology and Geology of Ukraine in Regional Context. 2015. P. 65–83.*
8. *3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya / S. Harmand et al. Nature. 2015. Vol. 521, No 7552. P. 310–315. DOI: 10.1038/nature14464.*

Ступак Д.В.

Інститут археології НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ВИДІВ КАМ'ЯНОЇ СИРОВИНИ НА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІЙ СТОЯНЦІ БУЖАНКА 2

Серед різноманітних пам'яток верхнього палеоліту Середньої Десни виділяються різночасові стоянки самого півдня цього регіону, в яких поруч з кременем використовувались і інші види кам'яної сировини, в першу чергу широко використовувався кварцит. Найбільшою ж часткою кварцитова сировина представлена у першому культурному шарі (в попередніх роботах Верхній шар) розкопу 1 стоянки Бужанка 2. Тут його доля сягає 45,7% (без урахування лусочок). Такий високий відсоток кварциту в кам'яному комплексі не зустрінутий ні на одній іншій стоянці деснянського регіону та і всього Дніпровського басейну [1, с. 144-154; 2, р. 538-553].

Стоянка Бужанка 2 була відкрита у 2003 році, в центрі с. Бужанка Коропського району, Чернігівської області. Найпотужнішим та найбільш цікавим є культурний шар 1 розкопу 1. Для цього шару по лівій плечовій кістці вовка була зроблена радіовуглицева дата: 13500+/-80 BP (GifA-80178/SacA-12043). З пов'язаної з ним Ями 1, походить радіовуглицева дата, зроблена по трубчастій кістці молодого мамонта: 14350+/-60 BP (GrA-38555). По специфіці знаряддевого комплексу шар 1 відноситься до типу Межиріч. Тобто, Бужанка 2 є найпівнічнішим поселенням межиріцького типу і є однією з найважливіших пам'яток для розуміння культурно-історичних процесів у верхньому палеоліті Дніпровського басейну.

У шарі 1 протягом досліджень 2003, 2006, 2007 рр. виявлено 1179 кам'яних артефактів, не враховуючи лусочок. З них крем'яні складають 626 (53,1%), кварцитові 539 (45,7%) та 14 (1,2%) знахідок з аргіліту. В свою чергу серед 54 знарядь шару 1 тільки 1 скребачка виготовлена з кварциту. Усі інші знаряддя з кременю. Серед крем'яних знахідок пластинчасті сколи та вироби з вторинною обробкою на них складають 395 (63%), а серед кварцитових знахідок пластинчасті сколи складають 275 (51%). У свою чергу серед крем'яних пластинчастих сколів більшість має довжину менше 5 см. Переважають крем'яні пластинчасті сколи та їх фрагменти з шириною 5 – 12 мм.

Кварцитові ж, як правило, довші за крем'яні, їх ширина коливається в межах 8 - 17 мм, тобто більшість відноситься до пластин та пластинок.

Основною сировиною був типовий деснянський жовтовий кремій чорного, або темно-сірого кольору, іноді з світло-сірими цятками, а також якісний плитчастий кварцит переважно різних відтінків сірого кольору. Основні відслонення крем'яної сировини та кварциту знаходяться на приблизно однаковій відстані – 4-6 км від стоянки, окремі кварцитові плити та поклади аргіліту зустрінуті в 1 км від стоянки. Скоріш за все, частини аргіліту потрапляли на стоянку під час транспортування на неї кременю та кварциту і після апробації відбраковувались через м'якість матеріалу. Високий відсоток кварциту в комплексі навряд чи можна пояснити різним ступенем досяжності джерел сировини.

Для виявлення експериментальним шляхом схожих та відмінних особливостей процесу розколювання та виготовлення знарядь з кременю та кварциту були обрані жовна типового деснянського кременю та плити високоякісного кварциту, подібні до таких, що використовувались на Бужанці 2. Нами було з'ясовано, що як для розколювання кременю, так і кварциту використовувались аналогічні прийоми. При розколюванні кременю та кварциту використовувались в першу чергу торцеві нуклеуси. Але, якщо при розколюванні кварциту торцевий спосіб був обумовлений самою формою частин сировини, то при розколюванні кременю використання торцевих нуклеусів обумовлено орієнтацією процесу розколювання на постачання пластинок та мікропластин для виготовлення мікролітів.

Під час отримання сколів, до вибору відбійників слід було більш ретельно підходити при роботі з кварцитом, що обумовлювалось його більшою крихкістю. Також, при роботі з кварцитом слід більш ретельно підходити до підготовки зони розщеплення. Через крихкість кварциту з нього було набагато важче отримати мікропластини та пластинки, що в свою чергу, певним чином, пояснює відсутність на палеолітичних пам'ятках мікролітів, виготовлених з кварциту. Як правило, цілими з кварциту вдавалося сколювати пластини. Як показали наші експерименти, через крихкість кварциту виготовити знаряддя з крем'яної заготовки було легше, ніж з кварцитової.

Судячи по показникам пластинчастих сколів першого шару розкопу 1, мешканці стоянки при обробці кварциту стикались з такими ж особливостями його обробки як і ми. Тобто, з одного боку зручна форма частин сировини, достатня легкість отримання заготовки великих розмірів, а з іншого боку, через крихкість матеріалу, неможливість серійно отримувати мікропластини та пластинки.

Але ж чим тоді пояснити високий відсоток кварциту у комплексі і яка була господарська стратегія використання кам'яної сировини

давніх мешканців стоянки? На нашу думку стратегія використання різних порід каменю виглядала таким чином: основною, найбажанішою сировиною для давніх людей був кремій. З нього виготовлена переважна більшість знарядь. Але, судячи по їх розмірам і розмірам крем'яних сколів на Бужанці 2, частини крем'яної сировини які постачались на стоянку були переважно невеличких розмірів. Їх об'єму вистачало для виготовлення основних типів знарядь з пластинок та мікропластин, але він не дозволяв отримувати у значній кількості пластини. Натомість, пластини можна було чудово отримувати з кварцитових плиток. Саме на поповнення цієї категорії виробів в першу чергу було спрямоване використання кварциту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ступак Д.В. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби верхнього палеоліту. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 10. С.144-154.
2. Stupak D. Les assemblages lithiques du site epigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*. 2014. 118. P. 538-553.

Ткаченко В. М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ДАВНЬОРУСЬКІ КЕРАМІЧНІ ПИСАНКИ: ЗНАХІДКИ ТА ІНТЕРПРИТАЦІЇ

Виготовлення керамічних писанок на Русі в XI–XIII ст. було поширеним явищем. Вони експортувалися завдяки торговим зв'язкам у різні середньовічні міста Європи, що підтверджують наукові публікації та науково-популярні видання. У свою чергу, це значно збагачує весь комплекс історіографічних та джерелознавчих матеріалів про київські глазуровані керамічні писанки XI–XIII ст. На сьогодні історіографічні джерела про київські керамічні писанки можна згрупувати за такими напрямками: публікації археологів, які безпосередньо їх знаходили; тих хто засвідчував їх існування, тобто вторинні джерела; різноманітні ілюстративні матеріали.

Таким чином, незважаючи на понад столітній дискурс про київські глазуровані керамічні писанки, варто зазначити наступне: інформація та відомості про такі вироби почала друкуватися ще в кінці XIX ст. Спочатку це були поодинокі публікації С. Кульжинського, К. Болсуновського, М. Біляшівського, В. Щербаківського, які не були пов'язані з археологією. У результаті активних археологічних досліджень в період 30–80-х рр. XX ст. – початку XXI ст. у різних місцях була виявлена низка предметів, що сприяло появі нових наукових статей, повідомлень та монографій, у яких засвідчувалося існування керамічних писанок у давньоруський час.

У результаті аналізу історіографічно-джерелознавчих матеріалів встановлено, що науковці погоджуються з твердженням про повсюдне їх виготовлення, існування та використання у період XI–XIII ст. Переважна більшість дослідників, археологів подавала тему існування керамічних писанок в контексті повідомлень про археологічні розкопки у тих чи інших давньоруських містах. В основному, у працях засвідчено знахідки таких виробів у формі фрагментів або цілих керамічних глазурованих писанок XI–XIII ст., і тільки окремі статті були присвячені безпосередньому їх розгляду. Зокрема, це статті Т. Макарової, Г. Шовкопляс, В. Мицика, А. Валуш, В. Ткаченка, А. Сушко, Д. Козак.

За висловлюваннями науковців В. Гупало, О. Радул, Г. Сотської та інших, такі писанки використовували в родинній, календарній обрядовості та характерні для язичницьких вірувань. У зв'язку з тим, що чимало знахідок виявлено під час досліджень курганних поховань давньоруського часу, К. Болсуновський, О. Моця, В. Гур'янов пов'язують їх із поховальною обрядовістю. У багатьох випадках ці вироби лежали поряд із християнськими культовими предметами, що свідчить про дуалістичність поглядів місцевого населення та поєднання язичницьких вірувань із християнськими. Про це твердить у своїх дослідженнях і Олександр Моця. Водночас Л. Макаров стверджує, що даний предмет відноситься до християнського культу через те, що досить часто його виявляють поряд із іншими атрибутами, наприклад, хрестиком.

Деякі дослідники сходяться в думці, що давньоруські керамічні писанки були дитячими іграшками, а меншою мірою – оберегами чи символами. Зокрема, цю позицію підтримують О. Найден, А. Сушко та В. Троцька.

У 50-60 рр. ХХ ст. з подачі російських авторів А. Монгайта, Т. Макарової утвердилася думка, що існує два центри виготовлення таких писанок: новгородсько-рязанський та київський. Хоча в сучасних дослідженнях акцентується на тому, що все-таки знайдені на території Росії керамічні писанки були київськими, адже багато матеріалів є аналогічними тим, що виявлені в Україні, а на суміжні території вони експортувалися разом із іншими виробами декоративно-ужиткового мистецтва, гончарства тощо. Автором дослідження, на основі опрацьованих матеріалів і у зв'язку з новими знахідками, виокремлюється ще один центр із виготовлення керамічних писанок – Галичина–Волинь.

Усі дослідники давньоруських писанок стверджують, що для них характерна наявність всередині невеличких кульок, які при потрясуванні створюють шумоутворюючий ефект. Враховуючи ці властивості керамічних писанок, В. Поветкін та В. Троцька зазначають, що вироби є певними музичними інструментами, на зразок знайдених

на Мезинській палеолітичній стоянці шумових браслетів із кісток мамонта. До речі, які також певним чином орнаментовані.

Переважає більшість таких виробів за кольором поливи поділена на дві групи: з буро-чорною, брунатною або зеленою (жовтою) та розписані жовтою чи зеленою поливою з орнаментом у вигляді дужок. В окремих випадках була біла полива (писанка з Рівного) та орнаментация у вигляді ліній (вироби з Тернопільського ОКМ).

Варто звернути увагу й на інші особливості у підході до визначення керамічних глазурованих писанок як предметів декоративно-ужиткового мистецтва. Ще Б. Рибак у 1947 році у монументальній праці «Ремесло Древней Руси», визначив їх приналежність до предметів побічної галузі гончарного виробництва. Цю думку з часом підтримали Т. Макарова, Ю. Моргунов, О. Тищенко, Р. Орлов та ін.

Серед групи джерел варто виокремити роботи А. Адруга, В. Мицика, В. Петрашенко, Ю. Моргунова, В. Терського та С. Терського, В. Гупало, О. Корчинського, Ю. Лукомського, Д. Козака, В. Непомнящих, Б. Колчина, Я. Пастернака, Б. Рібакова, В. Довженок, В. Гончарова, Р. Юри, Ю. Старчука, І. Свєшнікова, присвячені археологічним дослідженням давньоруських городищ та виявленим під час них керамічним писанкам. Особливістю є те, що у цих працях засвідчено географічне поширення таких виробів.

Водночас констатуємо: попри те, що за останні десятиліття знайдено чимало керамічних писанок, досі не встановлено, чому перестали їх виготовляти, з чим це було пов'язано. Можливо, на це вплинув занепад Київської держави та гончарства в цілому або ж позиція християнства щодо язичницьких символів.

У процесі пошуку, аналізу та систематизації історіографічного матеріалу встановлено такий факт: незважаючи на фіксацію знахідок, досі достеменно невідома кількість таких предметів, не зроблена їх систематизация, типологія, не узагальнені технологія виготовлення і орнаментация, в яких музеях зберігаються тощо. Це спонукає для подальших пошуків джерел та їх опрацювання.

Токаренко І. О.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БОРИСФЕНІДИ (О. БЕРЕЗАНЬ)

Березань – невеликий острів (850 м на 350 м), розташований біля гирла Дніпровського лиману.

Перше дослідження острова здійснив академік Келер ще на початку ХІХ ст. У 1847 р. О.С. Уваров підготував план острова, на

якому відзначив декілька курганів. Перші розкопки були здійснені у 1884 р. Р.А. Пренделем і у 1900–1901 р. Г.Л. Скадовським. Було розкопано близько 800 поховань, але матеріали цих розкопок не публікувалися. З 1904 по 1909 і у 1913 р. Е.Р. Штерн розкопав декілька житлових і господарських споруд. При цьому було вперше здійснено комплексний підхід до археологічного матеріалу з використанням природничих наук. Зокрема було зроблено хімічний аналіз мідних та бронзових предметів [2, с. 17].

У 1927–1931 р. і у 1946–1947 р. дослідження Березані здійснював М.Ф. Болтенко, який намагався відновити історію острова з античного часу до пізнього середньовіччя.

З 1960 р. починається планомірне дослідження античного поселення на о. Березань під керівництвом В.В. Лапіна, який на прикладі цього дослідження відтворив модель грецької колонізації Північного Причорномор'я. Зараз на острові працює експедиція Інституту археології НАНУ, яку до 2004 р. очолював В.В. Назаров [3, с. 22].

Вдалося встановити, що поселення виникло в другій половині VII ст. до н. е. Є підстави вважати, що поселення з моменту заснування мало назву Борисфен або Борисфеніда і, таким чином, саме з ним слід пов'язувати дату заснування Борисфена - 645/644 рр. до н. е., зазначену в хроніці Євсевія [1, с. 37].

Уже на початковому етапі свого життя поселення мало, вочевидь, полісну організацію. Однією з ознак цього є те, що не пізніше ніж у першій половині VI ст. до н. е. на берегах Березанського лиману з'являються досить численні невеликі сільські поселення, які склали сільську округу Борисфеніди.

В економічному житті Борисфеніди торгівля грала помітну роль, про що свідчить велика кількість господарських ям для зберігання товарного зерна, графіті на двох фрагментах іонійського кілику VI ст. до н. е. і лист на свинцевій пластині кінця VI ст. до н. е. [4, с. 34].

Але торгівля не була єдиним заняттям переселенців. З появою постійних жителів на острові з'являється необхідність в підсобному домашньому господарстві і в ремісничому виробництві для задоволення різних потреб населення. Це підтверджують знахідки сільськогосподарських знарядь, зернотерок, кісток домашніх тварин, залишків ливарного і керамічного шлаків, напівфабрикатів різних ремесел [5, с. 57].

Найвищий розквіт діяльності Березані припадає на VII-VI ст. до н. е. У VI ст. до н. е. вона стає емпорією Ольвійського поліса. Було виявлено велику кількість розписної давньогрецької кераміки цього періоду. Переважає Родосько-іонійська кераміка, знайдені судини з острова Хіос, судини стилю «фікеллура», кераміка Коринфа і Аттики. Поряд з імпортною керамікою зустрічається місцева. До VI ст. до н. е.

відноситься і більшість теракотових статуєток [3, с. 18-19].

У VII–VI ст. до н.е. Березань, як і решта архаїчних поселень Нижнього Побужжя, забудовувалась ґрунтовими землянками або напівземлянками округлої чи чотирикутної форми. На сьогодні на острові відкрито понад 30 таких напівземлянок. В той же час дослідники відзначають на Березані і деяких поселеннях регіону так звані ями-житла, примітивність і невеликі розміри яких не дозволяють говорити про їх належність грекам [1, с. 63].

В V ст. до н.е. площа поселення зменшується і будови розміщують понад північно-західним берегом. Серед найцікавіших будов цього часу можна відзначити рештки храму з апсидою.

Важливою стала розкопка Некрополя, який знаходився на північно-західному березі острова, виявлено близько двадцяти гробниць і велика кількість кам'яних розвалів, які, найімовірніше, належали гробницям. Використовувався на Березані і обряд кремації. Прикладом може слугувати дитяче поховання, відкрите у 1960 р. [4, с. 22]

Різке скорочення розмірів поселення, найімовірніше, пов'язане з ростом Ольвії. У V-III ст. до н. е. поселення продовжує існувати, будучи рядовим сільським поселенням Ольвійського поліса. У II-I ст. до н. е. острів, був повністю знелюднений. У перші століття нашої ери там виникає нове поселення, значно менших розмірів. Судячи за даними античної літературної традиції і присвятним написів, знайдених на острові, тут в цей час був споруджений храм, присвячений Ахіллу Понтарху (давньогрецькому богові) . У III ст. н. е. античне поселення припиняє своє існування [2, с. 34].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т., Долгоруков В.С. (отв. ред.) *Античные государства Северного Причерноморья* М.: Наука, 1984. 392 с.
2. Марченко К.К. *Греческое поселение на острове Березань*. М.: Наука, 1984. С. 33-34.
3. Ольговський С.Я. *Історія дослідження Борисфеніди та хронологічні етапи її існування. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник*. К.: КНУКіМ, 2007. С. 17-20.
4. Ольговський С.Я. *Планування та забудова о.Березань Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник*. К.: КНУКіМ, 2007. С. 20-23.
5. *Україна: хронологія розвитку* / [НАН України. Інститут археології]. В 6 т. Том 1. К.: КВІЦ, 2007. 544 с.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУТИВЛЬЩИНИ

Здавна край Сумської області славиться своєю унікальністю і багатогранною історичною долею, тому не дивно те, що багато дослідників цікавляться його проблематикою. Багато тисячоліть вона зазнавала величезних змін геополітичного, соціального, історико-географічного плану. На Сумщині були в давнину розміщені такі культури: волинцівська, костенківсько-авдіївська, бондарихинська, деснянська, мар'янівська, роменська та багато інших.

Великий внесок вивчення старовини даної території зробив В. А. Богусевич. Фахівець в галузі давньоруської археології, історії архітектури і мистецтва, він проводив археологічні розкопки в Києві на Подолі, Києво-Печерському заповіднику, Чернігові, Каневі, дослідження фортеці-гавані Воїня та Остерського Городця [2, с. 11]. Ним було проведено досліди літописних міст, розташованих на території Сумської області.

В жовтні 1959 р. В. Богусевич розпочав розкопки в м. Путивль. Розвідувальні роботи показали, що в центрі південної частини Путивльського дитинця – «Городка», під землею розміщені залишки споруди. Справа цього археолога набула особливого змісту.

Розкопками в Путивлі було встановлено, що залишки кам'яної споруди є фрагментами стін храму, прикрашеного баштовими виступами і складними пілястрами з напівколоннами. Будівлі такого ж типу, як з'ясував В. Богусевич, були створені у Вірменії та Грузії вже в VI–VII ст. З X ст. такі храми існували в Болгарії, Галицькій і Волинській землях, в Польщі, Чехії та на Балканах. Саме з цими регіонами Новгород-Сіверське князівство підтримувало широкі торгівельні і культурні зв'язки [3, с. 11-18]. Неабияку наукову цінність мають знайдені в Путивлі цеглини з князівськими знаками і клеймами майстрів. Багата чисельність і різноманітність цих знаків дали підставу вважати, що будівництво кам'яних споруд набуло чималого розмаху, і що в ньому брали участь майстри із різних міст країни. Одночасно з розкопками храму проводились дослідження частини господарського сектору городища з житловими будівлями. В листі директору Сумського краєзнавчого музею – Григорію Самійловичу Долгіну, Володимир Андрійович так коментував знахідку цеглин: «Всього 103–105 кирпичей со знаками. Особенно ценен сложный княжеский знак с буквами. О нем можно написать целую диссертацию. Первый знак новгород-северских князей. Вообще это лучшая музейная коллекция знаков на кирпичах» [1, с. 47].

На всій площі розкопок знайдено велику кількість керамічних, залізних, скляних речей. Всі вони були передані Сумському обласному краєзнавчому музею.

Третій рік поспіль на Сумщині поблизу с. Ширяєве працює Путивльська археологічна експедиція по дослідженню однієї з найцікавіших пам'яток регіону – городища раннього залізного віку. Керівник експедиції – Дмитро Володимирович Каравайко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України.

Фактично вперше, у 2017 р. знайдено матеріали, що свідчать про існування городищ Путивльського Посейм'я в пізньоскіфський час.

У 2019 році під час робіт вдалося виявити залишки п'яти наземних споруд у вигляді завалів глиняної обмазки, які належать до різних часів заселення пам'ятки. Черговий раз городище здивувало своїми знахідками. Серед них велика кількість глиняних пряслиць і грузил, що призначалися для ткацького виробництва. Це і велика кількість кераміки, глиняних «хлібців». Після даного сезону розкопок фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі поповняться багатьма цікавими експонатами. Декілька цілих горщиків стануть прикрасою музейної експозиції.

Підсумовуючи, можна сказати, що територія Сумської області зіткана багатством історії і на цій землі є що досліджувати. Зафіксовані відомості про перебуванні на цій території низки археологічних культур, найвідоміші – роменська, бондарихівська, мар'янівська тощо. Сумщина – приваблива земля для науковців, серед них В. А. Богусевич. Варто зазначити, що є культури які являються на цій території малодослідженими та не відкритими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі // *Археологія*. Т. XV. Київ, 1963. С.47.
2. Пам'яті В. А. Богусевича // *Археологія: респ. міжвідомч. збірник / за заг. ред. І. І. Артеменко*. Київ: «Наукова думка» 1980. № 33. С.111.
3. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі СОКМ). Ф. 4490. Оп. 1. Спр. 8 *Городища округи Путивля. 14 юня 1960 г. - 15 августа 1961 г., 18 арк.*

Фігурний Ю. С.

Науково-дослідний інститут українознавства, м. Київ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА БАРАНА

5 листопада 2019 р. пішов із життя Володимир Данилович Баран (1926-2019), патріарх української науки, видатний вчений-українознавець, археолог, етнолог, історик, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, двічі лауреат Державної

премії України в галузі науки і техніки (1991 р, 2001 р.), фундатор Київської наукової школи археологів-славистів (саме під його безпосереднім керівництвом було підготовлено і захищено 16 кандидатських і 6 докторських дисертацій), автор і співавтор понад 500 публікацій у тому числі близько 30 книжкових видань (індивідуальних і колективних монографій, книг, посібників, збірників, словників, брошур тощо).

Початкові кроки в археології В. Баран робив під орудою відомого українського археолога М. Смішка. Саме під його науковим керівництвом В. Баран у 1958 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Поселення першої половини I тисячоліття н. е. біля села Черепин, Львівської області» [4].

Як зазначає П. Толочко, вже перші археологічні експедиційні дослідження визначили коло наукових інтересів В. Барана – це вивчення проблеми походження та ранньої історії слов'ян, саме цим питанням і були присвячені його перші публікації, що з'явилися у 1955 р. Взагалі, 50-ті роки ХХ ст. стали переломними у вивченні ранньослов'янських пам'яток, починаючи з цього часу, старожитності VI–VII ст. зайняли чільне місце у дослідженнях із слов'янської археології, а археологічні пам'ятки Подністров'я склали джерельну базу кандидатської дисертації В. Барана. Його перша монографія «Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин» побачила світ у 1961 р. До наукового обігу був введений унікальний матеріал, що дав змогу досліднику виділити окрему групу пам'яток римського часу, що належала прямим предкам слов'ян Подністров'я. Протягом 1960–1964 рр. В. Баран проводить археологічні дослідження в зоні затоплення під час будівництва Бурштинської ДРЕС. Завдяки розкопкам на поселеннях Ріпнев I, II, Ракобути, Зелений Гай, Бовшів I, II, Звинячин, Підріжжя, Маківка, Дем'янів значно збільшується джерельна база для вивчення шляхів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей на основі своєрідної групи черняхівських пам'яток [6, с. 5].

У 1972 р. побачила світ друга монографія В. Барана «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю», в якій було зроблено підсумок двадцятирічної роботи вченого над відкритими протягом 50–60-х років ХХ ст. слов'янськими матеріалами VI–VII ст. – тими самими, яких так бракувало для заповнення незрозумілої лакуни між черняхівською та передруською культурами[3].

Археологічні та аналітичні дослідження і розробки В. Барана і склали основу його докторської дисертації на тему «Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю», що була успішно публічно захищена весною 1973 р. у Москві в Інституті археології АН СРСР [1].

Протягом 1973-1981 рр. В. Баран керував Дністерською комплексною експедицією Інституту археології Академії наук УРСР й дослідив слов'янське ранньосередньовічне поселення Рашків II, III (буковинське

село Рашків Хотинського району Чернівецької області), що датується V–VII ст. Підсумком цих багатолітніх досліджень стала монографія «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)», що була оприлюднена в 1988 р. Головна унікальність поселення Рашків III, наголошує В. Баран, в тому, що воно існувало близько 200-х років (кінець V – VII ст.) і корелюється із існуванням усієї празької культури, по-перше. А по-друге, що воно мало близько 100 жител, і всі вони були досліджені археологом [2, с. 5, 80–82].

Упродовж восьми років (1981–1989) В. Баран бере участь у Міжнародній німецько-українській археологічній експедиції, що провела дослідження ранньослов'янського городища VII–XIII в м. Ольденбурзі (Старгород), яке пізніше було музеєфіковано, на півночі Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) у Шлезвіг-Гольштинії. У ФРН у 1986 р. було опубліковано монографію про дослідження ранньослов'янського поселення в с. Рашків у Середньому Подністров'ї [5, с. 162].

З відновленням Української держави у 1991 р. В. Баран продовжує досліджувати минуле нашої Батьківщини. Він понад десять років (1990 – 2003 рр.) керував постійною археологічною експедицією з дослідження Давнього Галича – столиці Галицько-Волинської держави – й разом з Б. Томенчуком здійснив успішні розкопки «Галичиної могили» та її фахову реконструкцію [7].

Отже, В. Баран фахово вивчав складні проблеми походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі ґрунтовного аналізу археологічних матеріалів та широкого використання історичних (писемних), лінгвістичних та інших джерел вчений розкрив поступальні процеси становлення і розвитку слов'ян, їх великого розселення, зародження і формування слов'янських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. *Древние славяне между Днестром и Припятью: автореферат диссертации на соискание степени доктора исторических наук*. Москва, 1972. 46 с.
2. Баран В. Д. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)*. Киев: Наукова думка, 1988. 160 с.
3. Баран В. Д. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка, 1972. 244 с.
4. Записано Фігурним Ю. С. 11.04. 2007 р. від мешканця м. Києва Барана Володимира Даниловича, 1926 р. н. (помер 05. 11. 2019 р.)
5. Крушельницька Л. До 75-річчя Володимира Даниловича Барана. *Українознавство*. 2001. Число 1. С. 160–162.
6. Толочко П. П. Слово про ювіляра. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.: збірник наукових праць*. Київ; Львів, 1999. С. 5–7.
7. Фігурний Ю., Шакурова О. *Етнокультурні та етногенетичні студії Володимира Барана (1991–2017)*. *Українознавство*. 2018. № 3 (68). С. 41–61.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ В. БАРАНА

Під керівництвом В. Барана Галицька постійно діюча археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею протягом 10 років (1991-2000) досліджувала давній Галич (сучасне село Крилос Галицького району Івано-Франківської області).

У кінці 80-х та на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні відбувалося національне й культурне відродження. Українці Галичини були одними з перших, хто почали активно перейматися історичним минулим, дослідженням, збереженням та відновленням історичних та культурних пам'яток.

У 1991 р. постало питання про відновлення Галицького митрополичого Успенського собору в урочищі Качків. Оскільки урочище знаходиться між внутрішніми і зовнішніми валами укріплень княжого Галича (сучасне Крилоське городище), що був під охороною держави як пам'ятка археології, виникло питання щодо доцільності новітнього будівництва, яке в значній мірі змінило б історичний ландшафт. Крім того, на одній із найвищих точок урочища знаходилася літописна Галичина могила, яка вимагала повторних досліджень і реконструкції. Все це зумовило відновлення археологічних пошуків.

Керівником експедиції став доктор історичних наук, професор В. Баран, а його заступником і начальником давньоруського загону – кандидат історичних наук Б. Томенчук. Розкопки розпочалися восени 1991 р. з дослідження Галичиної могили. Оскільки раніше цю пам'ятку безрезультатно розкопували Т. Зем'єнецький у 1883 р., Й. Пеленський у 1911 р., Я. Пастернак у 1934 р. – то вона вважалася безперспективною [1, с. 163].

Дослідження археологами Галичиної могили та її околиць у 1991-1992 рр. відкрили для вчених нові можливості для осягнення початків Галича та напрямків його історичного розвитку. Ця пам'ятка, на думку дослідників, датується кінцем Х – початком ХІ ст. і була насипана на одній із найвищих точок історичної території давнього Галича. В кургані було знайдено поховання-кенотаф знатного воїна, можливо князя, який загинув за межами Галича. На думку вчених, ймовірно сама назва могили дає підстави вважати, що цей князь або племінний вождь міг бути засновником давнього Галича [2, с. 98].

В результаті фахового вивчення Галичиної могили В. Бараном зроблено наукове відкриття, а саме: знайдено багате військово спорядження у довбаному дерев'яному човні, вкритому вишитою золотом парчею, що підтвердило гіпотезу М. Грушевського, який вважав, що в Галичині могили поховано засновника Галича

В. Баран виступив ініціатором і, за допомогою професора Івано-Франківського педагогічного університету М.П. Фіголя та його учнів, посприяв відновленню історичної пам'ятки давнього Галича – кургану Галичина могила, якій не лише став окрасою древнього міста, а й уособленням величі і могутності Галицької держави. За активної участі В. Барана поблизу решток князівського замку XII – XIII ст. давнього Галича у 1996 р. було здійснено музеєфікацію оборонної валу дитинця стародавнього Галича.

Вперше протягом 1992-1998 рр. ґрунтовно вивчено фортифікаційну систему давнього Галича. Визначено, що потрійні вали і окремих основний вал, який з південного напільного боку захищає дитинець започатковано в X ст. Його основна середня ділянка з дерев'яними клітьми, спаленими у 1241 р., датується XII – XIII ст. Вал добудовувався пізніше у XV-XVII ст.

У 1995-1999 р. відкрито й обстежено низку житлових і господарських споруд. Серед них: напівземлянкові житла (X – XII ст.), наземні житла (XII – XIII ст.), велика дерев'яна будівля-гридниця (XII – XIII ст.), величезний кухонний комплекс (більше десятка потужних глиняних печей), ймовірно, т.зв. «княжа кухня» (XII – XIII ст.). Всі ці знахідки переконливо свідчать, що давній Галич – столиця Галицько-Волинської держави, був стольним містом європейського рівня.

У 1996-1997, 2000 рр. археологами віднайдено конструктивно пов'язані між собою частини великої будівлі, ймовірно, дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла. Цей палац, як і Успенський кафедральний собор, побудовані за наказом князя Осмомисла у XII ст.

Аналітичне осмислення В. Бараном результатів десятилітніх робіт Галицької археологічної експедиції в серії його статей у наукових збірниках, фахових виданнях, матеріалах конференцій, та у газетах і часописах дозволило вченому зробити вагомий внесок у вивчення середньовічної історії столиці Галицько-Волинського князівства.

Багаторічні дослідження княжого Галича археологічною експедицією під керівництвом В. Барана впродовж 1991-2000 рр., значно збагатили наші знання про середньовічне минуле України загалом і давнього Галича зокрема, як одного з провідних політичних, економічних та етнокультурних центрів Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження Галичиної могили 1991 р. *Українознавство*. – 2012. – № 4 (45). – С. 162–164.
2. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Археологічні дослідження в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області в урочищі Качків – Галичина могила (серпень – жовтень 1992 р.). *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. – К.: НДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 88–98.

Хададова М. В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧІ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ НА ДИТИНЦІ ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ БАБИНА ГОРА М.ОЛЕВСЬК

Городище в урочищі Бабина гора розташоване на північно-східній околиці міста Олевськ Житомирської обл. Воно займає мисоподібний виступ берегової тераси правого берега р. Уборть. Площа майданчика городища становить 0,14 га. В різні часи пам'ятку досліджували В.Антонович, Я.Яроцький, В.Кухаренко, М.Кучера, Б.Звіздецький. Але системне археологічне вивчення городища розпочалися з 2009 року науковцями Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом А.В.Петраускаса.

У ході робіт були закладені пошукові шурфи, які дозволили вивчити культурний шар городища, конструктивні особливості оборонних споруд, дослідити декілька різночасових археологічних об'єктів. Всі знахідки із площі розкопу можна віднести до наступних археологічних періодів: VIII–X ст.; XI– XIII ст.; XVI–XVIII ст. Зокрема серед знахідок пізньосередньовічного періоду – фрагменти гончарного посуду та глиняних люльок [1, с.199-200].

Протягом кількох польових сезонів, з 2013 по 2018 рр., проводились дослідження воронкоподібної западини в північно-західній частині городища, яка виявилася гідротехнічною спорудою X ст. Протягом шести польових сезонів вивчалися котлован, заповнення зрубу колодязя та виявлені дерев'яні контрукції.

У 2018 році був виявлений ще один цікавий об'єкт. Ще в 2009 р. в південній частині майданчика було зафіксовано невелике курганоподібне підвищення висотою до 0,5 м. В польовому сезоні 2018 року на місці розташування курганоподібного підвищення було відкрито площу розмірами 6х6 м. Після зняття дернового шару було встановлено, що під ним знаходиться скупчення каменів аморфної в плані форми та глини розмірами 5х5 м. Об'єкт було розділено на декілька секторів із трьома стратиграфічними бровками.

Було встановлено що він має потужність від 0,4 до 0, 8 м від рівня поверхні материка і складається із завалу гранітних каменів

середнього розміру та обпаленої глини покритої білим вапном. Серед завалу каменів та глини були виявлені різноманітні знахідки, – гільзи патронів першої половини ХХ ст., гончарний посуд пізньосередньовічного часу, фрагменти кераміки давньоруського часу [2, с.9-11]. Серед археологічних матеріалів виявлено значну кількість архітектурно-декоративної кераміки, а саме кахлів, які є конструктивно-декоративним матеріалом для спорудження печей.

В центральній частині завалу було зафіксовано рештки кам'яної кладки основи печі. Вони були представлені рядом каменів на глиняному розчині, викладених в один ряд. Кладка збереглась на висоту в один камінь. В плані основа мала прямокутну форму розмірами 1х2 м і була витягнута довгою віссю по лінії південь-північ [2, с.11]. З південно-східного боку споруди вірогідно розташовувалась топочна камера з аркоподібним отвором. На користь цього свідчить сильна закопченість каміння та відкладення попелу. Внутрішнє заповнення основи печі складалось із зелено-жовтої глини насиченої значною кількістю жорстви.

Декоративні деталі печі представлені чисельними знахідками фрагментів глиняних безполів'яних кахлів. Зовнішня поверхні лицьових частин прикрашена рослинним стилізованим орнаментом. Збереглися деталі верхнього кахляного оздоблення печі – карнізи, прикрашені канелюрами. Внутрішня поверхня багатьох кахлів вкрита кіптявою, що може свідчити про її безпосередній контакт із відкритим вогнем. Не зважаючи на те, що кахлі фрагментовані, можна встановити, що вони виконані в певному стилі та являють собою комплект.

Можна виділити такі конструктивні типи - лицьові кахлі, кутові та карнизові. Всі вони коробчасті з румпою трапецієподібної форми. Такі кахельні пічні набори з'являються в ХVІ ст. та поширюються в Україні в ХVІІ – ХVІІІ ст. [3, с.137].

Зафіксовано ще один із конструктивних елементів оформлення печі – глиняне риштування простору між румпами кахлів. За своєю формою, вони нагадують глиняну раму, яка утримувала кахлі між собою. Вони повністю відповідають зовнішній поверхні румпи кахлів, виступаючи їх відбитком (негативом). Вони виготовлені із строкатої червоно-білої глини високої пластичності, яка частково обпалена.

Серед завалу печі були також виявлені побутові предмети – керамічна люлька із білої глини з обпаленим чубуком, три поясні пряжки та залізний ніж, фрагменти керамічного та скляного посуду. Ці знахідки, як і сама пічка, безперечно пов'язані з будівлею, яка існувала на городищі у ХVІІ – ХVІІІ ст. З нею також пов'язуються знахідки скляних віконниць, керамічних, бронзових та скляних посудин, елементів одягу, які були виявлені в культурному шарі городища під час археологічних розкопок 2010-2017 рр. До знахідок цього періоду

відноситься виявлена свинцева печатка короля Пруссії, датована XVIII ст. Вона засвідчує листування чи обмін грамотами між господарем садиби та королем європейської держави. [2, с.137].

Отже пічка опалювала крупну наземну житлову споруду пізньосередньовічної садиби, яка належала родині з високим соціальним статусом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI–XVIII ст. *Археологія*. 1997. №2. С. 129-140
2. Звіт про археологічні дослідження в м.Олевськ в 2018 р. К, 2019. 106 с.
3. Петраускас А.В., Коваль О.А., Капустін К.М., Хададова М.В. Середньовічний Олевськ за новими археологічними даними. *Середньовічні міста Полісся*. К, 2013. Вип. 11. С. 194-201

Чорний О. В.

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

МАЙДАН «БУРТИ» БІЛЯ с. КРАСНОСІЛЛЯ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Красносілля – село Олександрівського району Кіровоградської області, розташоване біля витоків річки Сухий Тясмин за 18 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Цибулево.

Всього на території району зафіксовано більше 160 археологічних об'єктів – досліджених, а також тих, котрі ще чекають учених-археологів. Серед них особливе місце належить об'єкту, що широко відомий у наукових колах під назвою «Майдан» або «Майдан-Бурти» з прив'язкою до с. Цвітне, хоча географічно він наближений до с. Красносілля. Пам'ятка належить до числа тих, котрі ще з моменту перших розкопок і до сьогодні викликають інтерес учених-археологів, краєзнавців та любителів старовини.

Дослідження пам'ятки було започатковане ще в середині XIX століття. Наприкінці 1840-х років І. Фундуклей включив її до реєстру могил, валів і городищ Київської губернії, що був опублікований 1848 року в Києві [6]. Згадував об'єкт і Л. Похилевич у своїй праці про населені місця Київської губернії [5, с. 683].

1868 року «Майдан» оглянув, зробив відповідні вимірювання та креслення член Одеського товариства історії та старожитностей А. Подберезький. Згодом він опублікував дані про археологічний об'єкт [4, с. 273–274], назвавши його «Горгоною», з огляду на подібність його конструкції до велетенського павука. Згадана стаття інтересу до пам'ятки в середовищі археологів не викликала аж до середини 1880-х років.

Влітку 1885 року об'єкт оглянув О. О. Бобринський, який був запрошений поліцією як експерт. Приводом для цього стали грабіжницькі розкопки пам'ятки селянами с. Цвітного Чигиринського повіту Київської губернії. Навесні 1885 року у пошуках скарбів вони розкопали курган у кількох місцях, знайшовши невелику посудину «на високій ніжці з двома вушками на вінці та одним вушком на зовнішній випуклій стінці, похідний бронзовий черпак, бронзову ойнохою з фігурною ручкою, верхня частина якого виготовлена у формі жіночої голови, а нижня – у вигляді масок Актора і Селена» [7, арк. 10, 12–13]. Далі звіту робота у 1885 році не пішла. У другій половині 1880-х – першій половині 1890-х років місцеві жителі продовжували грабіжницьке руйнування пам'ятки, виявивши у квітні 1896 року комплекс срібних та золотих речей. Серед знахідок у похованні були речі побутового призначення, прикраси, золоті нашивки на одяг у вигляді ромбів, лілій та хрестоподібних квіточок, поясна пряжка, невелика золота фігурка хижого птаха на втулці, дрібна кістяна пронизь [3, с. 214–216]. Також знайдені окислені залізні черешкові трилопатеві наконечники стріл та кілька залізних фрагментів, які у публікаціях ідентифікувалися як залишки панциря [2, с. 48, 56]. Пізніше виник сумнів у такій їх атрибуції, тож наявність панциря у комплексі є непідтвердженою [2, с. 48, 56]

Влітку 1896 року О. О. Бобринський цілеспрямовано розпочав археологічні дослідження на об'єкті. Майдан «Бурти» був розкопаний більше ніж у 20 місцях. Жодного поховання не було виявлено. В одному місці було знайдено кістки барана зі слідами мідного окису. За словами місцевих жителів на місці, де вони були виявлені за кілька років до наукових досліджень, було знайдено великий бронзовий казан. У численних шурфах виявлені бронзовий браслет, бронзовий наконечник стріли, уламки великих грецьких червоноглиняних амфор без клейм на ручках, а також кістки тварин [3, с. 216]. Також археолог у звіті зазначив, що на глибині 3 – 4 сажнів відкрив підземні ходи в ріст людини, облаштовані у різних напрямках від насипів. Але він не зробив повного їхнього обстеження.

Отриманий набір речей не дозволив О. О. Бобринському датувати пам'ятку, а тому він вдався до розкопок невеликого сусіднього кургану. За набором речей у ньому (фрагмент обробленого каменя), поховальною спорудою (яма з дерев'яним перекриттям) та безінвентарними похованнями – впускним та в могильній ямі (посипане вохрою), вчений датував курган «епохой каменно-бронзовой [3, с. 217]».

У звіті О. О. Бобринський подав прив'язку об'єкта до с. Цвітного [8], хоча й зазначив, що він «*находится от с. Цветной Чигиринского уезда Киевской губернии в 6-и верстах и от с. Красноселья Александрийского уезда Херсонской губернии в*

2-х верстах [3, с. 213]».

Наприкінці 1970-х років залишки насипів було розгорнуто за наказом голови колгоспу «Росія» (центральна садиба колгоспу знаходилася в с. Красносілля) І. Є. Адоніна. Новоосвоєні землі було включено до складу господарства.

Питання первинної конструкції об'єкта залишається відкритим. Ймовірно, що у XVII – на початку XVIII століття це була селітроварня, на що вказує подвійна назва «Майдан» [1]. Виявлені скарбошукачами та О. О. Бобринським речі відносяться до сарматського часу і нині зберігаються в Ермітажі [2, с. 56].

ЛІТЕРАТУРА

1. Каравайко Д. В., Скорый С. П., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новых археологических раскопок на Бельском городище). – Полтава, 2008. – 76 с.
2. Золото, конь и человек: Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко. – К.: Издательский дом «Скиф», 2012. – 464 с.
3. Отчет графа А. А. Бобринского, по исследованию майдана у с. Цветна (Чигиринского уезда Киевской губ.) // Отчет Императорской археологической комиссии. – СПб., 1896. – С. 56, 213–218.
4. Подберезский А. О курганах обрядовых в южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VII. – Одесса, 1868. – С. 256–274.
5. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящиеся. – К., 1864. – 736 с.
6. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – 124 с.
7. 1885 год. Дело императорской археологической комиссии «О серебряных и медных монетах и бронзовых сосудах, найденных в Киевской губернии». – ДАК (Дела археологической комиссии). – 1885. – № 33. – Л. 8–23 + рис.
8. 1896 год. Дело императорской археологической комиссии «О древних вещах, найденных в с. Цветном, Чигиринского уезда Киевской губернии». – ДАК. – 1896. – № 97.

Шеренок І. М.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВАСИЛЬ ГОРОДЦОВ – ДОСЛІДНИК БРОНЗОВОГО ВІКУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Василь Олексійович Городцов – російський археолог, заслужений діяч науки РФСР, доктор історичних наук, професор. Вивчав пам'ятки різних епох – від палеоліту до середньовіччя, найбільш яскраві наукові дослідження пов'язані з розкопками на території України. Склад періодизацію бронзової доби Східної Європи. Провів значні археологічні дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині [1].

Василь Городцов народився 11 (24) березня 1860 р. в с. Дубровичі Рязанського повіту Рязанської губернії Російської імперії у родині дяка [10]. Освіту здобув у духовній семінарії й військовому училищі. Потім закінчив Петербурзький університет. У 1880-1906 рр. перебував на військовій службі, де і захопився археологічними пам'ятками на території Рязанщини. Проте для занять археологією В. Городцову бракувало знань, тому він займався самоосвітою. Після виходу у відставку, у 1906 р., почав займатися археологічними дослідженнями.

Перше знайомство В. Городцова з Україною датується 1899 р., коли він взяв участь у роботі XI Археологічного з'їзду у Києві. Там він виступив із ґрунтовною доповіддю про доісторичну кераміку. Саме після з'їзду науковець дійшов до висновку, що найважливіші археологічні пам'ятки знаходяться саме на території України.

Знайомство В. Городцова з епохою бронзи на території України почалося з вивчення виділених ним пам'яток катакомбної культури. Під час розкопок в 1901 р. в Ізюмському повіті Харківської губернії дослідник розкопав 25 курганів, які містили в собі 30 катакомбних поховань. Ще 29 поховань катакомбного типу було розкопано вченим у 1903 р. на Катеринославщині [8, с. 331-332]. Упродовж 1901-1903 рр. В. Городцов проводив розкопки курганів в Ізюмському повіті Харківської губернії. Під час розкопок була виділена нова археологічна культура бронзової доби – зрубна. До неї вчений відніс 40 поховань, досліджених в 30-ти курганах [8, с. 332]. У квітні 1902 р. В. Городцов виступив із доповіддю у Московському археологічному товаристві про результати розкопок. Він констатував, що найбільш ранні поховання в курганах епохи бронзи відбувалися в ямах, пізніше в катакомбах, ще пізніше в зрубках, а вже потім у насипах. У 1902 р. на XII Археологічному з'їзді у Харкові була підготовлена археологічна виставка, в якій колекція В. Городцова займала важливе місце.

У 1905 р. В. Городцов дав найбільш повну характеристику виділених ним типів поховань, опублікувавши після XII Археологічного з'їзду у Харкові статтю «Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года». Зведені в таблиці матеріали з розкопок, з урахуванням послідовної періодизації, дозволили йому запропонувати класифікацію типів поховань степової бронзи: в ямах, в катакомбах, в зрубках, в насипу і на горизонті, що стали згодом самостійними культурами - ямною, катакомбною, зрубною. У своїй статті В. Городцов дав докладну характеристику типів поховань, звертаючи особливу увагу на характеристику могильної ями, становища кістяка і знайдений у похованні інвентар.

У 1906 р. В. Городцова призначено на посаду старшого зберігача і завідуючого відділом археології Російського Історичного музею (РІМ).

Це сприяло більш цілеспрямованому вивченню археології, зокрема проблематики бронзової епохи. З цього часу, під керівництвом В. Городцова протягом багатьох років створюється і вдосконалюється система зберігання фондового матеріалу в музеї, створюються перші експозиції по степовій бронзі. У 1905-1906 рр. В. Городцов пише докладний «Порядок размещения доисторических памятников в РИМ» і одночасно працює над статтею про результати польових робіт в Бахмутському повіті. У 1907-1914 рр. Василь Олексійович викладав археологію в Московському археологічному інституті, в 1915-1918 рр. – у Народному університеті імені Шанявського [7, с. 35]. Із 1918 р. він стає викладачем археології 1-го Московського державного університету. Серед його відомих учнів були такі вчені-дослідники бронзового віку як В.В. Гольмстен і П.С. Риков.

В. Городцовим запроваджено порівняльно-типологічний метод дослідження археологічного матеріалу, який не втратив свого наукового значення й сьогодні [10]. Василь Олексійович є автором понад 200 наукових праць, серед яких монографії: «Первобытная археология» (1908 р.), «Бытовая археология» (1910 р.), «Культуры бронзового века в Средней России» (1915 р.), «Археология. Каменный период» (1923 р.), «Типологический метод в археологии» (1927 р.). За видатні досягнення в галузі археології Академія наук СРСР В. Городцову без захисту дисертації вчений ступінь доктора археології. Також до революції В. Городцов отримав орден Анни II та III ступенів, орден Станіслава III та IV ступенів, орден Володимира IV ступеня. 14 січня 1943 р. йому присвоєно звання Заслуженого діяча науки. 4 листопада 1944 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нагороджений орденом Леніна.

Життя відомого вченого обірвалося 3 лютого 1945 р. Похований В.О. Городцов у Москві на Новодівичому кладовищі.

Отже, Василь Олексійович Городцов був ученим, найвизначніші наукові відкриття якого були пов'язані з розкопками на території України. За свої успіхи в археології нагороджений орденами та почесними званнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Олексійович Городцов. URL : <https://bilsk.com.ua>
2. Городцов Василь Олексійович. URL : <https://uk.wikipedia.org>
3. Крайнов Д.А. К 125-летию со дня рождения В.А. Городцова. Советская археология. 1985. Выпуск 4. С. 265-268.
4. Крупнов Е.И. Памяти В.А. Городцова. Советская археология. 1946. Выпуск 3. С. 236-238.
5. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 228 с.
6. Отрощенко В.В. Городцов Василь Олексійович. URL : <http://esu.com.ua>

7. Охріменко Г.В., Локайчук С.М. *Відомі археологи – дослідники пам'яток України: бібліографічний словник-довідник*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. 140 с.
8. Скирда В.В., Скирда И.М. *Исследования В.А. Городцова на территории современной Украины. Древности. 2014-2015. Выпуск 13. С. 330-336.*
9. Черняков І. *Україна в науковій діяльності Василя Городцова. До 150-річчя від дня народження. Відлуння віків. 2011. Випуск 1-2 (14-15). С. 104-106.*
10. Юренко С.П. *Городцов Василь Олексійович*. URL : <http://resource.history.org.ua>

Ярош Н. В.

СумДПУ імені А. С. Макаренка

ВИЗНАЧЕННЯ НЕРУХОМИХ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Законодавство України про охорону археологічної спадщини складається з Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України «Про охорону культурної спадщини», міжнародних договорів України з питань охорони археологічної спадщини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Закону України «Про охорону археологічної спадщини» та інших нормативно-правових актів України [1, с. 1].

Вагому частину нерухокої та рухокої культурної спадщини України складають об'єкти археологічної спадщини і знахідки – артефакти, отримані під час археологічних досліджень. У сукупності вони є матеріальним свідченням історії людства від його зачаткування до сьогодення. Особливе значення вони мають для вивчення і реконструкції історико-культурного розвитку людства дописемної доби, хоча становлять вагоме матеріальне джерело і для дослідження пізніших етапів історії людності.

Нерухома археологічна спадщина є однією з найменш захищених від руйнації фактично протягом всієї історії людства, постійно потерпає через об'єктивні природні процеси, а також внаслідок дії антропогенних чинників. Своєрідність об'єктів археологічної спадщини яскраво проявляється у неможливості їх відтворення. Навіть археологічні розкопки, під час яких відбувається процес отримання наукової інформації, руйнують матеріальну частину об'єкту. Вірне розуміння критеріїв визначення та класифікації нерухомих об'єктів (пам'яток) археологічної спадщини викликає необхідність чіткого усвідомлення того, що вони собою являють [3, с. 279].

До нерухомих пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини відносять різноманітні витвори антропогенного характеру, які відбивають минуле людності. Вони для зручності, перш за все, для наукових потреб, розподіляються на певні типи, групи, тобто класифікуються. Така класифікація стосується найбільш поширених

археологічних пам'яток, і вона має бути доволі гнучкою, тобто може поповнюватися за необхідності новими різновидами пам'яток або уточнюватися. Особливо це стосується багатошарових об'єктів, які є результатом діяльності людей різних епох, етнокультурних спільнот, а також комплексних пам'яток. За нині діючою редакцією Закону України «Про охорону культурної спадщини», до об'єктів археологічної спадщини належать «рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою, і є невідторним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації» [2, с. 3].

Таке визначення, на нашу думку, є досить вдалим, оскільки у ньому перераховано фактично всі типи нерухомих об'єктів археологічної спадщини, котрі найчастіше можна знайти на теренах України. У діючому Законі України «Про охорону археологічної спадщини» записано наступне: «Об'єкт археологічної спадщини (далі – археологічний об'єкт) – місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність». Наступне визначення, наведене у цьому ж Законі: «Археологічна спадщина України (далі – археологічна спадщина) – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини» [1, с. 2].

Отже, до прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 19 березня 2004 р. пам'ятки археології охоронялися Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. У цьому нормативно-правовому акті подано широку класифікацію нерухомих об'єктів культурної спадщини за типами (споруди, комплекси й визначні місця), за видами (археологічні, історичні, монументального мистецтва, ландшафтні та садово-паркового мистецтва), за категоріями (національного і місцевого значення).

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>

2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
3. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»* / С.І. Кот (відп. ред.) та ін. Київ, Інститут історії України, 2015. 486 с.

Olena Frunt

Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SCYTHIAN POLE-TOPS AND BELLS OF THE SULA REGION

Metal pole-tops and bells occupied a special place in Scythian culture. Both of these objects are innovative and known in the vast spaces of Eastern and Central Europe. However, the circumstances of their discovery may indicate a common spiritual content and background.

The majority of Scythian rattles were found in the Kuban River district and North Caucasus. However, the Sula region is an area where these objects are known from 6th to 4th c. BC in almost unchanged shape. According to E. V. Perevodchikova [6, p. 34-38], 35 metal pole-tops were revealed here. Most of the artifacts originate from kurgans, but some of them are occasional finds. The study of materials from these sites is a rather difficult task, since excavations at the territory were carried out in the late 19th – early 20th centuries and are scanty documented. The pole-tops were found at the ancient necropolis in Budky, Vovkivtsi, Oksiutyntsi, Popivka. Several items originate from the vicinity of Romny stray.

The earliest pole-tops of the Sula district group may be asymmetrically biconical, pear-shaped; they generally consist of two rows of triangular openings. There is usually a zoomorphic or ornithomorphic figure surmounting the cage. Images of birds, ungulates (possibly doe), griffins dominate. These features can be considered local, since the Kuban and Caucasian finials always have long vertical openings; the shape of the bells and the set of images are slightly different.

Nevertheless, in 4th c. BC Sula rattles become symmetrically biconical, and are decorated with a complete figure image of a stag. A 'bird-cage' is still present, but loses its direct function. Sound function is now performed by hanging bells. The shapes of the pole-tops at this time still remains original, there are no common types in the steppe region.

While examining the evaluated materials of the kurgans of the Sula region, it turned out that in these burials there were discovered from one to six pole-tops. At Starsha Mohyla they laid in the southern part of the grave on its eastern side. Next to them were a bridle, and on the west side from them were a bow, a quiver and arrowheads [3, p. 26]. The same situation was also in kurgan no. 476 in Vovkivtsi. In the southern side of the grave there were six pear-shaped pole-tops along with parts of a horse's bridle [3, p. 50]. In kurgan no. 1 in Vovkivtsi in the southern side of the grave four

finials with figures of a standing stag were found, and among them eight bells [3, p. 48]. Four iron pole-tops, along with bells and a horse harness, were in kurgan no. 477 in Vovkivtsi, where they laid in the northern side of the grave [3, p. 50].

As the nearest parallel a kurgan no. 2 near Kotsubinychiki village should be analyzed [1]. Four rattles, as well as two types of bells and a horse bridle, were excavated in the mentioned above object. In turn, the kurgan has analogies among the sites in Hungary (Gyöngyös) [7, p. 12]. The Kotsubinychiki finds were determined by researchers as intermediate link between East-European Forest Steppe and Carpathian Basin [1, p. 34; 2, p. 65; 4, p. 340]. It is important to note the stylistic similarity of the Sula region and the Carpathian basin rattles.

In the Sula region 67 bells are known [5, p. 86]. The bells were fixed both with pole-tops, but also separately. Unusual is the kurgan no. 4 in Vovkivtsi, excavated by I. A. Linnichenko in 1898. Near the eastern side of the grave was a bronze cone-shaped object with openings along the lower edge. Next to the cone object were 26 bells. Between these objects laid parts of a horse harness [3, p. 52]. A similar situation was recorded in the burial of a woman in a mound near Budky village [3, p. 159]. V. A. Ilinskaia suggested the existence of a local type of wooden or metal finials with a large number of hanging bells that were found in female burials [3, p. 159].

Thus, the abovementioned indicates that the bells and pole-tops in different territories had a specific, but similar function. Clarification of the circumstances of the finds discovery, as well as comparison with the results of new excavations, allow drawing conclusions about cultural interactions in 7th – 4th c. BC. However, Scythian pole-tops are still in many ways an enigma for archaeologists.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандриевский М. С. Курганы в Швайковцах и Коцюбинчиках – новый источник для датировки Западно-подольской группы раннескифской культуры (по материалам раскопок 2007-2009 гг.) // *Российский археологический ежегодник*. 2013. № 3. С. 341-361.
2. Гречко Д. С. Об эволюции конской узды на юге Восточной Европы в I вст. до н. э. // *Древности*. 2017. Вып. 15. С. 53-70.
3. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. 203 с.
4. Махортых С. В. Бронзовые колокольчики VII-VI вв. до н. э. из скифских памятников юга Восточной Европы // *Стародавнє Причорномор'я*. 2016. С. 339-345.
5. Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ – Кам'янець-Подільський, 2008. 439 с.
6. Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скифских наконечий // *СА*. 1980. № 2. С. 23-44.
7. Bakay K. *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Amsterdam, 1971. 146 p.

БАБИНСЬКІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО
ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ

У Лівобережному Лісостепу України за фінального періоду середньої бронзи (в іншій номенклатурі – за перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи) були поширені пам'ятки, що об'єднуються під брендом епонімного поселення Бабине III в Нижній Наддніпрянщині [6]. Свого часу бабинські старожитності цього регіону оцінювалися в рамках неподільної культури багатоваликової кераміки (КБК) або бабинської [4; 5, с. 451, рис. 10, III], чи в контексті середньодніпровського і східного локальних варіантів КБК [1, с. 14, 23, рис. 1], дещо згодом – спільноти багатоваликової кераміки [2, с. 60—67, рис. 48; 3]. За сучасними уявленнями, цей археологічний феномен розглядається в рамках *культурної області (кола) Бабине*, що охоплювала східноєвропейський степ і лісостеп (з прилеглими районами Українського і Білоруського Полісся) від Нижньої Волги до Пруту [11]. Перша узагальнююча, нехай і стисла, оцінка бабинських пам'яток українського Лівобережного Лісостепу дана нами ще наприкінці ХХ ст. [7]. Попри те, що чимало викладених в ній даних зберегло свою актуальність, існує нагальна потреба здійснити подібний аналіз 20 років потому.

Основними типами бабинських пам'яток виступають поселення і могильники. В Дніпро-Донецькому лісостепу відомо щонайменше 118 поселень, здебільшого обстежених розвідками. Досліджених незначними за площею розкопками пам'яток – одиниці. Поселенські пам'ятки в культурно-таксономічному плані не піддаються диференції, а відтак розглядаються в рамках бабинського кола загалом.

Лише матеріали могильників, на підставі яких здійснено внутрішнє культурно-таксономічне групування бабинських пам'яток [12], дозволяють стверджувати, що в Українському Лівобережному Лісостепу присутні пам'ятки двох бабинських культур – *дніпро-донської* (ДДБК) і *дніпро-прутської* (ДПБК), в її дніпро-бузькому лісостеповому варіанті [11; 13; 14].

Джерельна база, для Дніпро-Донецького лісостепового межиріччя, є наступною: **ДДБК** – 48 поховань з 21 курганного могильника (Полтавщина – 44 пох. з 18 мог.; Харківщина – 1 пох.; Сумщина – 1 пох. (?); Білгородщина – 2 пох. з 1 мог.); **ДПБК** – 107 поховань зі 48 могильників (Полтавщина – 41 пох. з 23 мог.; Київщина – 19 пох. з 10 мог.; Черкащина – 47 пох. з 15 мог.). Наведена статистика, разом з мапою (рис. 1), засвідчують

нерівномірність дослідженості регіонів. За браком обсягу, ретельну характеристику могильників ДПБК і ДДБК, що її можна знайти у відповідних публікаціях [8; 13; 14], ми замінили наочним образом поховань, що походять з досліджуваного регіону, які дозволяють побачити ключові відмінності обрядово-інвентарних комплексів двох сусідніх бабинських груп (рис. 2).

Ареал ДДБК не був статичним, а характеризувався чітко вираженою часовою динамікою [10, с. 49—51]. На етапі ІА він обіймав Дніпро-Донецько-Азовський степовий регіон. На північ, до Дніпро-Донецько-Донського лісостепу він поширився з первинного осередку на етапі ІБ. Вкрай слабка дослідженість курганних могильників цього регіону не дозволяє оцінити межі ареалу ДДБК в Дніпро-Донецькому лісостепу. Надійніше визначаються західні кордони ДДБК: далі Псла її пам'ятки наразі не відомі (рис. 1). Північні межі залишаються нез'ясованими [8, с. 164]. Натомість вони, вочевидь, сягали значно далі за ті, що окреслюються одиничними пунктами досліджених могильників. На це натякає один поховальний комплекс, досліджений на правобережжі Нижнього Сейму поблизу с. Хар'євка Путивльського р-ну Сумської обл. [15]: досліджене в кургані пох. 2 за комплексом обрядових характеристик повністю відповідає ознакам ДДБК ІІА етапу. Попри деяку непевність культурної атрибуції, даний комплекс може виявитися симптоматичним і його присутність на Сеймі варто враховувати з огляду на культурно-таксономічну діагностику бабинських проявів у цьому регіоні. Відірване від основного ареалу, хар'євське поховання наразі не може слугувати віхою для окреслення північно-західних кордонів ДДБК, натомість воно з певними застереженнями, може маркувати крайні межі інфільтрації людності ДДБК в означеному напрямі [9, с. 187, прим. 1, рис. 2, 17].

Ареал дніпро-бузького варіанту ДПБК охоплював терени лісостепу від Буго-Дністровського межиріччя до Дніпровського Лівобережжя. Північні межі визначаються непевно, орієнтовно до широти гирла Десни; південні – майже збігаються з сучасним кордоном лісостепу; східним виступає р. Ворскла, хоча на її лівобережжі вже відоме класичне поховання дніпро-бузького варіанту ДПБК. Таким чином, межиріччя Псла і Ворскли, в якому трапляються пам'ятки обох культур, виступає порубіжжям між ДПБК і ВДБК. Натомість слід враховувати, що ДДБК загалом є дещо ранішою за ДПБК: локальні варіанти останньої сформувалась лише на етапах ІБ-ІІА загальної шкали періодизації. З огляду на те, що дніпро-бузький варіант ДПБК є синхронним з ДДБК протягом етапів ІІА-ІІІ, саме для цього часу можна вести мову про їхнє Пселсько-Ворскльське порубіжжя. На етапах же ІА-ІБ ДДБК межувала на заході, скоріш за все, з якимисьь фінальними

катакомбними і середньодніпровськими утвореннями, визначення яких – завдання майбутніх досліджень.

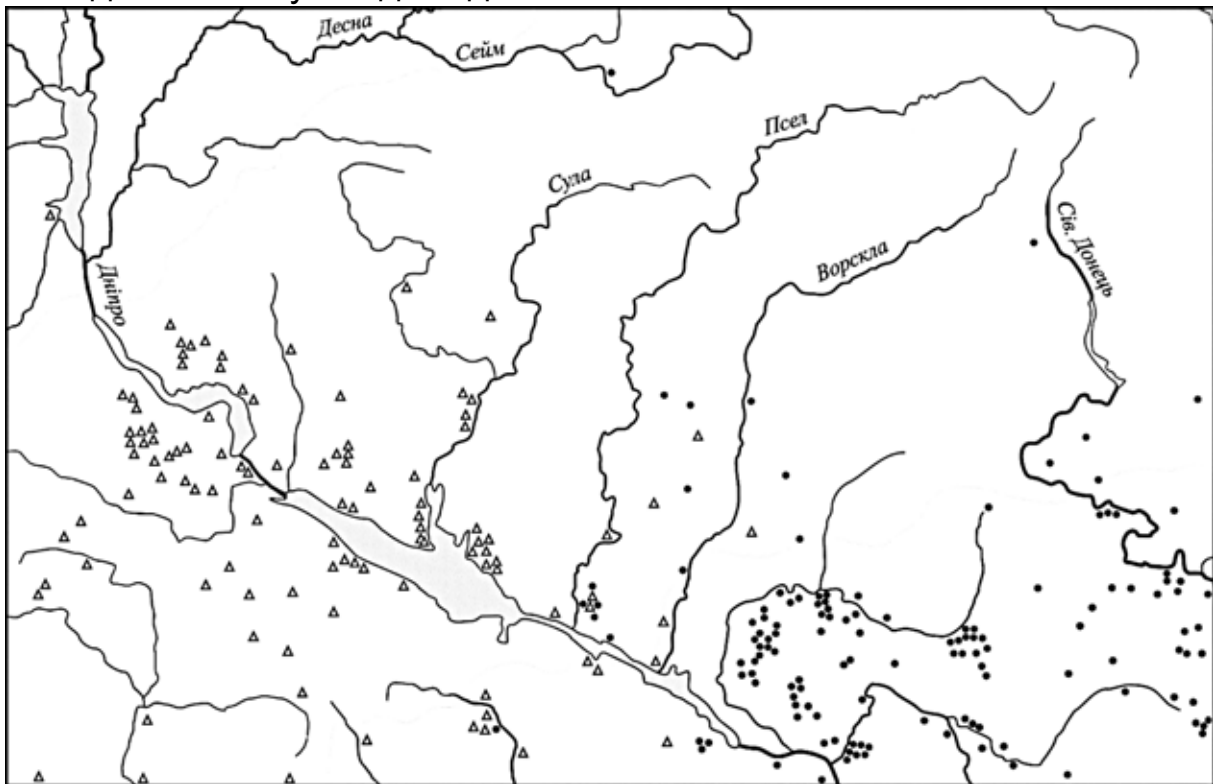

Рис. 1. Могильники культурного кола Бабине Українського Лівобережного Лісостепу.
Умовні позначки: Δ - ДПБК (дніпро-бузький варіант); $\bullet$ - ДДБК; $\square$ - зона лісостепу.

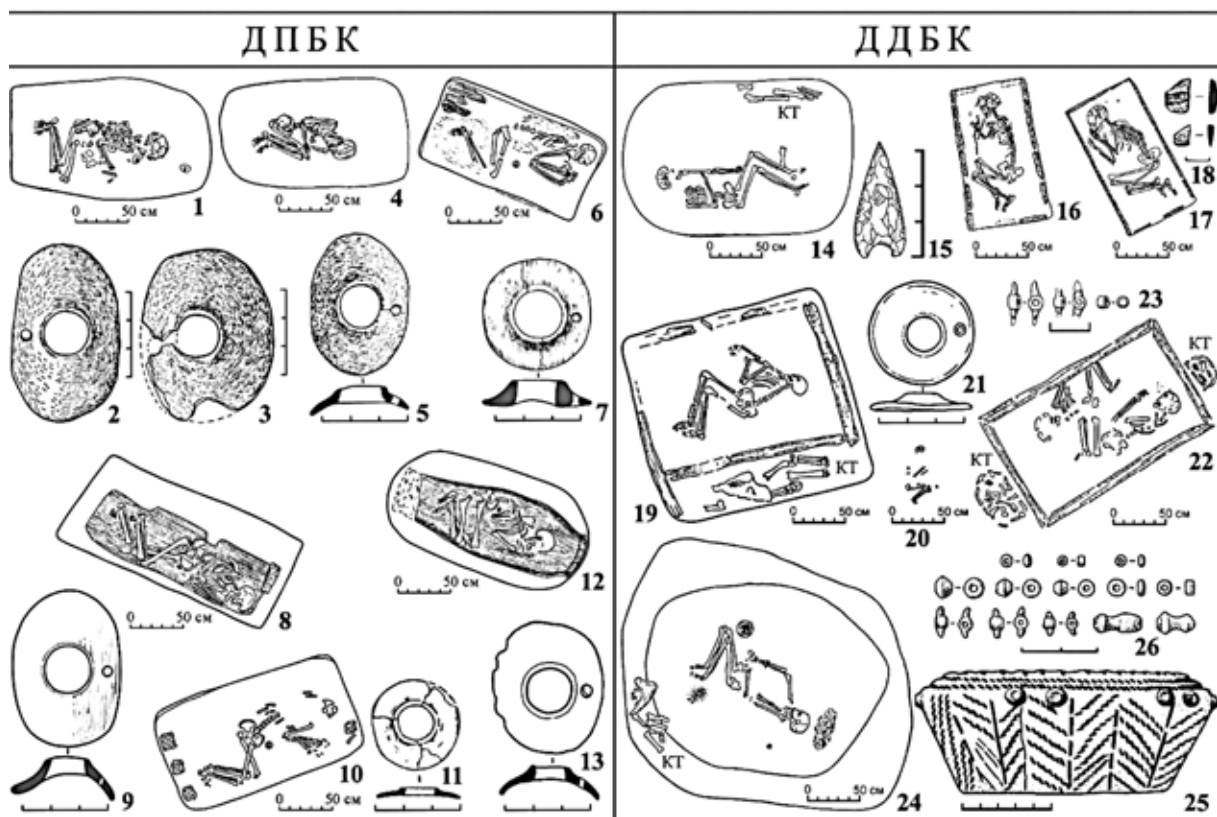

Рис. 2. Поховання ДПБК (дніпро-бузький варіант) і ДДБК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березанская С. С. *Культура многоваликовой керамики. Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наук. думка, 1986. С. 5–43.
2. Берестнев С. И. *Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.)*. Харьков: ПФ Амет, 2001. 264 с.
3. Берестнев С. И. *К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины. Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. Самара, 2001. С. 169–172.*
4. Братченко С. Н. *Пам'ятки багатоваликової кераміки. Археологія Української РСР: у 3 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1971. С. 334–344.*
5. Братченко С. Н. *Культура многоваликовой керамики. Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 1. Киев: Наук. думка, 1985. С. 451–458.*
6. Добровольский А. В. *Поселение бронзового века Бабино III. КСИА АН УССР. 1957. Вып. 7. С. 40–48.*
7. Литвиненко Р. А. *К оценке культуры многоваликовой керамики Левобережной украинской лесостепи. Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. Харьков, 1999. С. 9–10.*
8. Литвиненко Р. А. *Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд). Матеріали та дослідження з археології Східної України. № 5. Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. С. 157–187.*
9. Литвиненко Р. О. *До оцінки периферійних груп Бабине Полісько-Лісостепової Наддніпрянщини. Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. 2008. Вип. 2. С. 180–190.*
10. Литвиненко Р. О. *Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине. Матеріали та дослідження з археології Східної України. № 9. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009. С. 44–90.*
11. Литвиненко Р. О. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. : 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. Київ, 2009. 32 с.*
12. Литвиненко Р. О. *Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу. Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. 2009. № 1. С. 141–150.*
13. Литвиненко Р. А. *Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура. КСИА. 2011. Вып. 225. С. 108–122.*
14. Литвиненко Р. О. *Бабинські пам'ятки Середньої Наддніпрянщини в системі старожитностей культурного кола Бабине. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2017. Вип. 12 (14). С. 336–344.*
15. Молодцов Б. А. *Памятники эпохи бронзы у с. Харьевка. Археологічні відкриття в Україні 1993 р. Київ, 1997. С. 85–89.*

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

*Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю*

7-8 лютого 2020 р., м. Суми

Підп. до друку 24.01.2020.

Формат 60x84/16. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,63.

Ум. фарб.-відб. 11,63. Обл.-вид. арк. 11,65.

Тираж 100 пр. Вид. № 6.

Видавець і виготовлювач:

ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.

Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.